ISSN 2466-328X

СТУБОВИ БАШТИНЕ

PILLARS OF HERITAGE

Гласник Завода за заштиту споменика културе Ниш * Број 1. Ниш 2015.

50

година Завода

years of the Institute

Гласник Завода за заштиту споменика културе Ниш

Број 1, Ниш 2015.

The Journal of the Institute for Cultural Heritage Preservation Niš

Volume 1, Niš 2015.

Издавач **Завод за заштиту споменика културе Ниш**
Publisher *Institute for Cultural Heritage Preservation Niš*

Главни одговорни уредник **Елена Васић Петровић, директор**
Editor in Chief *Elena Vasić Petrović, Director*

Уредници **др Ана Момчиловић Петронијевић**
Александар Радовић

Editors *PhD Ana Momčilović Petronijević*
Aleksandar Radović

Редакција **др Ана Момчиловић Петронијевић,** Универзитет у Нишу, Србија
др Чедомир Васић, Ниш, Србија
др Миомир Васов, Универзитет у Нишу, Србија
др Адриана Љубенова, Универзитет у Пловдиву, Бугарска
др Ен Ханел Чен, Универзитет Браун, САД
др Тајана Плеше, Хрватски конзерваторски завод, Загреб, Хрватска
мр Миодраг Анђелковић, Ниш, Србија
Тони Чершков, Завод за заштиту споменика културе Ниш, Србија
Ивана Цветковић, Завод за заштиту споменика културе Ниш, Србија
Мица Ђенић, Ниш, Србија

Editorial board ***PhD Ana Momilović Petronijević,*** *University of Niš, Serbia*
PhD Čedomir Vasić, *Niš, Serbia*
PhD Miomir Vasov, *University of Niš, Serbia*
PhD Adriana Lubenova, *University of Plovdiv, Bulgaria*
PhD Anne Hunnell Chen, *Brown University, USA*
PhD Tajana Pleše, *Croatian Conservation Institute, Croatia*
MSc Miodrag Anđelković, *Niš, Serbia*
Toni Čerškov, *Institute for Cultural heritage Preservation Niš, Serbia*
Ivana Cvetković, *Institute for Cultural heritage Preservation Niš, Serbia*
Mica Đenić, *Niš, Serbia*

садржај • contents

Јубилеј / *Jubilee*

5 УВОДНА РЕЧ
7 FOREWORD
8 **Ђорђе Стошић, ИСТОРИЈАТ ЗАВОДА ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НИШ** /
Đorđe Stošić, THE HISTORY OF THE INSTITUTE FOR CULTURAL HERITAGE PRESERVATION NIŠ
Истраживања / *Research*
15 Гордана Јеремић, МОЗАИЦИ ВИЛЕ СА ОКТОГОНОМ ИЗ МЕДИЈАНЕ КОД НАИСУСА /
Gordana Jeremić, MOSAIC PAVEMENTS OF VILLA WITH OCTOGON FROM MEDIANA NEAR NAISSUS
27 Милена Милошевић Мицић, О храму Светог арханђела Михаила у селу Балинац код Књажевца /
Milena Milošević Micić, ABOUT ST.ARCHANGEL MICHAEL'S CHURCH IN VILLAGE BALINAC NEAR KNJAŽEVAC
34 Александра Мирић, СТАМБЕНА БАЛКАНСКА АРХИТЕКТУРА ОРИЈЕНТАЛНОГ ТИПА - СЕЛАМЛУК У ВРАЊУ /
Aleksandra Mirić, RESIDENTIAL BALKAN VARIATION OF ORIENTAL ARCHITECTURE - "SELAMLUK" IN VRANJE

Конзервација, рестаурација и ревитализација / *Conservation, Restoration and Revitalisation*

41 Ивана Цветковић, Ана Момчиловић Петронијевић, ПРЕГЛЕД КОНЗЕРВАТОРСКИХ РАДОВА НА АРХЕОЛОШКОМ НАЛАЗИШТУ ЦАРИЧИН ГРАД /
Ivana Cvetković, Ana Momčilović Petronijević, REVIEW OF CONSERVATION WORKS AT ARCHAEOLOGICAL SITE OF CARIČIN GRAD
48 Елена Васић Петровић, ПИРОТСКА ТВРЂАВА - ПРЕДЛОГ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ ПРЕГРАДНОГ БЕДЕМА ДОЊЕГ ГРАДА /
Elena Vasić Petrović, THE FORTRESS OF PIROT - A PROPOSAL FOR REVITALIZATION OF THE PARTITION DEFENSIVE WALL IN THE LOWER TOWN
56 Ана Костић, РЕВИТАЛИЗАЦИЈА ПАЛАТЕ ЈОВАНОВИЋ У НИШУ /
Ana Kostić, REVITALIZATION OF THE JOVANOVIĆ PALACE IN NIŠ
62 Ивана Цветковић, ЗГРАДА ТРГОВАЧКОГ ДОМА У НИШУ – ИСТОРИЈАТ НАСТАНКА И ПРЕДЛОГ ЗА РЕВИТАЛИЗАЦИЈУ /
Ivana Cvetković, THE TRADE HOUSE IN NIŠ – HISTORY OF THE BUILDING AND PROPOSAL FOR REVITALISATION

Прикази / *Reviews*

75 Сима Гушић, ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ КОНСТРУКЦИЈЕ ТРАЈАНОВОГ МОСТА /
Sima Gušić, CONTRIBUTION TO THE STUDY OF TRAIAN'S BRIDGE STRUCTURE
82 Јулка Кузмановић Цветковић, АРХЕО-ПАРК ПЛОЧНИК ПРЕЗЕНТАЦИЈА АРХЕОЛОШКОГ НАЛАЗИШТА /
Julka Kuzmanović Cvetković, ARCHAEOLOGICAL PARK PLOČNIK - PRESENTATION OF THE SITE
88 Зоран Чемерикић, ПРИЧА О ЛОНДОНСКОЈ ТЕРМОЦЕНТРАЛИ БАТЕРСИ /
Zoran Čemerikić, THE STORY OF BATTERSEA POWER STATION IN LONDON

Извештаји / *Reports*

93 Бора Димитријевић, FELIX ROMULIANA - КОРАК У ТРЕЋИ МИЛЕНИЈУМ /
Bora Dimitrijević, FELIX ROMULIANA - A STEP INTO THE THIRD MILLENNIUM
93 Ивана Цветковић, КОНЗЕРВАТОРСКО - РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ НА КУЛИ БР.7 УТВРЂЕЊА АРХЕОЛОШКОГ НАЛАЗИШТА ВРЕЛО-ШАРКАМЕН КОД НЕГОТИНА /
Ivana Cvetković, CONSERVATION AND RESTORATION WORKS ON TOWER N°7 OF THE ARCHAEOLOGICAL SITE'S "VRELO-ŠARKAMEN" FORTIFICATION NEAR NEGOTIN
98 Александар Вукојевић, КОНЗЕРВАТОРСКО - РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ НА БАРУТАНИ БР.4 У НИШКОЈ ТВРЂАВИ /
Aleksandar Vukojević, CONSERVATION AND RESTORATION WORKS ON POWDER MAGAZINE N°4 IN THE FORTRESS OF NIŠ
99 Елена Васић Петровић, КОНЗЕРВАТОРСКО - РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ НА ЦРКВИ СВ.НИКОЛЕ У КУРШУМЛИЈИ /
Elena Vasić Petrović, CONSERVATION AND RESTORATION WORKS ON THE CHURCH OF ST.NICOLAS IN KURŠUMLIJA
100 Елена Васић Петровић, СТАРОПЛАНИНСКО СЕЛО ГОСТУША ИСТРАЖИВАЊЕ И ПРИПРЕМА ПРЕДЛОГА ЗА ПРОГЛАШЕЊЕ /
Elena Vasić Petrović, "OLD MOUNTAIN" VILLAGE "GOSTUŠA" - RESEARCH AND PREPARATION OF DESIGNATION PROPOSAL

Актуелности / *News*

103 Александра Мирић, РАДНИ КАМП РЕСТАУРАЦИЈЕ ДРВЕНИХ ПРОЗОРА У КОТОРУ /
Aleksandra Mirić, RESTORATION CAMP FOR WOODEN WINDOWS IN KOTOR
104 Елена Васић Петровић, КУРС КОНЗЕРВАЦИЈЕ И МЕНАЏМЕНТА АРХЕОЛОШКИХ НАЛАЗИШТА СА МОЗАИЦИМА /
Elena Vasić Petrović, COURSE ON THE CONSERVATION AND MANAGEMENT OF ARCHAEOLOGICAL SITES WITH MOSAICS
106 Мирко Станимировић, ANTONELLO DE BONIS - ГОСТОВАЊЕ ИТАЛИЈАНСКОГ АРХИТЕКТЕ У НИШУ /
Mirko Stanimirović, ANTONELLO DE BONIS - A VISIT OF ITALIAN ARCHITECT TO NIŠ

In memoriam

109 Архитекта Алесандар Радовић / *Architect Aleksandar Radović*

Република Србија

Завод за заштиту споменика културе Ниш

-територијална надлежност-

УВОДНА РЕЧ

Поводом великог јубилеја - "50 година рада Завода за заштиту споменика културе Ниш", који прослављамо у 2016.години, после много времена остварена је идеја о покретању часописа.
Пола века постојања, на стотине људи, места, активности и догађаја, на хиљаде докумената, бескрајни ентузијазам, воља и посвећеност послу.
Његово име, „Стубови баштине", у себи носи управо те елементе.
Наша је жеља да све то остане записано, као и да буде доступно свима, данас и у будућности.

Институције и појединци, јесу носиоци очувања нашег наслеђа. На њима је да културна добра сачувају на сваки могући начин, кроз документ, техничку заштиту, едукацију и промоцију, а на свима нама је да дамо свој мали допринос тој борби. Онолико колико се стручњаци брину о наслеђу, толико ће сваки појединац имати већу и значајнију прилику да схвати и изнесе своју обавезу према истом.

Од далеке 1966. године до данас нисмо имали периодичну публикацију која ће дати приказ напора, успеха, али и наизглед изгубљених битки.

Овај велики и значајни јубилеј је био повод да започнемо нешто што ће делимично надоместити тај недостатак и уједно дати могућност да се наше деловање унапреди и употпуни.

Завод је заједно са свим својим пословима и сарадницима пролазио кроз бурна и нестабилна времена и што је најважније, опстао. Заједно са њим сачувана су и бројна непокретна културна добра која су му поверена, на простору који чини трећину територије Републике Србије.

Значај свега што је учињено добро је познат онима који су своје каријере и животе посветили заштитарском послу, али и онима који су у неком тренутку оставили било какав траг учествујући у бројним пројектима и подухватима.

Последњих деценија, као и много година пре, покушавамо да пронађемо нови и најбољи пут и пружимо свој допринос у послу који је веома важан за друштво и државу. Документи из периода од оснивања до осамдесетих година прошлог века, када се завршавају сви велики вишедеценијски пројекти, и резултати тога рада остављају нам у наслеђе велику обавезу. У одређеној мери морамо да се држимо старих утабаних стаза, да научимо из грешака наших претходника, али и да се у исто време ухватимо у коштац са савременим изазовима и покушамо да се поставимо изнад дневних проблема, гледајући ширу слику. Поносно носећи свој терет треба да уживамо у лепоти онога што имамо прилику да дознамо и сачувамо за будуће генерације, јер рад у Заводу и заштити представља привилегију и част.

У тежњи да се прилагодимо тренутку у коме живимо, свесни тога да је знање кључ успеха, определили смо се за континуирано усавршавање и напредак пре свега у стручном смислу.

Успостављена је и обновљена сарадња са бројним институцијама и потписани су споразуми о сарадњи и међусобној подршци.

Поред тежње да се сарадници усавршавају у земљи и иностранству, отпочели смо и иницирали неке видове едукације у свом окружењу и са сопственим капацитетима. У току 2008. и 2011.године четири сарадника Завода учествовала су на курсевима конзервације мозаика, камена и зидног сликарства, организованим у Србији, а затим и у другим програмима у иностранству, као што је регионални курс за обуку менаџера археолошких локалитета са мозаицима (Кипар-Италија) и радни камп(Албанија). Прва од сада три реализоване радионице под називом „Грађевински материјали и конзерваторско рестаураторски поступци" чији је носилац Дрштво конзерватора Србије, организована је у Нишу 2013.године. Радионица и семинар пропраћени су издавањем зборника радова у сарадњи са нишким Заводом.

Учесталијим учешћем на међународним конференцијама и чланством у међународним организацијама, такође је дат допринос размени искустава и промоцији нашег рада.

На пољу техничке заштите фокус је стављен на велике пројекте и „велике објекте". Поново су отпочети радови на објектима који су били запостављени деценијама, као што су Пиротска тврђава, Нишка тврђава, Црква Св.Николе у Куршумлији, манастир Прохор пчињски, манастир Св.Ђорђа у Темској, црква Св.Богородице и манастир Св.Тројице у Доњој Каменици, Ћеле кула, Чегар, археолошко налазиште Медијана и многи други.

Реализовани су и потпуно нови пројекти, као што је Истраживачки пројекат и припрема предлога за проглашење за културно-историјску целину села Гостуше у општини Пирот.

Најобимнија и најинтензивнија археолошка истраживања спроведена су у оквиру јагодинмалске некрополе у току 2012. године, док су на другим местима то углавном била истраживања заштитног типа.

Посебну пажњу посветили смо градској архитектури, али и споменицима, спомен-обележјима и ратним војним меморијалима у складу са актуелним потребама обележавања многобројних годишњица.

Рекогносцирања општина на југу Србије један су од најважнијих пројеката те врсте реализованих у последње време.

Изузев буџета Републике Србије, тежња је пребачена и на локалне самоуправе у жељи да се неки од пројеката финансијски подрже управо са нивоа градова и општина, чиме ће се омогућити континуирана брига о наслеђу. Завод је такође сопственим приходима финансирао бројне активноси и пројекте.

Поред редовног учешћа у изради и праћењу спровођења просторно-планских докумената, сарадници Завода дали су огроман допринос у изради савремених стратешких аката, студија изводљивости и планова управљања, као што су они израђени за археолошко налазиште Царичин град, финансирани из међународних фонова.

Савремена стратегија Завода заснована је на тежњи ка уједначеном третману свих градова и општина и јачању сарадње са локалним самоуправама и институцијама.

У последњих десетак година Завод је знатно побољшао своје капацитете набавком и употребом савремене опреме, али у новије време и иницирањем свеобухватне дигитализације и израде софтверских пакета за архивирање, систематизацију, управљање подацима и спровођење процеса ревизије одлука о проглашењу.

Последњих неколико година интезивирана је и сарадња са медијима и употреба друштвених мрежа за промоцију и информисање.

У великој мери је побољшан и обогаћен програм припреме и реализације изложби. У јуну 2013.године организована је изложба „Наисус и Медијана" (аутор-Елена Васић Петровић), у згради Универзитета у Нишу, као допринос обележавању јубилеја „1700 година од доношења Миланског едикта", која је имала и пропратни каталог, луксузне опреме и великог формата, као први те врсте са комплетним прегледом свих античких локалитета са простора Ниша и околине. Ова изложба је исте године пренета у Ваљево, уз подршку тамошњег Завода, а затим и у Бањалуку, где је као главни догађај обележавања „Дана европске баштине у Републици Српској" приређена у Банском двору у сарадњи са Републичким заводом за заштиту културно-историјског и природног насљеђа РС. Исте године у децембру месецу у Арсеналу у Нишкој тврђави постављена је изложба „Манастири и цркве јужне и источне Србије"(аутор-Елена Васић Петровић, фотографије-Зоран Радосављевић), а штампана је и истомена монографија (аутор-Миша Ракоција). Нешто више од годину дана касније, изложба је пренета у Врање, где је отворила једну од најважнијих градских манифестација („Светосавски дани"). Велики и значајан допринос, као коаутор сарадник Завода Тони Чершков дао је осмишљавању и реализацији изложбе „Јагодин мала - касноантичка некропола", која је отворена 2014. године. Исте године у галерији Друштва архитеката Ниша представљена је као гостујућа изложба Друштва конзерватора Србије. Током 2015. године „Дане европске баштине у Србији" Завод је обележио са две изложбе, једном у Нишу, посвећеној старим занатима Лужнице, која је као гостујућа преузета од аутора Александра Ћирића, и дугом под називом „Старопланинско село Гостуша"(аутор-Елена Васић Петровић), која је отворена у Пироту.

Издавачка делатност је покренута и развија се у складу са могућностима, а свакако један од најзначајнијих подухвата представља управо публиковање часописа, који ће надајмо се наставити да траје бар до наредног великог јубилеја.

У Нишу, 2015.

Елена Васић Петровић,
директор Завода

Некадашње седиште Окружног начелства и Моравске бановине, а данас зграда Универзитета у Нишу; седиште Завода за заштиту споменика културе Ниш од 1966.године, фотографија: Е.В.Петровић 2015.

FOREWORD

On the occasion of the Great Jubilee - "50 Years of the Institute for Cultural Heritage Preservation Niš", which we celebrate in 2016, after a long time the idea of starting a Journal is realized.
Half century of existence, hundreds of people, places, activities and events, thousands of documents, endless enthusiasm, willingness and dedication to work.
The name of the Journal, "Pillars of Heritage", carries precisely those elements.
Our wish is for all that to remain in written, and to be accessible to all, today and in the future.

Institutions and individuals are carriers of heritage preservation. It is up to them to save the cultural heritage in every way possible, through documents, technical protection, education and promotion, and all of us should make a small contribution to this struggle. As much as the experts worry about the legacy, each individual will have a greater and more significant opportunity to understand and express their commitment to the same.

From the distant 1966. we have not had a periodic publication that would provide a review of the efforts, successes, and seemingly lost battles.

This large and significant anniversary was an occasion to start something that will partially replace this deficiency and also give the opportunity to improve our operations and make them more complete.

The Institute, along with all its affairs and associates was going through turbulent and unstable times and, most importantly, managed to survive. Together with the Institute, numerous entrusted immovable cultural properties were saved and protected, in an area that accounts for a third of the territory of the Republic of Serbia.

The significance of all that is done is well known to those who had dedicated their careers and lives to this job, but also to those who at some point participated in numerous projects and ventures of the Institute.

In recent decades, as well as in the years that passed long time ago, we are trying to find the new and best way to make our contribution to the work that is very important for our society and our state. Documents from the period of the foundation of the Institute until the nineteen-eighties, when all great decades-long projects came to an end and the results of that work, leave us a legacy of great commitment. To a certain extent we have to stick to old beaten tracks, to learn from the mistakes of our predecessors, but at the same time we have to tackle the contemporary challenges and to try to put ourselves above the issues of the day, looking at the bigger picture. Proudly carrying our burden we should enjoy the beauty of what we have the opportunity to find out and preserve for future generations, because working for the Institute is a privilege and honor.

In an effort to adapt to the time we live in, being aware that knowledge is the key to success, we have determined for continuous training and development primarily in the professional sense. Cooperation with numerous institutions has been established and renewed and agreements on cooperation and mutual support were signed.

In addition to striving to improve the skills and knowledge of our associates in the country and abroad, we started and initiated some aspects of education in our surroundings and with our own capacities. In 2008 and 2011 four associates of the Institute participated in courses for conservation of mosaics, stone and wall paintings, organized in Serbia, and then in other programs abroad, such as the regional course for training of managers for archaeological sites with mosaics (Cyprus and Italy) and working camp (Albania). The first of three now implemented workshops entitled "Building materials, conservation and restoration procedures" carried out by the Society of conservators of Serbia, was organized in Niš in 2013. Workshops and seminars were accompanied by the release of collection of works in cooperation with our Institute.

Frequent participation in international conferences and membership in international organizations is also a contribution to the exchange of experience and promotion of our work.

In the field of technical protection we focused lately on large projects and "large monuments and sites". We restarted works on buildings that have been neglected for decades, such as Pirot Fortress, Niš Fortress, the Church of St. Nicholas in Kuršumlija, Prohor Pčinjski monastery, the monastery of St.George in Temska, the Holy Virgin church, and the monastery of the Holy Trinity in Donja Kamenica, The Skull Tower in Niš, Čegar, also in Niš, archaeological site Mediana and many others.

We also started brand new projects, such as the research project and preparing a proposal for the designation of cultural and historical complex of the village Gostuša, in Pirot municipality.

The largest and most intensive archaeological research carried out in the framework of Jagodin Mala necropolis happened in 2012, while in other places we had large protective excavations.

The special attention has been paid to the city's architecture, but also to the monuments and war memorials in accordance with current needs for celebration of many anniversaries.

Reconnaissance of the municipalities in southern Serbia is one of the most important projects of this kind implemented in recent years.

Except for the budget of the Republic of Serbia, the focus was transferred to local governments in order to financially support some of the projects exactly at the level of cities and municipalities, which will enable the continuous care of the heritage. The Institute also funded with its own revenues numerous activities and projects.

In addition to regular participation in the preparation and monitoring of the implementation of spatial planning documents, associates of the Institute gave an enormous contribution to the development of modern strategic documents, feasibility studies and management plans, such as those made for the archaeological site Caričin Grad (Justiniana Prima), financed by international funds.

Modern strategy of the Institute is based on the pursuit of a balanced treatment of all the cities and municipalities and on strengthening the cooperation with local governments and institutions.

In the last ten years the Institute has significantly improved its capacity by acquiring and using modern equipment, but in recent times also by initiating a comprehensive digitalization and creation of software packages for archiving, systematization, data management and implementation of the process of reviewing the decisions on designation.

In recent years we intensified the cooperation with the media and the use of social networks for promotions and communications.

A program of preparation and realization of exhibitions has been enhanced and enriched to a large extent. In June 2013, we organized the exhibition "Naisus and Mediana" (author-Elena Vasić Petrović), in the building of the University of Niš, as a contribution to the celebration of the "1700 years of the Edict of Milan" Jubilee, which also had an accompanying catalog of luxurious design and large format, as the first of its kind with a complete overview of all the antique sites from the area of Niš and its environment. This exhibition was in the same year transferred to Valjevo, with the support of the local Institute and then to Banja Luka, where it was the main event within the "European Heritage Days in the Republika Srpska" presented in the Banski Dvor building, in cooperation with the Republic Institute for Protection of Cultural and Natural Heritage of RS. In the same year in December, at Arsenal in Niš Fortress an exhibition called "Monasteries and churches of Southern and Eastern Serbia" was opened (author-Elena Vasić Petrović, photo-Zoran Radosavljević), and the same year the monograph of the same name was published (author-Miša Rakocija). A little more than a year later, the exhibition was transferred to Vranje, where it was the opening of one of the city's most important events ("Saint Sava Days").

The large and significant contribution was given by Toni Čerškov as our co-associate in designing and realizing the exhibition "Jagodin mala - Late Roman necropolis", which was opened in 2014. In the same year in the gallery of Architects Association of Niš we presented a guest exhibition of the Society of Conservators of Serbia. During 2015 our Institute celebrated the "European Heritage Days in Serbia" with two exhibitions, one in Niš, dedicated to old crafts of Lužnica, as a guest exhibition which was prepared by Aleksandar Ćirić, and the other one named "Stara Planina village of Gostuša" (author-Elena Vasić Petrović), was opened in Pirot.

Publishing was launched and developed in accordance with our capabilities, and certainly one of the most significant efforts is represented by publishing of this journal, which will hopefully continue to last at least until the next big anniversary.

Niš, 2015.

Elena Vasić Petrović,
director of the Institute

ИСТОРИЈАТ ЗАВОДА ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НИШ

Ђорђе Стошић

THE HISTORY OF THE INSTITUTE FOR CULTURAL HERITAGE PRESERVATION NIŠ

Đorđe Stošić

Abstract: *First initiatives for organized protection of cultural monuments in Serbia came together with the Romanticism movement and with the development of historical sciences in the early XIX century, when more attention was paid to the monuments of the past as direct resources for studyingthe National history. The existing Law on Cultural Property (Official Gazette of the Republic of Serbia, 1994), contains the definitions of immovable cultural property, the principles and protection measures, and actually regulates the system of protection and use of cultural property and establishes the conditions for conducting activities to protect cultural property. Since its establishment in 1966 and from initial steps, throughout training of young people for independent work, the Institute for Cultural Heritage Preservation Niš gradually developed and organized its activities, and now performs the delicate tasks of research, use, presentation and protection of cultural monuments and sites, archaeological sites and places of significance belonging to the immovable cultural property category and their protected surroundings, as well as property with previous protection.*

Key words: *Institute, preservation, Niš, history, cultural monuments*

Апстракт: Прве иницијативе за организовану активност на заштити споменика културе у Србији јављају се с покретом романтизма и развојем историјских наука почетком XIX века, када се све већа пажња посвећује споменицима прошлости као непосредним изворима за проучавање историје једног народа. Важећи Закон о културним добрима (Службени гласник РС, 1994) садржи дефиниције непокретних културних добара, принципе и мере заштите, односно уређује систем заштите и коришћења културних добара и утврђује услове за обављање делатности заштите културних добара. Од оснивања 1966. године, од почетних корака, кроз обучавање и оспособљавање младих људи за самосталан рад, Завод за заштиту споменика културе Ниш постепено се развијао и организовао своју делатност и данас обавља деликатне послове проучавања, коришћења, презентације и заштите споменика културе, просторних културно-историјских целина, археолошких налазишта и знаменитих места као непокретних културних добара и њихове заштићене околине, као и добара која уживају претходну заштиту.

Кључне речи: *Завод, заштита, Ниш, историјат, споменици културе.*

КРАТАК ПРЕГЛЕД ИСТОРИЈЕ ЗАШТИТЕ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ

Прве иницијативе за организовану активност на заштити старина у Србији јављају се с покретом романтизма и развојем историјских наука почетком XIX века када се све већа пажња посвећује споменицима прошлости као непосредним изворима за проучавање националне историје. Плодни рад Вука Караџића покренуо је многе иницијативе у сфери бриге о националном културном наслеђу. Уследила је наредба кнеза Милоша Обреновића да се пријави сваки налазак било какве старине, а потом и наредба да се изврши попис свих цркава и манастира у Србији (Бргуљан, 1967). У том смислу веома је била значајна Уредба о забрани рушења старих

градова и њихових развалина. Оригинална по својој садржини и форми, та уредба је први општи правни акт о заштити споменика културе у Србији у савременом смислу и један од првих аката те врсте у Европи XIX века. Уредба је ступила на снагу 22. фебруара 1844. године, а донета је од стране кнеза Александра Карађорђевића. Објавиле су је Српске Новине 16. фебруара 1844. године (Српске Новине, 1844). Након Другог светског рата, 1945. године донета је Одлука Националног комитета ослобођења Југославије о заштити и чувању културних споменика и старина (Службени лист ДФЈ, 1945), коју је потписао маршал Југославије Јосип Броз Тито. Потом је донет и Општи закон о заштити споменика културе и природњачких реткости (Службени лист ФНРЈ, 1946). Први републички Закон о заштити споменика културе и природних реткости ступио је на снагу 1948. године (Службени гласник НР Србије 1948). Данас важећи Закон о културним добрима (Службени гласник РС, 1994), садржи дефиниције непокретних културних добара, принципе и мере заштите, односно уређује систем заштите и коришћења културних добара и утврђује услове за обављање делатности заштите културних добара.

С обзиром да су након Другог светског рата пред Републичким заводом за заштиту споменика културе и Југословенским институтом за заштиту споменика културе из Београда стајали крупни задаци на спашавању и заштити споменика од изузетног значаја као што су манастири Сопоћани, Студеница, Раваница, Манасија, Љубостиња, Жича, Грачаница и др. појавила се потреба за проширењем службе заштите. Тако се 1965. године, односно 1966. оснивају Заводи за заштиту споменика културе у Краљеву, Нишу и Крагујевцу. Нови Заводи су извесно време имали улогу међусреских организација, а након укидања срезова, крајем 1966. године (Службени гласник СРС 52/66) постају републичке организације заштите и финансирају се из средстава Фонда за унапређивање културних делатности, односно Републичке заједнице културе.

ОСНИВАЊЕ ЗАВОДА ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НИШ

Иницијатива за оснивање регионалног међусреског Завода са седиштем у Нишу, започета средином 1965. године, спроведена је Решењем о оснивању Завода за заштиту споменика културе у Нишу, Скупштине Среза Ниш од 25. марта 1966. године. Уговором између Срезова Ниш и Лесковац, закљученим 6. априла 1966. године регулисане су обавезе ова два среза око преношења права и финансирања Завода. Због услова рада и немогућности да се одмах организује делатност у пуној мери, на иницијативу матичне Комисије за почетак рада Завода, закључивање уговора са Срезом Зајечар одложено је за наредну 1967. годину, уз услов да се по конституисању Завода тај уговор и потпише. Овим је Завод одмах по свом формирању дошао у ситуацију да функционише на територији региона као републичка институција. Завод је у том периоду своју делатност обављао у сагласности са прописима предвиђеним Законом о заштити споменика културе (Сл. Гласник СРС, 1966), на територији следећих пет међуопштинских заједница: Ниш, Лесковац, Зајечар, Врање и Прокупље.

Почетком 1967. године Завод почиње са радом у сталним просторијама, у данашњој згради Универзитета у Нишу (Зграда Бановине, споменик културе од великог значаја). Комплексни задаци постављени пред новооформљену институцију условили су формирње три одељења Завода: Одељење заједничких служби, Одељење за документацију и Конзерваторско одељење.

Одељењу заједничких служби је поверавано вођење управно – правног поступка око доношења решења о заштити, правних интервенција на заштити споменика културе, вођење регистара заштићених споменика културе, као и правно праћење стања и доношење пратећих одлука и решења. Та служба се бавила и организационим проблемима и решењима око непосредних интервенција на споменицима.

Одељење за документацију се бавило изналажењем објеката и предмета који имају споменичка својства, њиховим проучавањем и доношењем предлога мера заштите и интервенције над њима.

Конзерваторско одељење се старало о непосредној заштити заштићених објеката и комплекса. Такође то одељење се бавило прикупљањем техничке и друге документације, израдом студија и елабората за непосредну интервенцију, као и неопходним интервенцијама на објектима. У оквиру тог одељења постојала је оперативна радионица, која је непосредно изводила радове на заштити споменика културе. Међутим, радионица је укинута 31. јула 1975. године услед недостатка финансијских

средстава (Митровић, 1975).

ДЕЛАТНОСТ

Од самог оснивања Завод је пуну пажњу посвећивао непосредном и ефикасном деловању на техничкој заштити најугроженијих објеката, систематском истраживању, проучавању, заштити и презентацији споменика културе. Посебну пажњу Завод је поклањао ревитализацији и укључењу споменика културе у живот локалне заједнице, али и њиховој туристичкој презентацији. У том смислу, Завод је од оснивања био организован као институција удруженог рада у делатности од посебног друштвеног интереса који извршава следеће задатке: заштита споменика културе кроз истраживања, проучавања и израду документације, утврђивање својства споменика, евидентирање и предузимање свих мера да буду обрађена и трајно сачувана сва документа о споменику; израда студија и пројеката за обављање радова на превентивној заштити, конзервацији, рестаурацији, реконструкцији и ревитализацији споменика културе, како би у материјалном смислу била трајно сачувана сва аутентична својства објеката; организација и непосредно извођење савих радова на непосредној заштити археолошких локалитета, архитектонских објеката, зидног сликарства и других споменика културе; вођење непосредног стручног надзора у току радова на споменицима културе, како би се обезбедила примена адекватне методологије рада и свих важећих начела и принципа у односу према споменику, и сарадња са имаоцима, односно корисницима споменика, самоуправним интересним заједницама, организацијама удруженог рада и другим привредним и туристичким организацијама, као и свим заинтересованим за спровођење и организовање мера заштите споменика културе.

Како би реализовао програме основне делатности, Завод је ангажовао високостручни кадар који је, примењујући савремене методе и средства, проучавао и често на научној основи обрађивао сва питања и проблеме везане за ефикасан рад на трајној заштити споменика културе. Кадровска структура формирана је тако да је установа оспособљена за преузимање најсложенијих задатака, с обзиром да је у свом саставу имала све потребне стручне профиле. Осим осам архитеката, који су носиоци извршавања непосредне техничке заштите, Завод је ангажовао и архитектонске техничаре, археологе, историчаре, историчаре уметности, етнологе, сликаре, правнике, затим економисте, документаторе, и друге стручне и помоћне кадрове. Таква кадровска структура и бројност радника представљали су оптимални састав, који је успевао да несметано извршава све задатке које је друштво стављало пред Завод као стручну организацију.

Прве године рада Завода представљају период сталног ангажовања на пословима заштите непокретних културних добара. Резултати свеобухватних истраживања споменичке баштине југоисточне Србије објављивани су од 1970. године (Митровић, 1970). На подручју три региона (Нишки, Јужноморавски и Зајечарски) евидентирано је преко 4.000 непокретних културних добара, а на више од 150 извођени су радови на техничкој заштити. Споменички фонд тог подручја данас карактерише пре свега хетерогеност по врстама споменика, бројност објеката који су до ангажовања Завода били потпуно непознати или мало познати. Свестраном и стручном валоризацијом споменичких својстава, од великог броја евидентираних споменика благовремено су подношени предлози и доношене одлуке о проглашењу за непокретна културна добра у циљу регулисања њиховог правног статуса и дефинитивног стављања под заштиту. Заштита културних добара остваривана је посредно кроз правну регулативу и стручну документацију, и непосредно кроз истраживање, конзерваторско-рестаураторске и друге радове у оквиру техничке заштите.

Полазећи од чињеничког стања у региону и нужности заштите споменичког фонда, Завод је кроз свој програм рада предузимао кораке и мере за чување, одржавање и заштиту културног наслеђа и спровођење свих неопходних задатака заштите на територији његове надлежности. У реализацији планова, Завод је сарађивао са сродним институцијама на терену региона, нарочито са музејима у Алексинцу, Бору, Врању, Зајечару, Лесковцу, Књажевци, Неготину, Нишу, Пироту и Прокупљу. Кроз такву сарадњу заједнички је реализовано низ пројекта, не само основне делатности већ и многобројних акција. Сарадња је такође остваривана и са научним институцијама попут факултета у Београду и Нишу, али и научним радницима. Такође, Завод се у свом раду ослањао и на скупштине општина, где је кроз сталну сарадњу

успевао да организује правну заштиту и обезбеди допунска средства за интервенције. Поштујући принципе интеграције рада и рационалнијег коришћења капацитета, Завод је у спровођењу своје програмске делатности успешно сарађивао са свим заводима за заштиту споменика културе у СР Србији и покрајинама. Од самог оснивања Завод је имао успешну сарадњу са Археолошким институтом и Народним музејом у Београду, затим са Институтом за историју уметности и Архитектонским факултетом Београдског универзитета, са Архитектонским факултетом Универзитета у Нишу, као и Заводима за заштиту споменика културе у Београду, Краљеву, Крагујевцу и Новом Саду. У периоду од 1967. до 1972. успешно је организована размена стручњака са службом заштите у Пољској, док је 1974. године започета сарадња са Институтом за заштиту споменика културе у Великом Трнову.

ТЕХНИЧКА ЗАШТИТА

Реализована непосредна техничка заштита на непокретним културним добрима у периоду између 1975 и 1982. године веома је обимна и приказана је табеларно (Табела 1.) на основу података из извештаја тадашњих директора Завода (Митровић, 1975, Радовић, 1978 и 1982).

У периоду 1983-1990. делатност Завода за заштиту споменика културе Ниш одвијала се у оквиру два средњорочна петогодишња плана активности установе: првог за период 1981-1985, и другог за период 1986-1990. Свеукупне планиране и извршаване активности засноване су најпре на Закону о заштити културних добара, а затим и на годишњим плановима Општинских заједница културе и Републичке заједнице културе. Планирана активност за сваку годину појединачно била је усаглашена у оквиру јавне расправе о нацрту Плана Републичке заједнице културе.

Делатност Завода у периоду 1983-1990. обележило је знатно интензивирање послова, праћено и тзв. ''подруштвљавањем'' културе са све ширим утицајем бројних фактора и интересовањем подручја, институција и појединаца за питања заштите споменика културе. Осамдесетих година наметнула се потреба за систематизацијом и сређивањем дотада формиране документације. До тада већ обимној и услед интензивног коришћења непотпуно систематизованој, документацији је била неопходна класификација, категоризација и евентуално депоновање ради чувања. Потреба привођења крају започетих послова из претходних година, или истраживања, валоризације и проглашавања објеката са споменичним својствима била је веома изражена. Ако се томе дода и основно обележје делатности Завода: даље ширење редовне делатности у погледу обима, као и облика истраживања, закључује се да је неопходно било ангажовати све стручне капацитете, како реализација планираних задатака не би била умањена. Основна подручја рада одвијала су се кроз техничку заштиту, основну делатност и пропагандно-информативну делатност, која се огледа у следећим реализованим пословима и активностима: изложба ''Заштита културних добара у Југославији''(1983), публикација ''Заштита културних добара у Југославији''(1983), изложба ''Заштита споменика културе Нишког, Јужноморавског и Зајечарског региона''(1983), књига ''Споменици Ниша и околине'' Борислава Андрејевића (1985), изложба фотографија у Студентском центру у Нишу (1985), изложба акварела Душана Стефановића ''Стари Неготин'' (1986), изложба ''Споменици културе у Источној Србији'' у Вроцлаву (1987) и књига ''Споменици културе Источне Србије''(1988).

Овоме треба додати и публиковање научно-истраживачких радова сарадника Завода у бројним зборницима и часописима, као и информативне текстове у дневним и периодичним новинама.

Делатност заштите, као и све друге, не остаје изван подручја деловања општих друштвено-економских и политичких фактора. Пословање у условима који су се истеком осамдесетих година усложњавали, међу којима је нарушена редовност прилива средстава представљала је највећу кочницу и довела је до последица.

Завод је настојао да умањи разорне последице огледане у промени динамике реализације и преоријентације послова повећавањем удела прихода остварених непосредном разменом рада, крајње рационалним пословањем и максималним коришћењем сопствених кадрова, других потенцијала и свих видова тзв. унутрашњих резерви, зарад обезбеђивања елементарних услова за несметану реализацију планских послова и успешног пословања. Планови и програми активности пружају одличан увид у очекивано, а извештаји сведоче о снажној упорности и труду ради остваривања делатности која се налази

у наслову установе, а која је општа потреба цивилизованог света.

Средином осамдесетих наде су полагане у ''процес остваривања општег економског опоравка друштва као целине'', који би до краја деценије довели до побољшања стања у различитим сферама живота. Међутим, историјски ток је управо крајем осамдесетих ишао другачијим, деструктивним путем: уместо унапређењу и очекиваном благостању, тадашња држава СФРЈ се ускоро нашла у пламену погубног грађанског рата, чије се последице нису могле предвидети.

Друштвене промене које су уследиле у периоду 1990-1995., утицај нових фактора и ситуација, недостатак средстава, и нови тржишни услови у великој мери су се рефлектовали на остваривање програмских задатака Завода. Ипак, независно од тога, увек је у првом плану била обавеза очувања

Делатност Завода у периоду 1975-1990.		
1975.	**1975-1978.**	**1979-1982.**
Црква Св. Николе у Куршумлији	Манастир Поганово код Димитровграда	Медијана у Нишу
Црква Св.Петке у Станичењу код Пирота	Манастир Прохор Пчињски код Бујановца	Каменички Вис код Ниша
Манастир Поганово код Димитровграда	Црква на Вражјем Камену код Трговишта	Рановизантијска гробница у Нишкој Бањи
Царичин град код Лебана	Црква Св. Илије код Кацапуна (Владичин Хан)	Спомен дом ,,Мија Станимировић'' у Нишу
Медијана у Нишу	Манастир Короглаш код Неготина	Зграда СИЗК у Нишу
Нишка тврђава у Нишу	Манастир Св. Ђорђа у Ајдановцу општина Прокупље	Хотел ,,Парк'' у Нишу
Момчилов град (Пиротска тврђава) у Пироту	Момчилов град (Пиротска тврђава) у Пироту	Логор ,,Црвени крст'' у Нишу
Манастир Прохор Пчињски код Бујановца	Нишка тврђава у Нишу	Царичин град код Лебана
Манастир Св. Стефана у Липовцу	Христићева кућа у Пироту	Манастир Прохор Пчињски код Бујановца
Латинска црква у Прокупљу	Мокрањчева кућа у Неготину	Timacum Minus код Равне (Књажевац)
Тодорчетов конак у Неготину	Пастеров завод у Нишу Ремисијана у Белој Паланци	Св. Богородица у Доњој Каменици (Књажевац)
Пашини конаци у Врању	Timacum Minus код Равне (Књажевац)	Ћеле кула у Нишу
Комплекс Бакарнице код Мајданпека	Плочник код Прокупља	Пашини конаци у Врању
	Црква Св. Богородице код Куршумлије	Соко Град код Сокобање Момчилов град (Пиротска тврђава) у Пироту
	Црква Св. Арханђела у Бољев Долу (Димитровград)	Манастир Рударе код Лесковца
	Стара црква у Бањи Јошаници	Црква Св. Николе у Куршумлији
	Црква у Горњем Матејевцу	Манастир Поганово код Димитровграда
	Манастир Св.Ђорђа код Темске (Пирот)	Делиградски шанчеви код Алексинца
	Црква Св. Мине у Штави (Куршумлија)	Понтес – Трајанов мост код Кладова
	Хисар у Прокупљу	Дијана – Карабаш код Кладова
	Етно-комплекс у Равни (Књажевац)	Мора Вагеи код Михајловца (Неготин)
	Пашини конаци у Врању	Ртково код Кладова
	Кућа Боре Димитријевића у Лесковцу	Хисар у Прокупљу
	Чаирска чесма у Нишу	Антички Наис и Нишка тврђава у Нишу
	Црква у Доњем Драговљу(Гаџин Хан)	Манастир Сићево код Ниша
	Црква у Конџељу (Прокупље)	Ремисијана у Белој Паланци
		Народно позориште у Нишу
		Синагога у Нишу
		Народни музеј у Нишу
		Манастир Св. Роман код Ражња
		Манастир Короглаш код Милошева (Неготин)
		Спомен парку у Неготину Манастир Св. Стефан у Липовцу
		Апсана у Бољевцу
		Гигина кућа у Власотинцу
		Пастеров завод у Нишу
		Споменик палим борцима у Доњој Топоници
		Марково кале код Врања

Табела 1. Реализована непосредна техничка заштита на непокретним културним добрима

аутентичних споменичких вредности и непосредна техничка заштита најугроженијих и најзначајнијих непокретних културних добара. На многим непокретним културним добрима изведени су рестаураторски радови који обезбеђују споменике од даљег пропадања, а у најновије време, велики број споменика културе конзервиран је најсавременијим методама у заштити културног наслеђа. С обзиром на велики број евидентираних локалитета, објеката и целина, остваривaн је један од најприоритетнијих задатака, а то је ефикасна стручна валоризација непокретних културних добара и регулисање њихове правне заштите. Крупни резултати постигнути током рада на пословима заштите резултат су непрестаног прегалаштва стручњака и радника Завода за заштиту споменика културе Ниш.

Завод за заштиту споменика културе Ниш данас обавља деликатне послове проучавања, коришћења, презентације и заштите споменика културе, просторних културно-историјских целина, археолошких налазишта и знаменитих места као непокретних културних добара и њихове заштићене околине, као и добара која уживају претходну заштиту у оквиру седам управних округа, Борског, Зајечарског, Нишког, Пчињског, Јабланичког, Топличког и Пиротског на основу Решења о утврђивању територије завода за заштиту споменика културе (Службени гласник РС, 1995).

Од 2003.године нишки Завод је, као и сви остали осим Републичког, пребачен на финансирање из буџета локалних самоуправа у којима се налазе седишта институција. До дана данашњег није урађено апсолутно ништа да се ова грешка исправи, упрркос чињеници да је Република Србија и даље једина носилац оснивачких права и обавеза, а сва финансијска средства за најразличитије трошкове и потребе, осим личних доходака, обезбеђују се из сопствених прихода.

РУКОВОДИОЦИ

На челу Завода се од 25. марта 1966. године до 31.12.1975. године налазио архитекта Момчило Митровић. На месту руководиоца наследио га је архитекта Александар Радовић (1976-2004), а затим архитекта Миле Вељковић (2004- 2012).

Архитекта Елена Васић Петровић је на месту директора од 2012. године.

Литература и извори:

Бргуљан, В. *(1967.): Систем заштите споменика културе у СР Србији, Републички завод за заштиту споменика културе : Републички завод за јавну управу, Београд.*

Митровић, М. *(1967-1975): Планови и програми рада Завода за заштиту споменика културе Ниш за период 1967-1975, Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.*

Радовић, А. *(1976-2001): Извештаји о остваривању планова рада у оквиру функција Републичке заједнице културе, општинских заједница културе и Завода за заштиту споменика културе Ниш за период 1976-2001, Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.*

Решење о оснивању Завода за заштиту споменика културе у Нишу *број 5045/66 од 25. марта 1966. године, Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.*

Службени гласник Републике Србије, *бр. 71/94 : Закон о културним добрима.*

Службени гласник Републике Србије, *бр. 48/95: Решење о утврђивању територије завода за заштиту споменика културе.*

Службени лист ДФЈ*, бр. 10 од 3. IV 1945: Одлука Националног комитета ослобођења Југославије о заштити и чувању културних споменика и старина*

Службени лист ФНРЈ, *бр 81 од 8. X 1946: Општи закон о заштити споменика културе и природњачких реткости*

Службени гласник НР Србије, *бр. 54 од 27. XI 1948: Републички Закон о заштити споменика културе и природних реткости*

Српске Новине, *бр.14, од 16.фебруара 1844: Уредба о заштити споменика древности*

Уговор *закључен 6. априла 1966. године између Среза Ниш и Среза Лесковац, ДокументацијаЗавода за заштиту споменика културе Ниш.*

Слика 1. Авио-снимак средишњег дела насеља Медијана (фотодокументација Археолошког института, Београд, 2004)

МОЗАИЦИ ВИЛЕ СА ОКТОГОНОМ ИЗ МЕДИЈАНЕ КОД НАИСУСА*

Гордана Јеремић

MOSAIC PAVEMENTS OF VILLA WITH OCTOGON FROM MEDIANA NEAR NAISSUS

Gordana Jeremić

Abstract: *During the first excavations of late antique's settlement Mediana remains (Mediana, today's Brzi Brod), in the 60s of the XX century, and then with the first serious research works(1932-33, 1961) and systematic excavations (1979-1985), the building complex in the central part was partially explored. We speak about the villa, of which southern and eastern parts were examined, and it consisted of triclinium, a long corridor, ending with the octagonal room with a fountain, and a spacious inner court.*
During the research, equipment elements and decorations of the building (water pipes, built canals, architectural and sculptural plastics) were recorded, as well as few movable findings. Among especially valuable findings there were floor surfaces decorated with mosaic in opus tessellatum technique.
In this paper we will deal with production techniques, compositional schemes and motifs of the mosaic floor, as well as relevant parallels. We will also try to reconstruct the original appearance of the main room of the building, on the basis of field documentation and an interesting artistic-technical presentation, which in the second half of the last century served as a ticket to the museum complex of Mediana.

Key words: *mosaic pavement, opus tessellatum, Mediana, Late Antiquity, IV century AD.*

Апстракт: Током првих истраживања остатака касноантичког насеља Медијане (Mediana, данашњи Брзи Брод) 60-их година XIX века, а потом и првих озбиљнијих радова (1932-33, 1961) и систематских ископавања (1979-1985), делимично је истражен грађевински комплекс у средишњем делу насеља. Реч је о вили, од које су испитани јужни и источни делови, а која се састојала од триклинијума, дугог коридора завршеног на западном крају октогоналним простором са фонтаном и пространог унутрашњег дворишта.
Приликом истраживања забележени су елементи опреме и декорације грађевине (водоводне цеви, зидани канали, архитектонска и скулпторална пластика), као и малобројни покретни налази. Међу посебно вреднима се истичу налази подних површина декорисаних мозацима у техници *opus tessellatum*.
У раду ћемо се бавити начином израде, композиционим схемама и заступљеним мотивима овог мозаичког пода, као и релевантним паралелама. Такође ћемо покушати да реконструишемо првобитни изглед главне просторије грађевине, на основу теренске документације и једног занимљивог ликовно-техничког приказа, који је у другој половини прошлог века служио као улазница у музејски комплекс на Медијани.

Кључне речи: *мозаички под, opus tessellatum, Медијана (Mediana), касна антика, IV век.*

Археолошка истраживања Медијане намирила су безмало један и по век, ако као почетну тачку узмемо прве радове које је спровео аустро-угарски историчар, археолог-аматер и путописац Феликс Каниц, који је у селу Брзи брод код Ниша боравио 1864. године, вршећи прве обиласке терена бележећи споменике, о чему је оставио исцрпне податке (Kanitz 1909, 172-173). До данашњих дана, било сондажним, или опсежним систематским испитивањима, као и недеструктивним методама

(геомагнет, георадар, авио-снимање), добијена је једна комплетнија слика о изгледу и величини овог насеља, удаљеног од средишта Наисуса у правцу југоистока три римске миље (Слика 1) (Петровић 1976, 62-65; Исти 1994, passim; Miloševic et al., 2011, 275-284; Vasić 2005, 167-174; Васић 2013, 99-101).

Касноантичко насеље у Медијани настало је вероватно крајем III века, са интензитетом живота и градитељске активности током IV века, све до хунских налета 441. године (Петровић 1976, 62; Васић 2013, 99), након чега насеље егзистира у минималном обиму, све до мање обнове у време Јустинијана I (Зотовић 1995, 146)[1].

Подигнуто на високој тераси леве обале Нишаве на плодном тлу, са благим побрђем на југу, у добром микроклиматском окружењу и близини рудника, каменолома и изворишта вода, насеље је имало све предуслове пољопривредног и економског развоја. Добра повезаност са Наисусом, постојање магистралног пута за Сердику (*via publica*) и мрежа споредних, вициналних путева, омогућили су да се Медијана развије у значајан административно-дистрибутивни центар. Карактер насеља, првобитно формиран као насеље са појединачним имањима и мањим газдинствима, каснијим развојем одредио је и врсту објеката наменски подигнутих на његовој територији: велика складишта намирница (*horrea*), административно-управне зграде, станови виших провинцијских чиновника, сви подигнути у централном делу Медијане, простори за рад и смештај већег броја радника (војничке бараке коришћене и као нека врста занатских радионица), потом и утврђење непознатих димензија, за смештај трупа и контролу области (Слика 2). Поред тога, насељу је гравитирао читав низ приватних поседа средње или мале величине локалних магната, као и насеља мештана, разуђена по ободима касноантичког административно-економског језгра.

У средишњем делу насеља, према уређеној парцелацији земљишта, била је подигнута главна административно-стамбена зграда, такозвана вила са перистилом, једна од најобимније проучених грађевина овог насеља. На удаљености око 200 m у правцу северозапада, у другом парцелисаном, ограђеном простору, налазио се грађевински комплекс виле са октогоном (Слика 3). Грађевину је први открио Феликс Каниц, који је према исказима мештана сазнао је да је Медијана тог доба била на мети турских дивљих копача, који су тражили закопано благо цара Константина (Kanitz 1909, 172). Истражујући античке остатке, регистровао је на средокрађи између римског утврђења на Влашком брду (данашња позиција Електронске индустрије) и војног пута за Цариград остатке монументалне грађевине октогоналне основе, са масивним зидовима, релативно добре очуваности (Слика 4а) (Kanitz 1909, 173). У поновном покушају да организује ископавања у Медијани 1870. године био је ухапшен и протеран, да би тек 1887. и 1889. године, по ослобођењу области, наставио ископавања на више пунктова на овом налазишту.

Каницовим истраживањима откопан је и документован, у облику основе објекта, део комплекса који се данас у литератури назива "вила са октогоном" и, ређе, "баптистеријум"[2]. Овај истраживач је испитао крајњи југозападни угао грађевинског комплекса, забележио да су у питању веома добро фундирани остаци осмоугаоног простора, унутрашњег пречника 8,65 m, са зидовима дебљине 1,70 m, са "фино обрађеним белим мермерним плочама, добро печеним опекама димензија 0,40 x 0,20 m, везиваних квалитетним кречним малтером" (Kanitz 1909, 172). На западној страни октогона регистровао је темељну зону кружне просторије, пречника 9,48 m, према њему, несолиднијег начина градње. У оквиру оба простора нашао је остатке архитектонске

[1] Археолошким истраживањима установљена је основна хронологија развоја насеља, која обухвата више фаза / хоризоната живота (фазе / хоризонти 3-5, cf. Васић 2013, 99): 1. хоризонт – насеље позног бронзаног доба (западни и средишњи делови Медијане); 2. хоризонт – познолатенско насеље (западни делови Медијане, регистровано претежно малобројним покреним налазима); 3. хоризонт – крај III- почетак IV века, археолошки веома слабо документован; 4. хоризонт – око 320-378. године, период највеће градитељске делатности, са подфазама раног периода владавине Константина I, времена његових синова, када је Медијана добила свој луксузни облик и периода постепеног опадања, до налета Визигота 378. године; 5. хоризонт – од око 383-441. године; 6. хоризонт - спорадични трагови живота након хунских пустошења, приметни у малобројном покретном материјалу, гробовима око водоторња, као и мањим преправкама у оквиру виле са перистилом (Зотовић 1995, 146); 7. хоризонт – Јустинијанова обнова Медијане и живот током VI / почетка VII века, спорадично регистрован (Максимовић 2010, 23-39); 8. хоризонт – насељавање Медијане у мањем обиму у средњем веку.

[2] Намена објекта Каницу није била позната, па је са веома великом резервом дао аналогију са основом тада откривеног сакралног комплекса у Солину, да би могао бити у питању ранохришћански баптистеријум (Kanitz 1909, 172). У новије време, комплекс истраживачи различито тумаче, као вилу са октогоном: Јеремић 2006, 153; Иста 2010, 140; Милошевић и др, 2013, passim; или као сакрални комплекс са баптистеријумом [сакрални комплекс А]: Зотовић 1995, 147; Rakocija 2011, 48, Fußnote 230 (са списком својих раније објављених радова о овом комплексу).

декоративне пластике: делове камених облога (вероватно зидних и подних), део зупчастог венца, стубиће малих пречника, до 5 cm, вероватно делове преграда, унутрашњих ограда.

Октогонални простор је био запуњен грађевинским шутом, чијим рашчишћавањем је открио да је садржавао подни мозаик, у тренутку открића доста оштећен, прављен од белих и смеђих (тамноцрвених?) тесера (Слика 4б). На приложеној скици коју аутор даје, препознаје се трака која се састоји од спољних ивичних бордура од по шест редова од тамних и по два реда тесера на унутрашњој страни, које су уоквиравале централни мотив таласа, израђених од тамних тесера, док је међупростор био од белих (Répertoire graphique 1973, 42, no. 190). Начин ређања тесера указује на осредњег мозаичара који је овај мотив извео, са неуједначеним полукружним низовима белих тесера које су уоквиривале централни таласасти мотив, који је чинио окосницу бордуре.

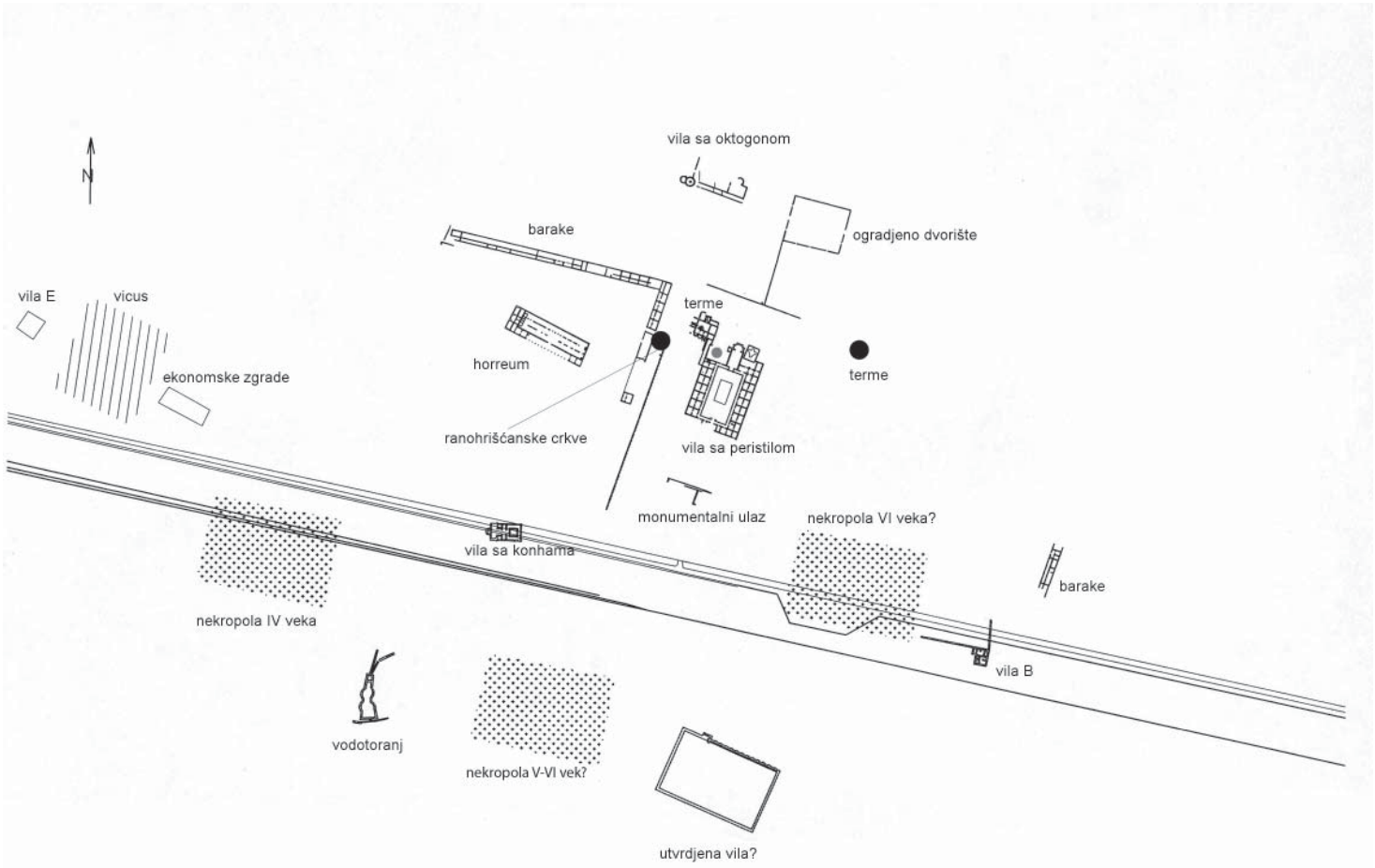

Слика 2. Ситуациони план Медијане (према: Јеремић 2006, сл. 1)

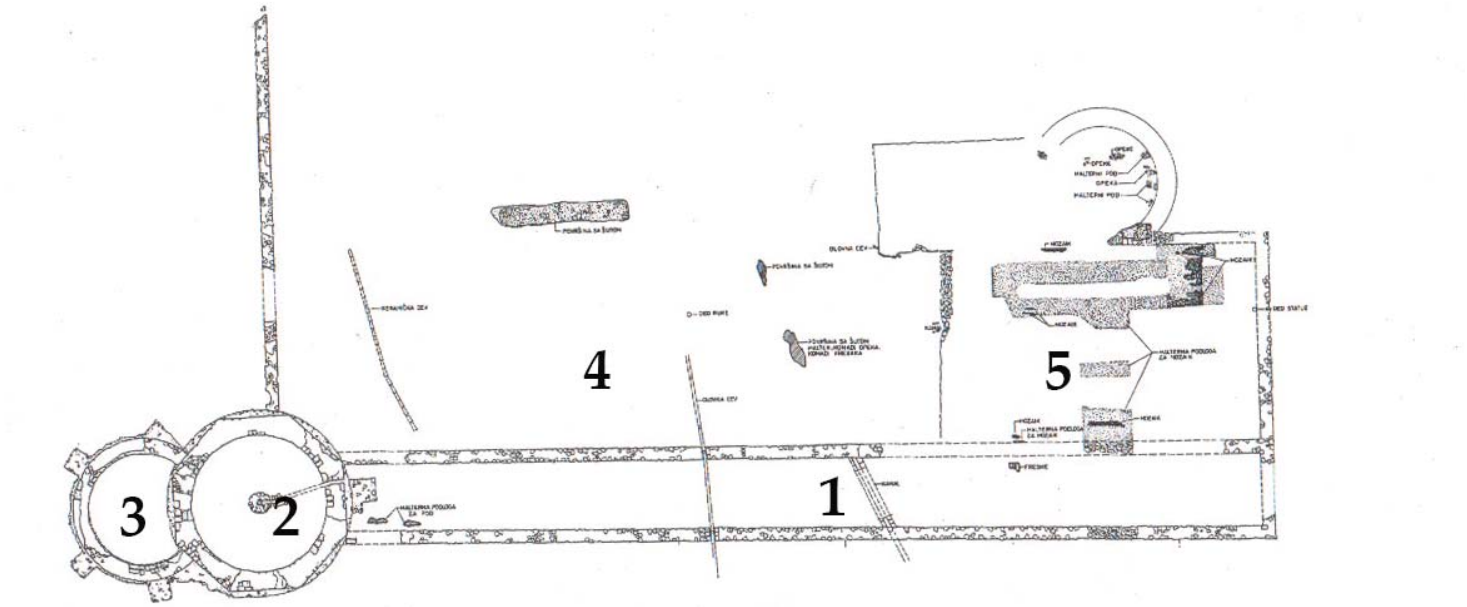

Слика 3. Вила са октогоном, основа: 1. ходник (коридор); 2. октогонална просторија са фонтаном; 3. кружна просторија; 4. двориште; 5. просторија са апсидом (триклинијум) (док. Археолошког института, Београд)

Године 1932-1933, истраживањима Адама Оршића Славетића започета су обимнија ископавања грађевина у Медијани, међу којима су неке биле украшене мозаицима[3]. Међу првим откривеним објектима били су остаци балнеума (терме) са геометријским мозаицима, коју је аутор назвао римском вилом (Оршић Славетић 1934, 305, сл. 7, просторија 21). На удаљености 200 m од балнеума у правцу севера, Оршић Славетић је на њиви званој "Амамџијска" открио делове грађевине са октогоном, који овом истраживачу изгледа

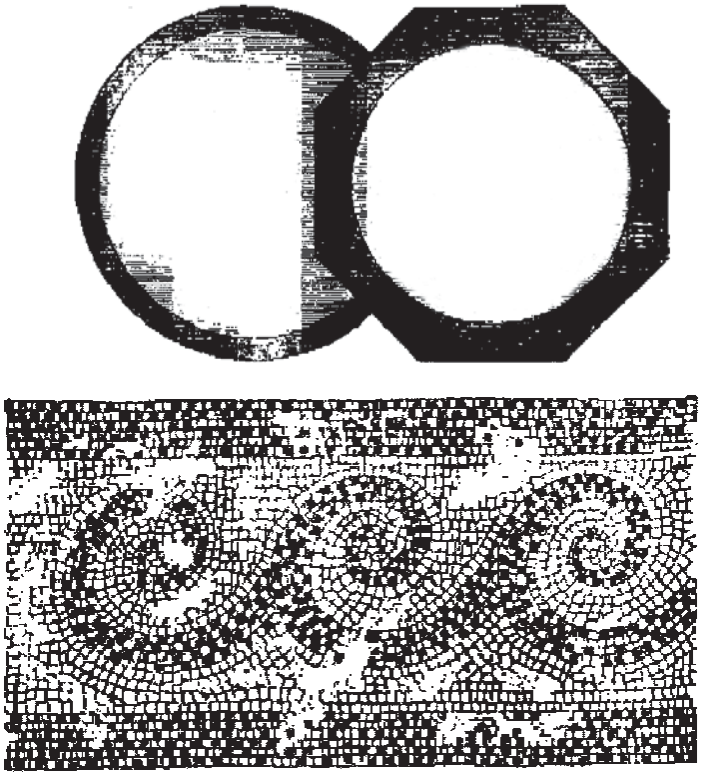

Слика 4. а.(горе) основа грађевине истражене 1864. године;
б.(доле) детаљ мозаика из грађевине (Kanitz 1909, p.

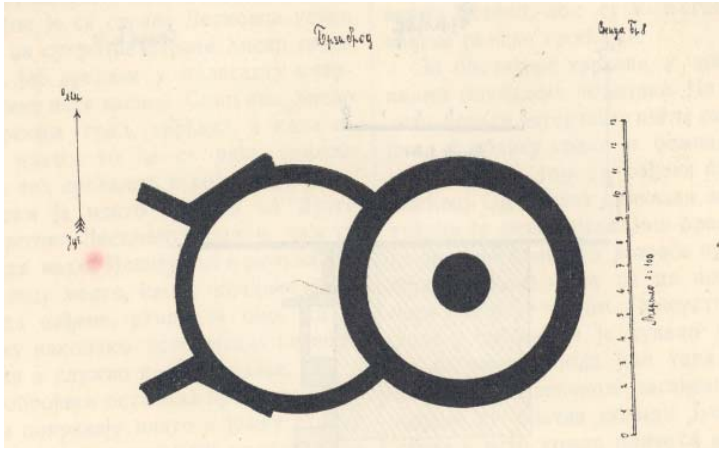

Слика 5. Основа грађевине истражене 1932-1933. године (Оршић Славетић 1934, сл. 8)

нису били познати са претходних Каницових ископавања (Оршић Славетић 1934, 306, сл. 8). На приложеној скици дао је нешто другачије податке о грађевинским остацима (Слика 5). Према њему, грађевина није садржавала октогон у основи, већ је била кружна, са кружном просторијом на западу, укупних спољних димензија 17 x 10 m, са пречницима оба простора по 10 m.[4] У источној просторији налазила се фонтана у средини ("округла зидана плоча"), пречника 2,40 m, са зиданим каналом за довод воде. На приложеној основи грађевине представљена су два зида која прате на јужној и северној страни кружни простор и настављају се према споља, у облику дугачких правоугаоних контрафора (Оршић Славетић 1934, сл. 8). Истраживањима, овај аутор није забележио покретне налазе, с обзиром на то да су предмети највероватније били пажљиво прикупљени Каницовим детаљним претрагама седамдесет година пре тога. Једино шта је Оршић Славетић пронашао био је обрађени мермерни стуб, пречника 0,22 m и висине 1,03 m, поред зида октогоналне просторије. У питању је опет неки мањи стуб декоративног карактера, а не носећег, конструкционог.

Великим сондажним испитивањима 1961. године на читавој површини Медијане, делимично су били обухваћени и делови грађевине са октогоном (сонда 123) и оградног западног зида њеног комплекса (сонда 130) (Документација Археолошког института 1961, ситуациони план; Милошевић и др, 2013, сл. 3). Сондом 123/1961 потврђен је налаз зидова јужног дела октогоналне просторије, а обухваћен је био и део унутрашњости кружног анекса на западу, међутим, овим истраживањима нису регистровани мозаици, ни *in situ*, а не помињу се ни у саставу шута грађевине[5].

Систематским археолошким истраживањима, започетим 1979. године под руководством Љубице Зотовић, радило се у широком ископу на простору октогоналне просторије са кружним анексом на западу (наставак истраживања на простору сонде 123 из 1961. године) (Слика 3. 2, 3), али на знатно већој површини, приликом чега су у шуту регистровани фрагменти мозаичких

[3]Мозаици су се састојали од два паралелна тепиха са мотивом кругова који се секу и образују ромбове на врховима.

[4]У суштини, основа октогона је уписана у кружни темељни део, тако да ово не морамо сматрати Оршић Славетићевом грешком.

подова (Дневник истраживања 06-07.08.1979., Документација Археолошког института, Београд). Фрагменти, као и део мозаичког пода од белих и плавих тесера нађени су на простору источно од источног октогоналног простора. Овај простор би одговарао дугачком коридору правца исток-запад који се на западном крају завршавао поменутим просторијама (Слика 3. 1). Радовима 1979. године констатовано је да је мозаички под очуван у облику малобројних фрагмената тесера везаних малтером или као делови субстукције од малтера мешаног са млевеном опеком (нуклеус), који је вероватно почивао на подлози од набијене земље, на коју су полагани облуци као нека врста статумена (Дневник истраживања 12.08.1979.). У покушају проналаска других грађевинских остатака, током 1980. године отворена је сонда јужно од октогона са кружним анексом и у њој су забележене две коцкице мозаика, једна од црног стакла, друга од белог мермера (Дневник истраживања 09.08.1980, Документација Археолошког института, Београд).

Наредне, 1981. године радило се на дефинисању просторије са апсидом у источном делу комплекса. Том приликом су отворене две сонде (248 и 250) (Милошевић и др, 2013, сл. 3), којима су регистровани лоше очувани делови мозаичких подова, местимично очувани са крупнијим тесерама, израђеним од камена беле (највећи број), ређе плаве и тамноцрвене боје. Утврђено је да су мозаичку подлогу чинили малтерни слој са опеком, који је почивао на облуцима заливеним малтером (Дневник истраживања 17-18.07.1981). У наредним годинама (1982-1984), истражен је углавном простор између западног оградног зида комплекса и просторије са апсидом, која је вероватно имала функцију триклинијума (Милошевић и др, 2013, 24), на источном крају, међутим, многи елементи комплекса су остали непознати.

Мозаици, који су красили најрепрезентативније просторе комплекса, веома су лоше очувани. Регистровани су као мања очувана поља у октогоналној просторији на западу са кружним анексом и у триклинијуму[6].

Могуће да су красили и дугачки коридор правца исток-запад на јужном крају комплекса. Мозаичка подлога се састојала од набијене глине, на коју је постављен слој облутака заливених кречних малтером, на који је нанет слој нуклеуса од малтера мешаног са мрвљеном опеком. Оваква подлога забележена је код мозаичких тепиха постављених у тремовима виле са перистилом на Медијани, као и код геометријских мозаика комплекса Галеријеве палате у Гамзиграду-Felix Romuliana (Jeremić 2014, 282-284, fig. 3-5). Реч је о редукованом типу мозаичке подлоге, али довољно квалитетне и стабилне да издржи већа оптерећења и знатнији проток лица кроз грађевину.

Од мозаика октогоналне просторије знамо само поуздано о једном сегменту ивичне бордуре са мотивом врхова таласа (Слика 4б), као и податак да су мозаици тог дела били начињени од тесера од мермера беле, камена смеђе (тамноцрвене?), плаве и црвене боје, као и стаклених тесера црне боје, који би упућивали на претпоставку да су коришћени за минуциозиније геометријске или, евентуално, флоралне или фигуралне мотиве.

Нешто више података поседујемо о деловима мозаичких тепиха нађених у просторији са апсидом. На основу теренске скице из 1981. године, као и фотографије начињене након открића целог мозаика, види се његово тешко оштећење, првенствено из разлога што је тај простор током 70-их година XX века коришћен за садњу ражи, али и за такмичење у дубоком орању 1975. године, када је мозаик највише страдао (Слика 6) (Јеремић 2006, 154, сл. 12). Након истраживања, мозаички делови су остали *in situ*, без адекватне конзервације, и њихово стање очуваности је, након више од 30 година, веома проблематично[7].

На основу техничке документације (скица инв. 26, Документација Археолошког института, Београд), делови мозаика очувани су у тракама у северном, североисточном и јужном делу простора са апсидом. Да је апсида имала мозаички под,

[5] Утврђено је да је кружни део простора имао малтерни под, испод ког је, на релативној дубини 1,20 m у односу на ниво терена, регистрован атипични фрагмент праисторијске керамике, док се налази касноантичке керамичке посуде и гвоздених ножа и прећице везују за слој тамномрке земље, на релативној дубини 0,50-0,65 m (Теренски инвентар 1961, кат. 159, необјављено; Дневник истраживања од 19.08.1961. године, необјављено; Теренска скица 1961/сонда 123, необјављено. Документација Археолошког института, Београд). Није познато да ли остаци овог малтерног пода представљају субструкцију мозаичког пода, који је у горњим зонама уништен, и који би могао да представља очувани nucleus.

[6] Мозаици, који су красили најрепрезентативније просторе комплекса, веома су лоше очувани. Регистровани су као мања очувана поља у октогоналној просторији на западу са кружним анексом и у триклинијуму.

[7] Према аутопсији на терену, могуће је да је мозаик био покривен тер-папиром и слојем песка, преко ког је временом створен слој хумуса и на ком је временом израсла вегетација (шибље, дрвеће), чије корење може да угрози структуру мозаика.

истраживањима није поуздано потврђено, пре је могуће да је био од опека спојених малтером, које су почивале на малтерној подлози. На основу фото-документације[8], могли би се уочити следећи мотиви: а. на снимцима (Слике 7 и 8) примећује се местимично очувана композициона схема кругова који се секу и образују хексагоналне листове у унутрашњости (Répertoire graphique 1973, 82, no. 438). Уочава се коришћење белих, плавих и тамноцрвених тесера уједначених величина, при чему су плаве тесере коришћене за оквире кругова, односно шестолисних цветова; б. на снимку (Слика 9) композициона схема је веома нејасна због великих оштећења, сем што би се можда на пар места могли идентификовати полукружни исечци, изведени од тесера тамноцрвене боје.

Осим ове документације, на располагању нам је и цртеж из документације Археолошког института, начињен 15.08.1981. године, где је представљен део мозаичког пода (Слика 10) (Милошевић и др, 2013, 17, сл. 7). Реч је о цртежу дела тепиха и ивичне бордуре (траке сустицања). Ивичну бордуру чини синусоида, један од најједноставнијих геометријских декоративних мотива (Répertoire graphique 1973, 46, no. 214). Синусоида је коришћена и у источном триклинијуму/стибадијуму А виле са перистилом у Медијани, код формирања бордуре са лотосовим цветовима у централном, хексагоналном простору (Јеремић 2010, 117, сл. 269). Композициону схему чине издужени октогони који се додирују и на четири стране образују квадрате (Répertoire graphique 1973, 66, no. 344). Унутар сваког октогона налази се мотив испуне у облику Соломоновог чвора (Répertoire graphique 1973, 24, no. 54), док се у сваком од квадрата налази уписани квадрат.

Овај цртеж са мотивом октогона који се додирују, као и фотографије делова мозаика са круговима који се секу, дали су нам извесне смернице у реконструкцији, ако не целокупног, али онда вероватно већег дела, мозаичког пода у правоугаоном делу просторије са апсидом. Наиме, у другој половини XX века, Народни музеј у Нишу је репродуковао цртеже са старих истраживања, која је спроводио 30-их година тог века, а на којима су били приказани мозаици малог триклинијума /стибадијума А, истражени делови апсидалних просторија (терми / балнеума?), као и један цртеж под називом "део пода у перистилу од мозаика и мермерних плоча са фонтаном" (слика 11). У потпису цртежа, који својим реализмом, добром занатском израдом и техничком прецизношћу визуелно веома подсећа на фотографију, стоји

Слика 6. Поглед на просторију са апсидом (триклинијум) са југоистока (Јеремић 2006, сл. 12)

Слика 7. Детаљ мозаика из просторије са апсидом (фотодок. Археолошког института, Београд)

[8] У питању су само три слајда у боји, под ознаком 116-57, 116-58 и 116-59, доста лошег квалитета. Документација Археолошког института у Београду.

да је "ископано у месецу септембру 1938. године на месту званом Бресје код Брзог Брода, на њиви Милојевић Добривоја из села Горњег Матејевца, срез Нишки" [9]. С обзиром на то да су грађевине истраживане на приватним имањима, након истраживања су морале бити затрпане, сем мозаика из триклинијума, над којим је 1936. године подигнута зграда Музеја Медијана. У Летопису Нишког музеја се такође помиње да су тим истраживањима регистровани и вредни предмети, те да су објекти технички снимљени и фотографисани, али да су документација и покретни налази страдали у бомбардовању Нишког музеја 1944. године (Летопис Нишког музеја, 13).

Постоји више индиција да цртеж који је репродукован на разгледници представља део мозаичког пода из просторије са апсидом виле са октогоном. Прво, од представљена три мозаичка тепиха, два се подударају на терену (в. горе), друго, средишњи део просторије је током новијих истраживања био без налаза мермених плоча, које су највероватније повађене и искоришћене као грађевински материјал локалног становништва, треће, на цртежу је у средишњем делу приказан део октогоналног оквира фонтане са оловном цеви која је стајала вертикално у односу на основу пода. Током истраживања 80-их година XX века регистровани су делови оловних цеви, који би, уколико нису били измештени далеко од свог првобитног положаја, могли да припадају поменутој фонтани. Такође је овим истраживањима потврђено и постојање канала, које је водило према средишњем делу правоугаоне просторије. Претпостављамо да су у питању инсталације везане за довод и одвод воде из фонтане у средишњем делу овог триклинијума[10].

Уколико је наша претпоставка тачна, мозаички теписи су красили ивичне делове централног правоугаоног простора триклинијума, у комбинацији са мермерним плочама. Плоче су, судећи према цртежу, биле неједнаких димензија, правоугаоне и квадратне, и од различитих врста мермера (и/или скупоценијих врста камена), поједини су били светлије, други тамније боје, на појединим примерцима се јасно разазнају жиле различитих димензија[11]. Траке раздвајања између поплочања од мермера и мозаичких тепиха чинили су низови тесера. На цртежу су приказана три мозаичка поља, од којих је најзначајније било поље са мотивом кругова који се секу и образују хексагоналне листове. У средишњем делу овог поља, а у оси фонтане и улаза у полукружни део просторије, налазила се кружна емблема. У центру емблеме је у посебном прстену био изведен хексагонални цвет, док је међупростор попунило осам полукругова који се међусобно секу и који у средини имају мотив круга са правоугаоним постољем (представа огледала или крошње дрвета?).

Источно поље, које је на терену било и најбоље очувано приликом истраживања 80-их година XX века, чинили су октогони који се додирују и између којих су квадрати. Међутим, осим мотива Соломонових чворова, који су забележени на техничком снимку из 1981. године (Слика 10), мотиве испуне хексагона чинили су и вегетабилни мотиви, који се наизменично смењују са Соломоновим чворовима. У питању је тип крстстих цветова који се среће на бројним налазиштима, нарочито на простору Северне Африке, у нешто раскошнијој изради него што су наши примерци (Ел Ђем, Типаса) (Prudhomme, Stern 1985, pl. 43, c; 48, e), али и у оквиру правоугаоног поља у хексагоналном простору малог триклинијума/стибадијума А виле са перистилом (Братанић 1938, 202, сл. 3). Већ је раније примећено да су мозаици овог триклинијума израђени према северноафричким схемама, које су пренете на Сицилију (Пјаца Армерина) (Јеремић 2010, 114-127).[12] Западно мозаичко поље састоји се од ортогоналне композиције од четири ромба која се на једном темену сустичу и формирају звезду, са квадратима у међупросторима. Ромбови су испуњени тесерама различитих боја, као и квадратна поља, унутар којих је уписан централно по још један квадрат (Prudhomme, Stern 1985, 1985, pl. 184, f.). Овакву схему срећемо код тепиха источног дела северног трема виле са перистилом, где су, додуше, ромбови и квадрати испуњени различитим геометријским и вегетабилним орнаментима (Јеремић 2010, 112, сл.

[9] Истраживањима у Медијани, од маја до септембра сваке године, почев од 1932. до 1940. откривен је већи број грађевина које су биле украшене мозаицима или оних које су имале хипокаусне системе грејања. Руководилац истраживања у периоду 1937-1940. био је Александар Ненадовић, када је откривен део грађевине са мозаиком и делом пода од мермерних плоча. Уп. Летопис Народног музеја у Нишу, рукопис, 13.

[10] Овај мозаик свакако не може се везати за вилу са перистилом, због различитих композиционих схема заступљених на мозаицима трема. Cf. Јеремић 2010, 109-114.

[11] Могуће је да је реч и о секундарно коришћеној грађи за декорацију просторије.

246-250). Нешто богатије декорисане октогоне са меандрима уместо квадрата на спојевима, срећемо у приступној дворани палате у Гамзиграду (дворана А) (Срејовић 1983, 69). Композициона схема од октогона и меандара од свастика сврстава се у ред једноставнијих схема, чији најранији примери потичу с краја II века н.е., највећи број мозаика са овим мрежама је откривен у Северној Африци, па се претпоставља да представља продукт северноафричких радионица и да је у доба Севера била нарочито популарна (Salies 1974, 11, октогон систем III, 39). Оваква композициона схема заступљена је и у области Источног Медитерана, у нешто позније доба, као на примеру мозаика из просторије Куће Земље и Годишњих доба у Антиохији, из друге половине V века (450-475) (Prudhomme, Stern 1985, 288; Levi 1947, 626, T. LXXXII, b), и представља добар илустративни пример наставка коришћења истих техничких решења дизајна мозаика у доба касне антике из периода између 450–475. године (Levi 1947, 626). Поменимо да је матрица за израду мозаичког поља са Медузином главом, такође примењена у овој грађевини.

Још један детаљ би можда ишао у прилог нашој претпоставци, да су мозаици и мермерни под са фотографије из 1938. године припадали триклинијуму виле са октогоном. Наиме, на снимку из ваздуха, начињеног 90-их година прошлог века, на простору триклинијума јасно се издвајају зоне које би одговарале мозаичким теписима у облику оквира квадратног поља, које је могло да буде покривено мермерним плочама. Такође се види да мозаици не додирују обимне зидове просторије, што вероватно значи да су између мозаичких тепиха и зидова постојале широке траке мермерних подова, дуж источног и западног зида просторије (Слика 12).

Истраживањима виле са октогоном нису установљене две грађевинске фазе, тако да о времену полагања мозаичких подова можемо разматрати у контексту обједињеног грађевинско-архитектонског извођења подизања и украшавања овог комплекса. Мотиви заступљени у вили са октогоном, сродни су са мотивима и композиционим схемама тремова и велике ауле виле са перистилом у Медијани, што нас доводи до закључка да су у питању дела настала у истом интервалу (в. ниже) и да су их израђивали мајстори, ангажовани на декорацији оба објекта, истовремено или сукцесивно, али свакако у кратком временском периоду. Стилски, тешко се могу определити као рад једне јединствене радионице.

Слика 8. Детаљ мозаика из просторије са апсидом, као претходни (фотодокументација Археолошког института, Београд)

Слика 9. Детаљ мозаика из просторије са апсидом (источни тепих?) (фотодокументација Археолошког института, Београд)

[12] Супротно томе М. Васић сматра да мозаици ове просторије стоје под утицајима Солуна, с једне, и посредством Аквилеје, под утицајем Сирмијума, с друге стране (Васић 2013, 101).

Релативна једноставност композиционих схема и мотива испуне, сврстава их у ред осредњих занатско-уметничких радова у доба касне антике, са примерима који се срећу у балканским провинцијама, али и у другим областима.

Након археолошких истраживања 80-их година прошлог века, грађевински комплекс виле са октогоном у Медијани, нажалост, није познат у потпуности, па чак ни у појединим детаљима. Непознаницу чине остаци у северном, северозападном, али и јужном делу, јужно од коридора и октогоналног простора. Истовремено, мозаици, бар очувани они малобројни делови, након превентивне конзервације, нису адекватно збринути, тако да је њихово стање доста проблематично након вишедеценијског излагања атмосферским приликама и бујања вегетације са дубоким корењем.

Вила са октогоном представља најсевернију грађевину централног дела насеља Медијане. Од виле са перистилом и економског дела са баракама и хореумом, одвојена је зиданом оградом. Оријентација грађевине се поклапа са оријентацијом виле са перистилом. Спољне димензије грађевине износе 73 x 26,5 m. Грађена је као луксузни објекат за становање, очигледно довољно угледне и богате особе, која је могла да приушти себи акомодацију у грађевини украшеној мозаицима, фрескама, архитектонском декоративном пластиком (каменом и мермерном), као и мермерним скулптурама (већи део материјала презентован је у раду Милошевић и др, 2013, 11-15, 19-21).

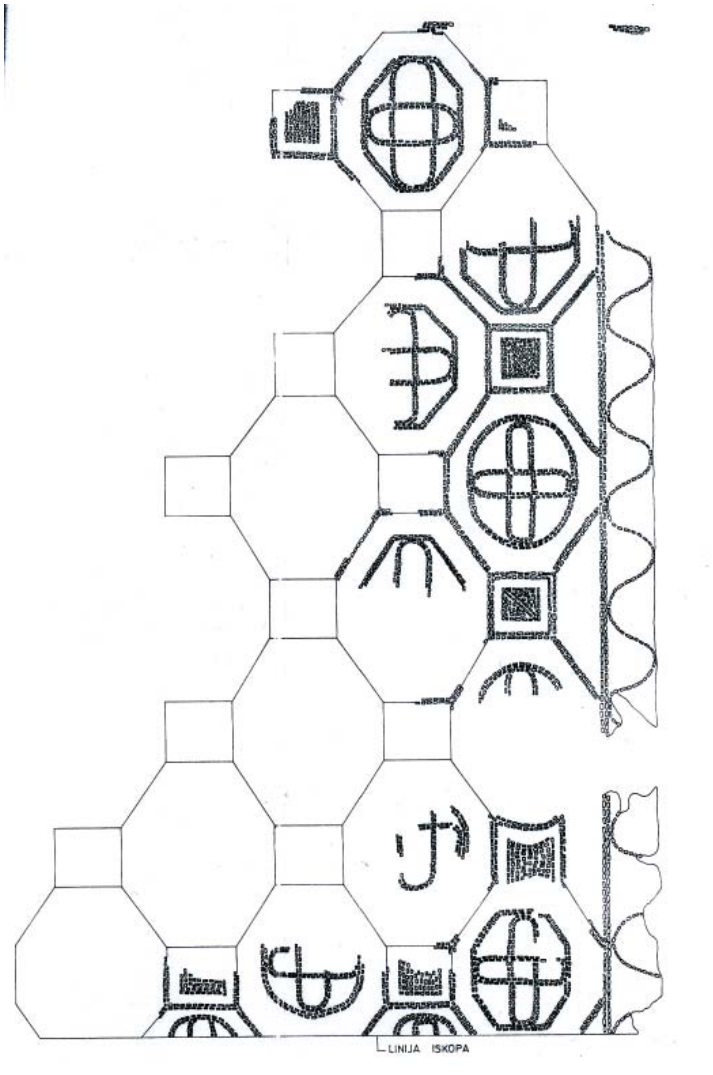

Слика 10. цртеж дела мозаика из просторије са апсидом (источни тепих?) (Милошевић и др, 2013, сл. 7)

Када је у питању датовање овог комплекса, у обзир се може узети више чинилаца. Један од њих је општа слика развоја централног језгра Медијане, нарочито виле са перистилом, која је најбоље до сада проучена, заједно са њеном мозаичком декорацијом (Јеремић 2010, 98-126), такође и оптицаја новца, који указује на одређене периоде већег оптицаја људства и значајнијих активности у оквиру насеља (Vasić 2005, 172-174, fig. 4). Налази новца са простора комплекса виле са октогоном нису бројни и до сада су публиковани у каталогу нумизматичких налаза у првом тому публикације "Naissus", али без коментара о топографији (Janković-Mihaldžić 2008, 37-79). Тим питањима се у новије време бави чланак Милошевић и др, 2013, 12-13, нап. 25-27). Сумирајући податке, регистрована су ковања Константина II (324-330) у југоисточном углу триклинијума (Janković-Mihaldžić 2008, 45, kat. 60)[14], Констанција II (351-354) у близини источног зида октогона ("крстионице") (Janković-Mihaldžić 2008, 48, kat. 84)[14], Констанција непознате године ковања (тер. инв. 459/1979), који је нађен приликом пражњења канала кружне конструкције у средишњем делу октогона. Са истраживања потиче налаз новца Констанција II из слоја који би одговарао нивоу очуване круне зидова јужног трема комплекса (тер. инв. 33/1981).

Истраживањима на простору западног дела триклинијума регистрована су два фрагмента дна судова од тамнозеленог стакла, наглашене, и при

[13] Код Милошевић и др, 2013, нап. 25 (тер. инв. 27/1981), није идентификован са поменутим примерком објављеним код Јанковић-Михаљић.

[14] Виши датум (355-361. година) дају Милошевић и др, 2013, 13 и нап. 27. Такође, новац Аркадија (тер. инв 60/1986), нађен приликом истраживања сакралног комплекса "Б", вероватно припада грађевинском комплексу источно од виле са октогоном. Уп. Милошевић и др, 2013, нап. 26. Објављено: Janković-Mihaldžić 2008, 52, kat. 115.

Слика 11. Цртеж мозаика и пода од мермера из просторије са апсидом, 1938. године (документација Народног музеја Ниш)

дну цевасте, шупље стопе (Ц-17/1981), пречника дна 9,0 cm (слика 13. 1)[15]. Припадају групи коничних пехара на прстенастој стопи и датују се, на основу паралела из затворених целина и слојева поуздано опредељених у Сирмијуму, Сингидунуму, Дијани, Коловрату, у период од средине IV до средине V века (Ружић 1994, 49-50, tip VII/12a, T. XXXVII). У Панонији су овакви примерци заступљени у гробовима некропола из периода 340-380. године (Barkóczi 1988, 80-81, Typ 47a, Taf. VIII).

Хронолошки осетљив је и налаз бронзане наруквице (Ц-18/1981), додуше, регистроване у хумусном слоју у близини апсиде триклинијума (слика 13. 2). Реч је о наруквици пречника 5,7 x 5,9 cm, дебљине 0,4 cm, отворених стањених крајева, који су украшени вертикалним урезима[16]. Овакве наруквице су заступљене у инвентару гроба детета 38/4 у Бенетону, Јагодин Мала, са три примерка, датованих у другу половину IV и прву половину V века (Јагодин мала 2014, 72, кат. 23; 74, кат. 27), као и једним примерком у гробници у Енглеском дому, датованом оквирно у IV век (Јагодин мала 2014, 73, кат. 26). Нешто прецизније датована је наруквица нађена у гробу на Хајдучкој Чесми у Нишу, заједно са крстообразном фибулом, карактеристичном за другу трећину IV века (Jovanović 1978, 26, kat. 36, sl. 46).

На основу ових археолошких података, могуће је претпоставити да су мозаици виле са октогоном, као и постављање остале архитектонско-уметничке декорације, изведени у време Константинових наследника, према новијим тумачењима – у време Констанса, између 337-350. године (Милошевић и др, 2013, 15), односно, око средине IV века, у време Констанција II око 350. године (Јеремић 2006, 153, нап. 10). Грађевина је у своје време свакако пленила својим изгледом, разуђеном формом, са отвореним двориштем, фонтанама, просторима декорисаним мозаицима, фрескама, скулптурама, које су стварале осећај богатства и луксуза, и које су највероватније коришћене у време пролеће-јесен, с обзиром на то да ни у једној откривеној просторији нису регистроване инсталације за подно или зидно грејање, које би омогућило комодитет корисника виле и у зимским месецима.

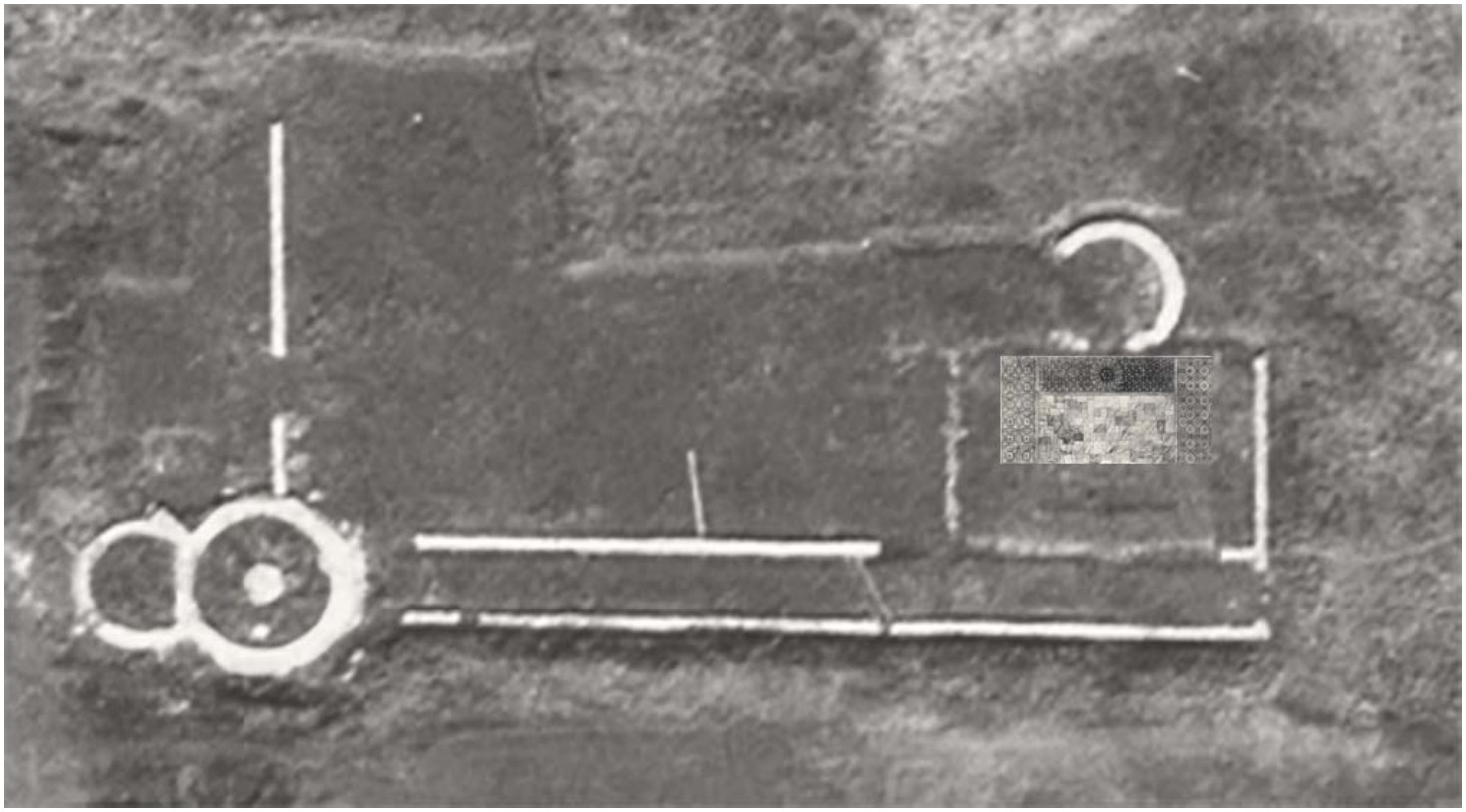

Слика 12. Авио-снимак виле са октогоном, са реконструкцијом мозаичког и мермерног пода (на основу фотодокументације Археолошког института, Београд), фотографија: Н. Борић, фото-монтажа: Е.В.Петровић

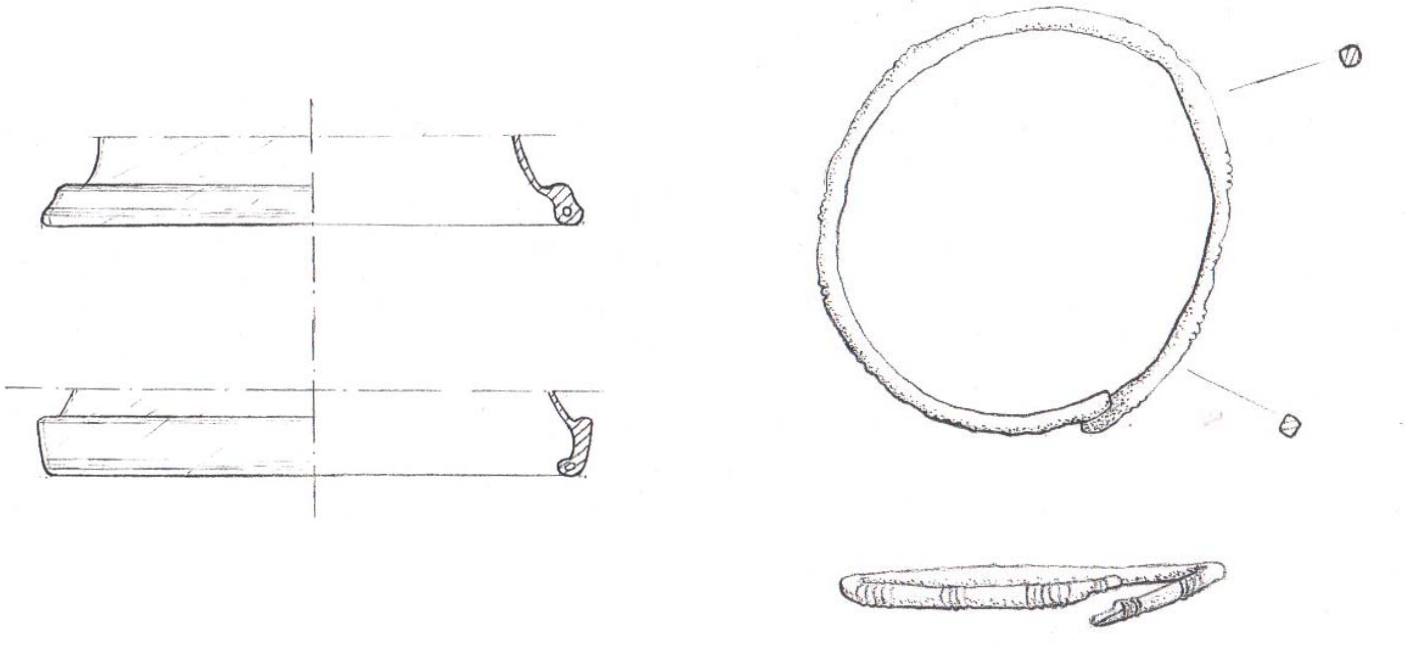

Слика 13. Покретни налази из виле са октогоном: а.(лево) стаклене посуде; б.(десно) бронзана наруквица, цртеж: М. Пузић

[15] Ови фрагменти судова су атрибуирани као ободи, иако је реч о стопама, уп. Милошевић и др, 2013, 19.

[16] Реч је о типу наруквице стањених крајева, а не кружног пресека, уп. Милошевић и др, 2013, 19-20, нап. 42.

Литература:

Братанић, Р. О. *(1938): Археолошка истраживања у Брзом Броду, Старинар н. р., XIII, стр. 199-204.*

Vasić, M. *(2005): Mediana, domaine impérial ou bien privé. In: Römische Städte und Festungen an der Donau, Akten der Regionalen Konferenz, organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung, Beograd, 16-19 Oktober 2003. Hrsg. M. Mirković. Filozofski fakultet. Beograd. Pp. 167-176.*

Васић, М. Р. *(2013): Градови и царске виле у римским провинцијама на тлу данашње Србије. У: Константин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије. Ур. И. Поповић, Б. Борић-Брешковић. Археолошке монографије 22. Народни музеј у Београду. Београд. Стр. 76-101.*

Зотовић, Љ. *(1995): Медијана. У: Енциклопедија Ниша. Историја. Ур. Д. Симоновић. Градина. Ниш. Стр. 145-148.*

Јагодин мала *(2014): Јагодин мала, каснонатичка некропола. Ур. С. Поповић. Народни музеј у Нишу. Ниш.*

Јеремић, Г. *(2006): Мозаици Медијане – нека разматрања. У: Ниш и Византија. Четврти научни скуп, Ниш, 3.-5. јун 2005, Зборник радова IV. Ур. М. Ракоција. Град Ниш, ИГП „Просвета“. Ниш. Стр.145-158.*

Јеремић, Г. *(2010): Касноантички мозаици из профаних грађевина на територији провинција Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea и Dardania. Универзитет у Београду. Филозофски факултет. Докторска дисертација. Рукопис.*

Jeremić, G. *(2014): The technology of making floor mosaic substructures in Late Antiquity in provinces of Dacia Mediterranea and Dacia Ripensis. In: Archaeotechnology: Studying Technology from Prehistory to the Middle Ages. Eds. S. Vitezović, D. Antonović. Serbian Archaeological Society. Belgrade. Pp. 277-294.*

Jovanović, A. *(1978): Nakit u rimskoj Dardaniji. Dissertationes et monographiae, tome XXI, Savez arheoloških društava Jugoslavije. Beograd.*

Kanitz, F. *(1909): Das Königreich Serbien und das Serbenvolk. Von der Römerzeit bis zur Gegenwart. Zweiter Band: Land und Bevölkerung. Durchgesehen und ergänzt von B. Jovanović. Verlag von Bernhard Meyer. Leipzig.*

Летопис Народног музеја у Нишу *[s. a.]. Саставио Александар Ненадовић. Рукопис.*

Levi, D. *(1947): Antioch Mosaic Pavements. Volume I-II. Princeton University Press, Oxford University Press, Martinus Nijhoff. Princeton, London,The Hague.*

Milošević, G., Peters, D., Wendling, H. *(2011): Geophysical survey at Late Roman Mediana, Старинар н. с., LXVI, стр. 275-284.*

Милошевић, Г., Васић, М., Гавриловић, Н. *(2013): Вила са октогоном на Медијани у Нишу, Саопштења, XLV, стр. 7-26.*

Оршић Славетић, А. *(1934): Археолошка истраживања у Нишу и околини, Старинар н. р., VIII-IX (1933-1934), стр. 303-310.*

Петровић, П. *(1976): Ниш у античко доба. Градина. Ниш.*

Петровић, П. *(1994): Медијана. Резиденција римских царева. САНУ, Археолошки институт, Београд, Народни музеј Ниш. Београд, Ниш.*

Prudhomme, R., Stern, H. *(1985): Le décor géométrique de la mosaïque romaine. Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes. Dessins de R. Prudhomme. Picard. Paris.*

Rakocija, M. *(2011): Das frühe Christentum in Naissus / Niš (Serbien). Mitteilungen zur Christlichen Archäologie, 17, str. 9-50.*

Répertoire graphique I *(1973): M. Blanchard, J. Christophe, J.-P. Darmon, H. Lavagne, R. Prudhomme, H. Stern. Répertoire graphique du décor géométrique dans la mosaïque antique, Bulletin de l'Association internationale pour l'étude de la mosaïque antique fasc. 4, Paris.*

Salies, G. *(1974): Untersuchungen zu den geometrischen Gliederungsschemata römischer Mosaiken. Bonner Jahrbücher ,174, pp. 1-178.*

Срејовић, Д. *(1983): Царски дворац. У: Гамзиград, касноантички царски дворац. Књига 45. Галерија Српске академије наука и уметности. Београд, стр. 24-98.*

Приложени текст је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошки развоја Републике Србије: „Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилног, војног и резиденцијалног карактера у римским провинцијама на тлу Србије“ (бр. 177007).

О ХРАМУ СВЕТОГ АРХАНЂЕЛА МИХАИЛА У СЕЛУ БАЛИНАЦ КОД КЊАЖЕВЦА

Милена Милошевић Мицић

ABOUT ST. ARCHANGEL MICHAEL'S CHURCH IN VILLAGE BALINAC NEAR KNJAŽEVAC

Milena Milošević Micić

Abstract: *This paper is a result of the research in field work, implemented in previous years, on the territory of the municipality of Knjaževac, in order to study and determine the conservation status of official sacral buildings built in the period from the early XIX to the mid XX century, with specific aim to draw attention to bad condition of the temple of the Holy Archangel Michael in the village of Balinac, which collapsed due to adverse climate impacts and human negligence. The church was built in 1892 in timbered structures and was funded by priest Ignjat Popović, with the blessing of Timok's Bishop Melentije, during the reign of King Aleksandar I Obrenović and consecrated in May 1896. It is believed that the church was built on the place of an older sacral building, and as a proof there is a votive cross dedicated to St. Archangel Michael, erected in 1842. The church is in the form of a trefoil with shallow side choirs and a spacious apse in the east. The church is ruined, the roof and altar area are completely destroyed. This paper is an attempt to draw public attention to the importance of conservation of sacral buildings in villages all around Serbia, as a significant part of the national cultural heritage and the first published report about the existence of the Church of St. Archangel Michael and its decay.*

Key words: *church, St. Archangel Michael, Balinac, Knjaževac, sacral topography*

Апстракт: Рад представља резултат истраживачког теренског рада реализованог претходних година на територији општине Књажевац у циљу проучавања и утврђивања стања очуваности официјелних сакралних објеката подигнутих у пероду од почетка XIX до средине XX века, а са циљем да укаже на лоше стање храма Светог арханђела Михаила у селу Балинац, који се урушио услед негативних климатских утицаја и људског немара. Црква је подигнута 1892. године у бондруку, средствима јереја Игњата Поповића, уз благослов епископа тимочког Мелентија, за време владавине краља Александра I Обреновића, а освећена је маја 1896. године. Сматра се да је црква подигнута на месту старијег сакралног објекта, о чему сведочи заветни крст посвећен Светом арханђелу Михаилу подигнут 1842. године. Основа цркве је у облику триконхоса са плитким бочним певницама и пространом апсидом на истоку. Црква је пропала, кров и олтарски простор потпуно су порушени. Овај рад представља покушај да се скрене пажња јавности на значај очувања сакралних објеката у селима широм Србије као значајног дела националне културне баштине и први публиковани приказ о постојању цркве Светог арханђела Михаила и њеном пропадању.

Кључне речи: *храм, Св. арханђел Михаило, Балинац, Књажевац, сакрална топографија.*

ПОЛАЗНЕ ОДРЕДНИЦЕ

Објекти сакралне архитектуре чине важан део културне баштине као носиоци духовности, културе и националног идентитета. На територији општине Књажевац, у склопу Тимочке и Нишке епархије, налази се двадесет и седам цркава подигнутих од 1835. до данас, према подацима из документације Одељења за историју уметности Завичајног музеја Књажевац.

У циљу проучавања и заштите истих 2010. године Завичајни музеј Књажевац иницирао је вишегодишњи научно-истраживачки пројекат

„Сакрална топографија Књажевца и околине“ (Милошевић Мицић, 2011) који је реализован у сарадњи са Одељењем за историју уметности Филозофског факултета у Београду (кампања 2012. године, област Буџака), Заводом за заштиту споменика културе у Нишу (од 2010. у области Тимока и Заглавка) и надлежним свештеницима на локалу. Реализован је уз сагласност Тимочке и Нишке епархије, обзиром да су области обухваћене истраживањем под њиховом јурисдикцијом, а уз финансијску подршку Министарства културе РС и СО Књажевац.

Реализација пројекта омогућила је реално сагледавање стања сакралних споменика у селима књажевачке општине, пружила је драгоцене податке о њиховом значају и степену угрожености, допринела је даљој заштити и одрживој употреби културног наслеђа, његовој популаризацији и промоцији, сарадњи и умрежавању научно-образовних и културних установа, и омогућила представљање нових научних резултата (Слика 1).

КЊАЖЕВАЦ И ОКОЛИНА – СТАЊЕ НА ТЕРЕНУ

Општина Књажевац обухвата територију од 1.202 км2, коју чине три антопогеографске целине Тимок, Заглавак и Буџак са 85 села, тј. 86 насеља са градом (Влаховић, 1999). На овој територији налази се велики број евидентираних локалитета и споменика културе из најразличитијих периода од праисторије, преко антике и византијског периода, средњег века, времена турске владавине до споменика из новијег доба. Константно умањење броја становника на овим просторима, нарочито у селима Заглавка и Буџака, убрзава процес нестајања драгоцених елемената материјалне и нематеријалне баштине књажевачког краја (Слика 1).

Недовољно присуство стручњака на терену, одлив људи из села и постепено гашење појединих са једне, и свакодневне потребе људи са друге стране,

КАРТА ОПШТИНЕ КЊАЖЕВАЦ

Слика 1. Мапа општине Књажевац, Књажевац и околина, Београд, 1999.

довеле су до нужних промена на самим објектима (Велојић, 2000.).

Регистрован је читав низ крајње негативних, непримерених радњи и нестручних интервенција које су додатно повећале степен њихове угрожености.

На основу стања на терену и увида у доступну документацију, дошло се до закључка да је постојећи фонд предмета сакралне уметности као и градитељски корпус, што официјелних што народних сакралних објеката, од изузетног значаја за проучавање културне историје књажевачког краја и да је неопходно брзо реаговати како би се прикупили веродостојни подаци и спречило убрзано пропадање и девастација културних добара.

У овом раду бавићемо се случајем храма Светог арханђела Михаила у селу Балинац, који се као једна од последњих црква бондручара подигунтих у књажевачком крају, нажалост након постепеног пропадања коначно и срушио. О његовом изгеду сведоче још само фотографије, снимљене у току теренског истраживачког рада, из фотодокументације Завичајног музеја Књажевац.

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ СЕЛА БАЛИНАЦ

Село Балинац удаљено је 17 километара од Књажевца. До села се иде магистралним путем у правцу Књажевац - Кална - Пирот. У антропогеографском смислу припада простору Заглавка. Смештено је уз извор Балиначке реке, док делове насеља пресецају многобројни потоци. Припада групи млађих села Заглавка, а устаљено је мишљење да је настало у другој половини 18. века спајањем држава – појата, односно крупнијих имања. Село је у великој мери настањено досељеницима, нарочито из пиротског краја, Бугарске и околине (Станојевић, М. 1913).

Становништво овог села бавило се претежно земљорадњом, сточарством и трговином и важило је за веома богато насеље. Данас је оно, као и многа друга старопланинска села, готово опустело. Урушене и напуштене куће сведоче о животу људи на овим просторима. Од некадашњих 556 становника према попису из 1948. године, последњи попис из 2011. године бележи 15 становника (Челиковић, Б. 2013), док их је према казивањима мештана данас тек неколицина (Слика 2).

Слика 2. Храм Светог Арханђела Михаила са звоником, фотодокументација Завичајног музеја Књажевац, фотографија: Саша Милутиновић

О НАСТАНКУ ЦРКВЕ

Црква Светог арханђела Миахила подигнута је 1892. године трудом села Балинца, а трошком јереја Игњата Поповића родом из Балинца, уз благослов епископа тимочког Мелентија, а за време владе краља Александра Обреновића. Освећена је маја 1896. године о чему сведочи запис на крсту од камена који се налази североисточно од олтарске преграде.

Црква је подигнута на уздигнутом платоу на десној обали Балиначке реке. У односу на ниже постављену зграду некадашње школе и месне канцеларије црква има доминантну позицију, али је у односу на прилаз са главног друма који води кроз село на реалтивно неприступачном и скривеном месту. Сматра се да је црква подигнута на месту старијег сакралног објекта у народу познатог као Капела на којем је још 1842. године подигнут заветни крст посвећен Светом арханђелу Михаилу (Слика 3).

Данас је црква скоро потпуно срушена, олтарски простор је урушен, а часна трпеза од камена са базом од опеке и малтера, покривена је шутом и блатом. Бочни зидови цркве као и кров изнад простора наоса цркве срушили су се. Малобројни старији мештани памте да су као ученици сеоске школе, на црквене празнике и сеоске заветине на дан Светог арханђела Михаила и на Ђурђевдан, предвођени свештеником и учитељем, ишли у опход око цркве, тј. литије.

Сматра се да већ од 80-их година није у активној употреби. Поред појединачних настојања житеља села или људи пореклом из овог краја да цркву обнове, поправе и врате јој некадашњу улогу и значај, кров се полако урушио, што је довело до постепеног и на крају потпуног пропадања олтарског и певничког простора.

У Споменици Тимочке епархије из 1934. године, наведени су свешетеници који су опслуживали у овој парохији, а као парохијски свештеник од 1921. године наведен је Тодор Дурноусов, пореклом Рус. Након њега парохију је опслуживало књажевачко свештенство.

Са северозападне стране, у непосредној близини улаза у цркву налази се неколико свештеничких гробова обраслих у шипражје и растиње, међу којима је и гроб свештеника Игњата Поповића, као и гробови чланова њихових породица.

Јужно од улаза у цркву налази се звонара израђена од лаке дрвене конструкције под кровом на

Слика 3. Заветни крст посвећен Светом Арханђелу Михаилу из 1842. године, фотодокументација Завичајног музеја Књажевац, фотографија: Саша Милутиновић

четири воде покривеним ћерамидом. Звоно је поклон Рафајла Првуловића, председника црквене општине и његове жене из 1935. године. Израђено је у звоноливници инж. П. Јовановића у Новом Саду. Због дотрајалости носеће конструкције звоно је пало, да би убрзо након тога било пренето у просторије књажевачке црквене општине ради адекватног чувања и евентуалног постављања на звоник уз неки други сакрални објекат на територији Књажевца.

АРХИТЕКТУРА ЦРКВЕ СВЕТОГ АРХАНЂЕЛА МИХАИЛА

Ова заиста необично велика и пространа грађевина, обзиром на време, место и технику градње, подигнута је од трошног материјала у техници бондрука, комбинацијом дрвених конструктивних греда, преплета и блата. Била је споља и изнутра обојена у бело.

Основа цркве, дужине 13 и ширине 5,4 метара, у

облику је триконхоса са две мање бочне конхе – певнице и пространом апсидом на истоку. Унутрашњост цркве подељена је олтарском преградом на два неједнака дела, велики простор брода цркве и доста мањи олтарски простор. Широк и пространброд цркве засведен је полуобличастим сводом изведеним паралелно постављеним летвицама. Апсида и певнице биле су са спољне стране полигоналне, а са унутрашње полукружног облика.

Североисточно испред олтарске преграде налази се заветни крст – запис од локалног камена – пешчара на којем се налази следећи натпис:„ Овај свети храм Архагела Миха=ила. подгнут 1892. Трудом мештана села Балинца а.трошком. јереа Игњата Поповића Родом ЇЗ села Балинац за владе краља Србије Александра Ї освећен 14.маја 1896. благословом епископа тимочког Мелентиа – овај крст од 1842. г. овде постои обнови га Тома Пер...". Крст је обојен у светло плаво, а слова и декоративне бордуре појачане су бронзаном бојом.

Црква је наткривена двосливним кровом покривеним црепом, док је под покривен опекама квадратног облика. У цркву се улазило кроз једноставна двокрилна врата на западној страни, док су на североисточној страни, уз саму певницу постојала мања бочна врата. На бочним зидовима брода, као и на певницама и на олтарској апсиди, постојао је по један прозорски отвор.

На западној фасади, изнад једноставног улаза, налази се правоугаона ниша са иконом на лиму. Изнад ње се разазнају фрагменти кружног обојеног поља које може бити протумачено као имитација прозорског отвора – розете. Према црвеним и мрким бојеним траговима може се закључити да је црква имала бојене декоративне траке које су пратиле архитектонски склоп и отворе на цркви. Обзиром на време настанка и технику градње може се рећи да је ово била веома пространа црква која је могла да прими велики број верника.

У другој половини 20. века црква губи свој некадашњи значај и са годинама бива запуштена.

УНУТРАШЊА ДЕКОРАЦИЈА ЦРКВЕ СВЕТОГ АРХАНЂЕЛА МИХАИЛА

Доминантну позицију у иначе веома сведено декорисаној унутрашњости цркве има иконостас. Конструкција једноставне олтарске преграде у два реда, начињена је од широких, сиво „мраморисаних" дасака. Вероватно је наручена и израђена у истој радионици истовремено кад и остатак црквеног мобилијара (налоња, певничких столова и ормана за богослужбене предмете, сасуде и књиге) обзиром да су сви елементи осликани на исти начин који подражава структуру зеленкастог мермера. На иконостасу се сачувало неколико икона на лиму, приложничких дарова појединаца. Израђен је почетком 20. века, а у најнижој зони сачувана је икона Светог Николе, урамљена сериграфија, прилог браће Божина и Саве А. Бранковића из 1931. године, као и урамљена икона Светог великомученика Георгија на лиму. На Царским дверима налази се представа Благовести, приложнички дар породице Раке Николића из 1908. године. Изнад места на којем је требало да стоји престона икона Богородице налази се мала икона Крштења Христовог, а са супротне стране Преображења, прилози Димитрија Првуловића из 1910. године. У највишој зони централну позицију заузима икона Свете Тројице изнад које се налази Распеће које окружују представе Богородице и Светог Јована Богослова.

Иако не можемо са сигурношћу тврдити да унутрашњост цркве у некој ранијој фази није била живописана или на неки примерен начин декорисана, морамо рећи да данас нема очигледних трагова живописа, осим у олтарском делу где се назире црвенкасто бојени слој. На северној и јужној страни цркве налазе се допојасне представе - фреско иконе Светог Пантелејмона и Свете Параскеве (Слика 4).

У цркви се, северно од улаза, налазио велики орман у којем је чувана стара црквена периодика са црквеним књигама и другом архивом, али је због урушавања храма та документација пропала. Преостале затечене иконе биле су у јако лошем стању, а нешто покретних икона предато је од стране надлежног свештеника приликом обиласка цркве на чување и старање Завичајном музеју Књажевац. Реч је о иконама Поклоњење мудраца, Богородица са Христом, Свети архиђакон Стефан, Свети Симеон Немања, Свети Николај, Свети Георгије израђених уљем на лиму (Слике 5 и 6).

У цркви није било сасуда ни других богослужбених предмета. Сачуван је фрагмент барјака са представом Светих врача Козме и Дамјана. У унутрашњости цркве очували су се само још један налоњ и два горионика за свеће, оба дар породице Владимира Милошевића, трговца из Књажевца и Ђорђа Тодоровића, шлосера (бравара) из

Књажевца. На основу наведених прилога дародаваца и приложничких записа који се налазе на појединим предметима и иконама, можемо рећи да је и овај храм у потпуности подигнут и опремљен захваљујући даровима и прилозима локалног становиштва, какав је случај у селима Бучје (Милошевић Мицић и Васић Петровић, 2012) и Орешац (Слика 7).

ЗАКЉУЧАК

Теренска истраживања спроведена у току послењих пет година пружила су нам увид у стање на терену и суочила нас је са две поражавајуће чињенице које су директно повезане и међусобно условљене:

-да је све мање људи у селима у околини Књажевца, чак и у оним некада довољно напредним и богатим да подигну цркву, дом или школу својим наследницима;

-да је све више запуштених и девастираних споменика културе и природе у нашем окружењу.

Ако је поменуто село Репушница прво у низу оних којих више нема, црква Светог арханђела

Слика 5. Свети Пантелејмон – детаљ зидног сликарства, фотодокументација Завичајног музеја Књажевац, фотографија: Саша Милутиновић

Слика 4. Унутрашњост цркве у Балинцу, фотодокументација Завичајног музеја Књажевац, фотографија: Саша Милутиновић

Слика 6. Света Параскева – детаљ зидног сликарства, фотодокументација Завичајног музеја Књажевац, фотографија: Саша Милутиновић

Михаила у селу Балинац свакако је прва у низу оних девастираних којих, ако се са нечињењем и небригом настави, ускоро више неће бити.

Храм Светог арханђела Михаила у Балинцу из 1892. године представља највећу изграђену цркву бондручару на територији општине Књажевац и готово сигурно једну од последњих подигнутих у овој традиционалној грађевинској техници. Начин и техника зидања, димензије објекта и очигледни елементи приложничке културе нове побожне „трговачке елите“ и заоставштина још увек заступљене традиционалне културе и народне религије свакако су вредносни елементи овог сакралног објекта који га изузимају из масе примера народног градитељства или сеоске црквене архитектуре.

Чињеница да овог храма више нема и да је можда могуће извршити његову делимичну реконструкцију на основу непотпуних података, записа и снимака са терена, опомиње нас на обавезу да се о културном наслеђу старамо у заједништу и да обезбеђујемо континтуитет вредностима које оно преноси, за будућност.

Литература:

Влаховић, П. *(1999): Књажевац и околина, Етнографски музеј, Београд, Србија, 7.*

Челиковић, Б. *(2013): Истраживања простора некадашњег Књажевачког округа и Буџака, у Тимок, Заглавак,Буџак, Сврљиг, Београд, 721-769.*

Велојић, М. *(2000): Репушница село којег више нема, Српско географско друштво, Београд/Завичајно друштво Тимочана – Торлака, Минићево*

Споменица Тимочке епархије 1834-1934*, Издање књижевног фонда Тимочке епархије, Сремски Карловци, 1934, стр. 183.*

Станојевић, М. *(1913): Заглавак,антропогеографска проучавања, СЕЗ, XX, Београд, 131-135.*

Милошевић Мицић М. и Васић Петровић, Е. *(2012): Типски црквени објекти националног стила у Југоисточној Србији – од пројекта до реализације, Ниш и Византија, X, Ниш, 445-456.*

Милошевић Мицић, М. *(2011): Сакрална топографија Књажевца и околине. Бдење, 27, Књажевац/Сврљиг, 177-185.*

Документација Одељења за историју уметности Завичајног музеја Књажевац

Ивковић, С. *: Хроника села Балинац, у рукопису*

Слика 7. Црквено звоно, фотодокументација Завичајног музеја Књажевац, фотографија: Саша Милутиновић

СТАМБЕНА БАЛКАНСКА АРХИТЕКТУРА ОРИЈЕНТАЛНОГ ТИПА - СЕЛАМЛУК У ВРАЊУ

Александра Мирић

RESIDENTIAL BALKAN VARIATION OF ORIENTAL ARCHITECTURE - "SELAMLUK" IN VRANJE

Aleksandra Mirić

Abstract: *"Selamluk" in Vranje is a cultural monument of great importance, one of the rare remaining buildings in this region, built as a Balkan variation of oriental architecture. Regardless of the level of its devastation and the results of critical analysis of previous interventions, almost all facade elements, as well as decorative interior elements, are preserved in authentic forms. Buildings of this kind present valuable source of information, important for understanding of architectural characteristics of its respective epoch; as well as priceless potential for full reconstruction - whereas through analogy and analysis "Selamluk" could receive the old glory and grandeur. This paper wants to contribute to the research of "Selamluk" in Vranje and data systems necessary for development of conservation concepts and restoration procedures for rehabilitation and reconstruction of constructive and decorative elements. Its objective is to bring attention to architectural and historical importance of "Pašini konaci" buildings, „Haremluk" and „Selamluk", and to remind that they are potential resource of sustainable cultural monuments management, thus positioning them as vital initiator for local economic development.*

Key words: *residence, oriental architecture, Vranje, "Pašini konaci", „Selamluk".*

Апстракт: Селамлук у Врању је споменик културе од великог значаја, један од ретких преосталих објеката балканске варијације оријенталног типа архитектуре на овим просторима. Без обзира на степен девастације и резултате критичке анализе ранијих интервенција на њему, скоро сви фасадни елементи, као и декоративни елементи у ентеријеру су сачувани у аутентичној геометрији, што представља како могући извор информација значајних за разумевање архитектонских карактеристика епохе којој припада, тако и потенцијал да се путем анализе и аналогије у потпуности реконструише и врати му се изворни сјај и раскош.

Овај рад представља допринос проучавању Селамлука у Врању и систематизацији података неопходних за конципирање конзерваторско-рестаураторског поступка. Он за циљ има скретање пажње на архитектонски и историјски значај Пашиних конака и подсећање да су Харемлук и Селамлук потенцијални ресурс одрживог управљања споменицима културе којима се они постављају у позицију једног од покретача локалног економског развоја.

Кључне речи: *становање, оријентална архитектура, Врање, Пашини конаци, Селамлук.*

УВОД

Интензивна индустријализација и нестратешко обликовање центра Врања, уз карактеристични немар у односу на наслеђене вредности, посебно оне из доба турске владавине, условиле су креирање слике средине која скоро да ни по чему не подсећа на варошку атмосферу која је овај град чинила посебном. Промена просторне концепције и насилна смена скоро свега старог модерним резултирала је нестајањем или угрожавањем аутентичности вредних примера градитељске баштине овог краја, објеката који су били обликовани по мери човека из прошлих времена. Током времена су у Врању малобројни очувани

примери градитељства прошлости, иако утврђени за споменике културе, систематски занемаривани што је довело до њиховог незавидног стања данас. Поред тога што је смислена пренамена већине грађевина њих ставила у употребну функцију, стихијске интервенције на њиховој заштићеној околини резултирале су неповратном изменом оригиналних контекста ових објеката.

Повод израде овог рада лежи у чињеници да групи сачуваних споменика припада и комплекс бивших Пашиних конака са две своје зграде, Харемлуком и Селамлуком, које доминантном формом маркирају сам центар града, а тренутно нису презентоване на прави начин. Од своје изградње до данас, ови су објекти коришћени за различите намене што је допринело њиховом очувању и оправдало урбано обликовање малог градског трга испред Селамлука. Зграда Селамлука, некада мушко одељење конака у коме је живео паша са својом пратњом, а данас седиште Народног Музеја, услед сталног недостатка средстава занемарен је и налази се у веома лошем стању. Предмет овог рада је приказ резултата анализе грађевинске форме у контексту његове првобитне намене и социјалног и културног окружења у коме је настао, а у складу је са важећим принципима заштите споменика културе. Циљ рада је афирмација споменичких вредности Селамлука. Методологију истраживања и израде рада наметнула је комплексност проблема који се у раду разматра. Кроз анализу историјских података истражено је настајање и развој Пашиних конака. Поред информација публикованих у релевантној литератури, подаци су прикупљени анализом старих планова, фотографија и докумената насталих у раду Завода за заштиту споменика културе Ниш, Републичког завода за заштиту споменика културе, Народног музеја у Врању и Архива у Врању.

ИСТОРИЈСКИ И ИСТОРИОГРАФСКИ ПОДАЦИ О ГРАЂЕВИНИ

Комплекс Пашиних конака саградио је, према предању и секундарним изворима, богати Рауф-Бег Џиноли (Митровић, 1968) у другој половини XVIII века, највероватније 1765.године. Први пут је парцела, на којој се налази пространо двориште са обе зграде које припадају архитектонској целини - Харемлуком и Селамлуком, убележена на Плану вароши Врање са регулационим правцима из 1881.године. Планом се задржавају правци главних саобраћајница из правца југа према северу, односно истока према западу и предвиђа формирање градског центра за потребе трга баш тамо где се саобраћајнице међусобно секу, у непосредној близини Пашиних конака. Турске варошице су имале чврсту организациону шему, коју је диктирала тежња феудалаца за истицањем богатства и свеприсутности, симбола власти.

Од тренутка изградње до периода ослобођења од Турака не постоје подаци на који начин су објекти коришћени. По аналогији са сличним примерима на територији Србије и Македоније (Ноневски, 2006), може се претпоставити да је комплекс био стамбен у делу Харемлука и стамбено-административан у делу Селамлука.

По ослобођењу од Турака, 1881. године, владика Пајсије је од ћерке Хусеин Паше откупио конаке, који су неоштећени прошли кроз бес народа који је многобројне турске објекте порушио, да би их потом поклонио општини која је у комплексу сместила образовне установе. У предстојећем периоду у конацима је била једна од првих гимназија у Србији у којој су предавали, између осталих и Радоје Домановић и Љубомир Давидовић, а учио Јустин Поповић. У приземљу зграде Селамлука је почетком 20.века била основна школа Вук Караџић, а на спрату Учитељска школа.

Од исељавања школских установа 1932. до тренутка смештања Народног музеја са депоима у Селамлук 1964.године, а Архива у Харемлук, комплекс је коришћен за потребе управних општинских зграда. Крајем 1993.године зграда Харемлука уступљена је предузећу Симпо и у потпуности реконструисана. Селамлук је данас један од изложбених простора Народног музеја са управом институције и малом површином под приручним депоима. Обе зграде бившег Пашиног конака у Врању су решењем некадашњег Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС, стављене под заштиту државе, почетком фебруара 1949. год. Објекти су утврђени за споменике културе од великог значаја априла 1979.године.

ОПИС И АНАЛИЗА ГРАЂЕВИНЕ

План основе и просторни склоп. Зграда Селамлука се налази са стране прилазне улице, једноспратна је, правилне и потпуно правоугаоне основе чији спољни габарит заузима површину од 255м2. У зграду се, преко три степеника, улази кроз покривен трем. Еркер изнад трема ослоњен је на три дрвена стуба димензија 16х16цм. Објекат је

типични представник симетричног типа, распоред соба је исти и у приземљу, и на спрату.

Доминантне просторије на оба нивоа су велики холови неправилног облика који су међу собом повезани стрмим степеницама. Из централних холова се улази у простране одаје, има их по четири на етажи, између којих се налазе мање собе, помоћне просторије, по три на нивоу, такозване „оџаклије". Вероватно су се пећи у великим собама ложиле из ових просторија. Велике собе украшене су раскошним таваницама, „долапима", а у једној се налази „кафе-оџак". По фиксном намештају, ове одаје одговарају типичном уређењу муслиманске собе за спавање која често има „амамџик", пећ и „долап" за постељне ствари.

Сем нивоа декорисаности таваница, велике собе се у приземљу међу собом разликују и по висини и обради улазних врата. Наиме, врата двеју јужних одаја су виша, док се у северне просторије, оне ближе „хамаму" и на страни на којој се евентуално налазио мост - физичка веза између објеката, улазило кроз отвор светле висине 190цм. Битна разлика је и денивелација северних просторија од 10цм у односу на централни хол од којег су ниже. Могуће је да су се ове одаје користиле као помоћне или за ноћење мање битних гостију, док су западне биле луксузније и намењене вишем стандарду боравка (Слика 1).

Велике просторије које једна изнад друге заузимају североисточни угао објекта немају карактеристичне нише са „амамџиком", пећима и долапом, већ се у приземној, уз северни зид, налази ложиште, док се просторији на спрату на месту очекиваног ложишта види ниша у зиду са другим димњачким каналом који је затворен, а у некој каснијој интервенцији претворена у ормар.

Излаз на таван могућ је преко отвора у централном холу на спрату, који је активан. Осим овог отвора, на таваници северне „оџаклије" на спрату се види отвор који је на тавану затворен, вероватно током неке од претходних акција санације објекта.

Композиција и обрада фасада. Представљени концепт просторне организације се огледа и у композицији главне-јужне фасаде, која је потпуно симетрична у односу на вертикалну осу и у односу на хоризонталну, са изузетком улазне партије. Изнад улаза налази се еркер са четири прозора у једном раму, који прекривају целу дужину јужног зида централног хола на првом спрату и обезбеђују велику осветљеност простора. Са сваке стране улаза као централне осе налазе се по три дрвена прозора, на приземљу и на спрату. Сам улаз се састоји од двокрилних врата геометријске поделе, са надсветлом и по једним прозором са сваке стране. Изнад свих прозора, двокрилних са троделном поделом, налазе се равне даске које прекривају надпрозорну греду над којима су једноставно профилисане лајсне. Пуна симетрија одликује и бочну - источну фасаду. Уз северну фасаду уздиже се, истурен у односу на површину

Слика 1. Селамлук у Врању, а) приземље, б) спрат, техничка документација: А.Мирић, 2011.

Слика 2. Пашини конаци у Врању, а) Селамлук, б) дцориште између Харемлука и Селамлука, документација Завода за заштиту споменика културе Ниш, фотографије: Зоран Радосављевић, 2011.

фасаде, двоканални димњак североисточних одаја. У нивоу сокле на северној и западној фасади постоји дискретна хоризонтална денивелација у односу на зидну раван.

Кров Селамлука је благог нагиба и био је прекривен ћерамидом. Зидове од атмосферских вода штити широка препуштена стреха која, стварајући дубоку сенку на фасадама, наглашава њену хоризонталност.

Без обзира што на фасадама нема декоративних сликарских или вајарских елемената, добар ритам отвора као последица логичног распореда просторија и конструкције и мирне зидне масе стварају утисак уравнотежене естетике грађевине (Слика 2).

Конструктивни склоп грађевине. Зграда Селамлука је спратни објекат компактне основе, без подрума и искоришћеног таванског простора.

У конструктивном и техничком смислу, објекат представља типичан вредан пример варијантног решења профане оријенталне архитектуре на Балкану, а изграђена је у посебном конструктивном склопу, „насипу“ или „бондруку“ на турском. Код оваквог система грађења најпре је склапан дрвени костур за велику грађевину који је личио на својеврсни кавез, па су потом зидови у том костуру испуњавани лаким материјалом (Здравковић, 1990).

Темељи су од камена и видљиви део камене конструкције, одигнут осамдесетак центиметара од тла је од педантно тесаних блокова. Темељача, дрвена греда постављена преко темељног зида претпостављених је димензија 17x17 центиметара. Она служи да прихвати оптерећење од саме бондручне конструкције и распореди га по темељној зони. Спој две темељаче на угловима и наставцима углавном је на преклоп. У темељачу су стубови фиксирани чеповима. На угловима објекта стубови су маскирани украсним дасакама.

Зидови на југу, истоку и северу су израђени у бондруку. Дебљина малтерисаних зидова на фасади не прелази 20цм са изузетком западног зида, који је на нивоу приземља широк 50цм и изграђен је од камена, док је на спрату је његова дебљина 36цм.

Стубови - direци, су дрвене вертикалне греде. Просечна измерена дебљина зида Селамлука је 19 центиметара. Ако се претпостави дебљина малтерног слоја од по 2.5 центиметра обострано, добијају се приближне димензије стуба од 14 x14 центиметара. Ови конструктивни елементи постављани су на растојању од деведесетак центиметара (1,5 *аршина*) и међусобно спојени хоризонталним дрвеним елементима - гредама, образујући правоугаона поља. На местима где су отвори за врата и прозоре стубови су постављани дупло, како због међусобне близине отвора, тако и због ојачавања конструкције врата и прозора. На трему су стубови украшени резбареним листићима поједностављеног геометријског облика. На фотографији уснимљеној током санације западног фасадног зида седамдесетих година 20.века, виде се јастуци, дрвене гредице на стубовима на местима где су они везани за поклапачу.

Испуну бондрука код Селамлука вероватно чини ћерпич - непечена опека. Оваква претпоставка може се направити на основу хронолошке и архитектонске аналогије са Харемлуком који је у

великој акцији ревитализације, која је завршена крајем 1995. године, у потпуности реконструисан. Током радова, на овом објекту извршена су потребна сондирања чији се резултати могу као претпоставка, док се сондирања и отварања конструкције на Селамлуку не изведу, пројектовати на њега.

Кров је дрвен и вишеводан, веома сложене конструкције у којој се јасно препознају касније интервенције у виду уметања две двоструке вешаљке. Кровни покривач је ћерамида на дашчаној подлози. По аналогији са другим објектима грађеним крајем XVIII века, обично је ћерамида постављана на баскијама. Стреха широка 1м има своју функцију, услед непостојања олука, у заштити фасада од атмосферилија. Рогови су на стрехи одоздо опшивени даскама које су постављене управно на фасаду. Спојеви дасака опшивени су летвицама на сличан начин на који је то урађено и у ентеријеру, на плафонима. На угловима објекта стреха је зарубљена. Димњаци су озидани опеком, а капе димњака су двоводне и прекривене ћерамидом.

Степениште које је једнокрако омогућује везу приземља и спрата. Прва три степеника су од тесаних камених блокова док су осталих 15 степеника од дрвених дасака дебљине 3цм, ношених дрвеним образним носачима правоугаоног пресека. Ограда на степеништу је индустријска, без икаквих естетских или занатских вредности.

Подови свих великих одаја (просторија на угловима објекта) и оџаклија су од дасака ширине 10 до 15цм, као и хола на спрату. Улазни део одаја прекривен је опекама формата 25x12цм, док је хол у приземљу од савремене опеке формата 30x30цм. (Мирић, 2015).

Декоративни елементи и опрема у ентеријеру. Плафони су у Селамлуку декоративни елемент коме је посвећено највише пажње. У најпростијим случајевима оџаклија то су тзв. „шише тавани“ (Ненадовић, 1961), израђени од дасака чији су саставци покривени једном профилисаном лајсницом. Нешто копмпликованији тип је плафон код кога су преко подужних постављене и попречне летве, тако да је читава површина подељена на квадратна поља, као код плафона у централном холу на спрату код кога је у средини розета флоралног облика са 14 кракова. Најсложенији тип плафона у Селамлуку је „ђул таван“ који се састоји из два дела: средишњег који је раван и виши и оквирног који је за двадесетак центиметара нижи. Средишњи део је код овог облика по правилу осмоугаоник, са розетом у средини и геометризованом, биоморфном испуном око розете. Четири угла која остају између спољне квадратне ивице и осмоугаоника, украшена су правоуглим троугловима различитих нивоа декорације, па и поред тога што су форме репетитивне, сваки елемент је уникатни ручни рад. Врата долапа су такође декоративни елемент, али нису аутентична већ потичу из педесетих година XX века. Израђена су од неквалитетне дрвене грађе која је машински обрађена. Вертикалним лајснама су подељена на правилна поља ширине петнаестак центиметара. Целина “долапа” визуелно је повезана са преградом, која у форми извијеног лука одваја улаз у одају од остатка просторије.

Зидане пећи заузимају једно од поља целине “долапа” и веома су карактеристичног изгледа. Доњи, кубични део наставља се у нешто ужи и зарубљени, горњи део. У пећ су уграђене и многобројне глеђосане посуде од глине. Поред своје велике декоративности пећи су биле веома топле, што у многоме оправдава како велики број прозора, тако и то што су зидови Селамлука веома танки.

Прозори Селамлука су дрвени. Инсолација одаја на југоисточном и југозападном углу објекта постигнута је са по три прозора, тракасто постављених у низ на западној страни и бочним прозорима са истока и запада. Североисточна и северозападна одаја имају по четири прозора. Северна и западна „оџаклија“ имају по један, а источна два прозора. Велика осветљеност хола на спрату омогућена је са четири прозора дуж целог јужног зида. Прозори у приземљу су приближних димензија 95x150цм, а на спрату 95x170цм, двокрилни су, дупли, отварају се ка споља и унутра. Рађени су од дрвених оквира. Прозорска крила су веома једноставне израде, са унутрашње стране су опшивени вертикалним и хоризонталним непрофилисаним даскама са циљем да се маскира видљивост прозорских оквира и спречи продирање хладноће између прозорског оквира и вертикалних стубаца. На фасади прозори са горње стране имају један опшив од перваза у ширини греде и малу надстрешницу од профилисаних лајсни (Мирић, 2011). Врата су једнокрилна, са изузетком улазних врата која су двокрилна и са надсветлом. Најтипичнија и најстарија врата у објекту су столарска врата са

Слика 3. Детаљи ентеријера Селамлука, а) поглед на једну од соба, б) детаљ таванице, ц) дрвена врата, документација Завода за заштиту споменика културе Ниш, фотографије: Зоран Радосављевић, 2011.

испунама оријенталног типа са геометријском орнаментиком (Ненадовић, 1966). Сва врата са стране хола имају первазе који уоквирују плочу (Слика 3).

ЗАКЉУЧАК

Као заоставштина отоманске архитектуре, остварене у времену док је Врање било под Турцима, а преживевши бес разарања тек ослобођеног народа, објекат је годинама био одржаван само у мери у којој је то било најнеопходније, да би испуњавао минимум санитарних услова за измењену намену образовне установе којој је током времена најдуже служио. С обзиром на чињеницу да је у дугом периоду острашћености у односу на векове под турским ропством свако сећање на ово време изазивало искључиво негативну емоцију, разумљиво је што се потреба да се о овом објекту више сазна, да се заштити и плански валоризује први пут јавила тек средином двадесетог века. Од тренутка кад је објекат пренамењен и у њега смештена управна, истраживачка, складишна и изложбена делатност Народног музеја, Селамлук је не само физички заштићен, већ му је придодата активна улога у савременом друштвеном и културном развоју околине. Током времена, на њему су вршене измене са циљем обезбеђивања потребних услова за боравак и рад, у складу са савременим стандардима и потребама корисника, на начин који није у већој мери угрозио архитектуру објекта и историјског амбијента. Нова музејска функција је допринела презентацији споменичких својстава зграде.

Селамлук је споменик културе од великог значаја, један од ретких преосталих објеката балканске варијације оријенталног типа архитектуре на овим просторима. Скоро сви фасадни елементи, као и декоративни елементи у ентеријеру су сачувани у аутентичној геометрији, што представља како могући извор информација значајних за разумевање архитектонских карактеристика епохе којој припада, тако и потенцијал да се путем анализе и аналогије у потпуности реконструише и врати му се изворни сјај и раскош. Израда и имплементација плана управљања Селамлуком је један од предуслова његовог одрживог коришћења, стварања услова да се архитектура прошлости постави у позицију не само одреднице локалног идентитета, већ и покретача локалног економског развоја Врања.

Литература

Здравковић, И. *(1990): Документи народног стваралаштва у прошлости, Београд*

Мирић, А. *(2011): Селамлук у Врању, Стручни испит, положен 6. јуна 2011, Завод за заштиту споменика културе Београд*

Mirić A. *(2015): Balkan variation of Oriental architecture, Pasa Konaks in Vranje, International Conference VSU'2015, Sofia, Volume 1, 46-53.*

Митровић, М. *(1968): Порекло породице Џиноли, Врањски гласник, Србија, 3.*

Ненадовић, С. *(1966): Типови врата у народној архитектури, Зборник за заштиту споменика културе, Београд, Србија, 17, 25-43.*

Ноневски, Б. *(2006): Хавзи-пашините конаци во Бардовци, Иницијатива за обнова и културна ревитализација, Скопје, Македонија*

Слика 1. Царичин град - авио снимак,
фотографија: из документације нишког Завода

ПРЕГЛЕД КОНЗЕРВАТОРСКИХ РАДОВА НА АРХЕОЛОШКОМ НАЛАЗИШТУ ЦАРИЧИН ГРАД

Ивана Цветковић, Ана Момчиловић Петронијевић

REVIEW OF CONSERVATION WORKS AT ARCHEOLOGICAL SITE OF CARIČIN GRAD

Ivana Cvetković, Ana Momčilović Petronijević

Abstract: *The archaeological site of Caričin Grad, immovable cultural heritage of the major significance in Republic of Serbia, is located in the south of Serbia, in the municipality of Lebane.*
The emergence of the Caričin Grad is related to the Byzantine Emperor Iustinianl (527-565) and his disappearance from the historical stage during the reign of Emperor Heraclius (610-641) and the invasion of Slavs.
One of the major problems in preserving this archaeological site is the lack of conservation activity, or disproportion between the implementation of archaeological excavation on the one hand, and the site protection, conservation and presentation on the other.
One of the goals of this paper is to draw attention to the poor state in which Caričin Grad currently is and the necessity to continue the conservation work. The goal of the paper is also to provide an overview of the conservation works, reconstruction and presentation of the Caričin Grad, from the beginning of the archeological research until today.

Key words: *Caričin Grad, Ivstiniana Prima, Iustinian I, conservation, archeology.*

Апстракт: Археолошко налазиште Царичин Град, непокретно културно добро од изузетног значаја за Републику Србију, налази се на југу Србије, у општини Лебане.
Настанак Царичиног Града везан је за византијског цара Јустинијана I (527-565), а његов нестанак са историјске позорнице, за време владавине цара Ираклија (610 – 641) и најезде Словена.
Један од главних проблема у очувању овог археолошког налазишта јесте недовољна конзерваторска активност, односно несразмера између спровођења археолошких истраживања, са једне стране и заштите, конзервације и презентације налазишта, са друге стране.
Један од циљева рада је да скрене пажњу на лоше стање у коме се тренутно налази Царичин Град и на неопходност наставка конзерваторских радова, као и да на једном месту омогући преглед свих конзерваторских радова, радова на реконструкцији и презентацији Царичиног Града, од почетка истраживања па до данас.

Кључне речи: *Царичин Град, Jvstiniana Prima, Јустинијан I, конзервација, археологија.*

ПОЛОЖАЈ И ПРИРОДНИ ОКВИР АРХЕОЛОШКОГ НАЛАЗИШТА ЦАРИЧИН ГРАД

Археолошко налазиште Царичин Град (*Ivstiniana Prima*) налази се на југу Србије, на благим падинама које се спуштају са Радана ка Лесковачкој котлини, удаљено 28km од Лесковца, а 8km од Лебана. Смештено је у атару села Штулац, на узвишеном платоу који је уоквирен двема речицама, Свињаричком на западу и Царичинском на истоку.

ИСТОРИЈАТ И ЗНАЧАЈ ЦАРИЧИНОГ ГРАДА

Настанак Царичиног града везан је за византијског цара Јустинијана I, а његов нестанак са историјске позорнице, за време владавине цара Ираклија (610 – 641) и најезде Словена (Баван, Иванишевић,

2006). Након изградње, проглашен је за седиште архиепископије са јурисдикцијом над целом Дакијском дијецезом и провинцијом Македонијом II (*Јустинијанова Novella XI*).

Важно је истаћи чињеницу да је један од највећих византијских императора, Јустинијан I (527-565), велики реформатор римског права, градитељ чувене Свете Софије у данашњем Истамбулу, подигао град *Ivstiniana Prima* у близини места рођења, себи у част.

Подигнут је на чистом тлу, без претходних градитељских слојева, а након великог пожара који га је задесио, почетком VII века, није било нових насељавања и градитељских активности. Самим тим Царичин Град представља јединствен споменик и полазну тачку за даље проучавање античког урбанизма и архитектуре. Остаци утврђења, улица са тремовима, базилка, приватних и јавних грађевина указују на некадашњи изглед града подигнутог на почетку византијског периода, а који се темељи на грчком и римском наслеђу.

Царичин Град је као археолошко налазиште заштићен давне 1949.године (Решење о заштити Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије бр. 257/49 од 12.02.1949.године), док је као културно добро од изузетног значаја категорисан 07. априла 1979. године (одлука СРС Сл. Гласник СР Србије бр.14).

КОНЗЕРВАТОРСКЕ АКТИВНОСТИ НА ЦАРИЧИНОМ ГРАДУ

Археолошко налазиште Царичин Град представља делимично археолошки истражено налазиште са незнатним радовима на конзервацији и презентацији, у односу на површину коју обухвата. Збир површина свих сонди и ископина многобројних објеката унутар бедема износи приближно 38500 m2, односно 3,85 ha, што чини око 55% у односу на укупну површину града унутар бедема која износи око 70.000 m2 или 7 ha. Оквирно гледано конзерваторске активности су спроведене на трећини истражених објеката, али због нередовног одржавања и вишегодишњег изостанка конзерваторских активности, за само мали део налазишта (око 5%) може се рећи да је у добром стању.

Слика 2. Крстионица – заштита бетонским капама преко оригиналних зидних структура и фрагментовани мозачки под, фотографија: из документације нишког Завода

Почетак конзерваторских активности

Иако се са археолошким истраживањима отпочело 1912.године, прве конзарваторске активности забележене су тек 1947.године. На инсистирање М. Панића-Сурепа из Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС, потенцира се на конзерваторским захватима као и одржавању ископина. У исто време, захваљујући Ваздухопловној јединици војске, снимљен је и прецизни авионски снимак терена (Мано-Зиси, 1966)(Слика 1).

Проф. др С. Ненадовић извршио је прва геодетска мерења, као и прве сасвим скромне радове на конзервацију објеката на Акропољу. Спроведени радови на Баптистеријуму, Епископској базилици и Консигнаторијуму огледали су се у постављању бетонских капа на зидовима наведених објеката (Васић, Момчиловић Петронијевић, 2011) (Слика 2).

У периоду од 1949. до 1960.године, радовима на Царичином Граду руководио је Ђ. Мано-Зиси, а као стални члан екипе била је присутна архитекта Н.Петровић-Спремо. Њен рад је веома драгоцен за очување и научно објашњење архитектонско-грађевинског склопа откривених грађевина.

Овај период карактеристичан је по свесрдној сарадњи управника Лесковачког музеја В. Ивановића, Љ. Балића и Х. Ракића, као и архитекте М. Николића и геометра Р. Петровића. Од 1949. године Археолошки институт Београд проширује сарадњу са Народним музејом у Лесковцу и Београду, када је установљен принцип упоредних археолошких истраживања и конзерваторских радова. Веома је значајно што на свим активностима суделује велики број младих архитеката и археолога, стварајући тиме својеврсну "археолошку школу".

Након 1959. године, смањују се новчана средства која се опредељују за радове на Царичином Граду, па се радови на археолошким истраживањима смањују, а највећи део средстава опредељује се за конзерваторске активности и одржавање налазишта (Мано-Зиси, 1966).

Веома значајни радови на конзервацији истражених објеката започети су конзервацијом Базилике са криптом 1951. године (Спремо-Петровић, 1955). Истраживање ове базилике започето је 1940.године од стране истраживача В. Петковића, а настављено тек 1947.године, под руководством проф. А. Дерока и проф. С.Радојчића (Дероко, Радојчић, 1950). Последњи радови на њеном истраживању спроведени су 1951.године, за потребе конзерваторско-рестаураторских радова, којима је руководила архитекта Н. Петровић -Спремо (Слика 3).

Кампање којима је руководио Ђ. Мано-Зиси карактеристичне су по томе да се упоредо са истраживањем, акценат стављан и на конзервацију и одржавање откривених споменика (Мано Зиси, 1959). Конзерваторски радови се настављају за све време истраживања којима је руководилац Ђ. Мано-Зиси. Од 1949-1953. године радило се на повезивању и систематском испитивању средњег града али и на објектима који су у вези са јужном улицом. Значајно за овај период је постепена елиминација остатака нагомиланог археолошког шута јужно од кружног трга и код средње капије.

У периоду од 1954-1956. године профане грађевине откривене у ранијим кампањама, постале су предмет конзерваторских радова (Петровић, 1958). Прво се приступило конзервацији остатака архитектуре грађевине југо-западно од централног кружног

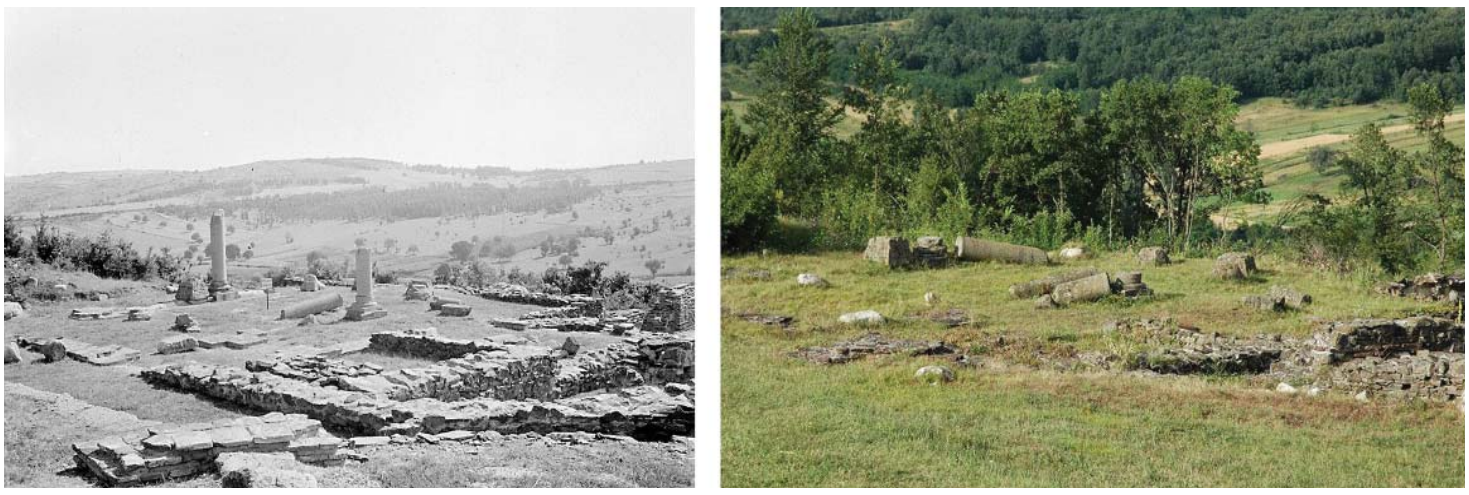

Слика 3. Базилика са криптом, након конзерваторских активности(лево) и данас(десно), фотографије: из документације нишког Завода

трга, познатој као Кућа са аркадама. Објекат је грађен у систему наизменичних редова опеке и слојева камена (*opus mixtum*) солидне очуваности, па је и његова конзервација могла успешно да се изведе. Конзервација полукружног лука, који је приликом истраживања пронађен у потпуности сачуван, урађена је исте године када је и откривен – 1953.године, док се конзервацији остатка грађевине приступило следеће године (Петровић, 1955). Том приликом су поред конзерваторских радова, који су обухватали дерсовање постојећих структура и радова којим би се структуре сачувале у стању у којем су затечене приликом ископавања, спроведени и радови на реконструкцији мањег обима. На западном зиду јужне просторије налазе се три отвора, која су била, такође, засведена полукружним луковима. Северни од ова три лука био је само у источној половини нешто обрушен и трошан, урађена је његова реконструкција, док су остали на том зиду конзервирани (Петровић, 1958). У периоду 1954-1956.године спроведена је и конзервација капије средњег бедема, која је била у изузетно лошем стању, пошто је од њеног откривања 1938.године, под руководством В.Петковића, прошло више деценија. У тренутку када се почиње са конзервацијом јужне капије средњег града, и даље под руководством Н. Петровић-Спремо, бедем није у потпуности истражен, као ни две бочне куле које су браниле капију и биле окренуте ка доњем граду. Како би се спровеле конзерваторске активности, било је неопходно прво извести чишћење структура од земље, растрешених делова зидних маса, као и шута насталог обрушавањем (Петровић, 1958).

Западни део јужне капије, изграђен од великих правилних камених квадера од андезита, могао је да се конзервира тек након чишћења свих растрешених и деградираних делова зидних маса. Зидови довратника, као и западна кула грађени су у систему правилних и наизменичних редова опека и слојева камена, док изглед капије над каменим квадерима, није било могуће утврдити на основу података са терена након истраживања. Н. Петровић-Спремо је изнела претпоставку да су вероватно читаве стране довратника зидане од истих квадера, а њихово залеђе допуњено другим грађевинским материјалом.

Овом приликом спроведена је конзервација само западног дела јужне капије средњег града, пошто је источни био видљив само 50cm изнад нивоа тла, па се његовом чишћењу може приступити тек након ископавања источног дела бедема (Петровић, 1958).

У истом периоду спроведена су истраживања Терми ван бедема града и урађена је конзервација источног дела објекта, заједно са 160 очуваних стубова хипокауста (Слика 4).

Такође, реализоване су и мање интервенције на мозаицима у Базилици са тансептом, Триконхосу и Термама (Васић, Момчиловић-Петронијевић, 2011). На основу Извештаја Н. Петровић-Спремо, након 1956.године, може се закључити да је у овом периоду конзервација пратила истраживања и да је на археолошким остацима, одмах након

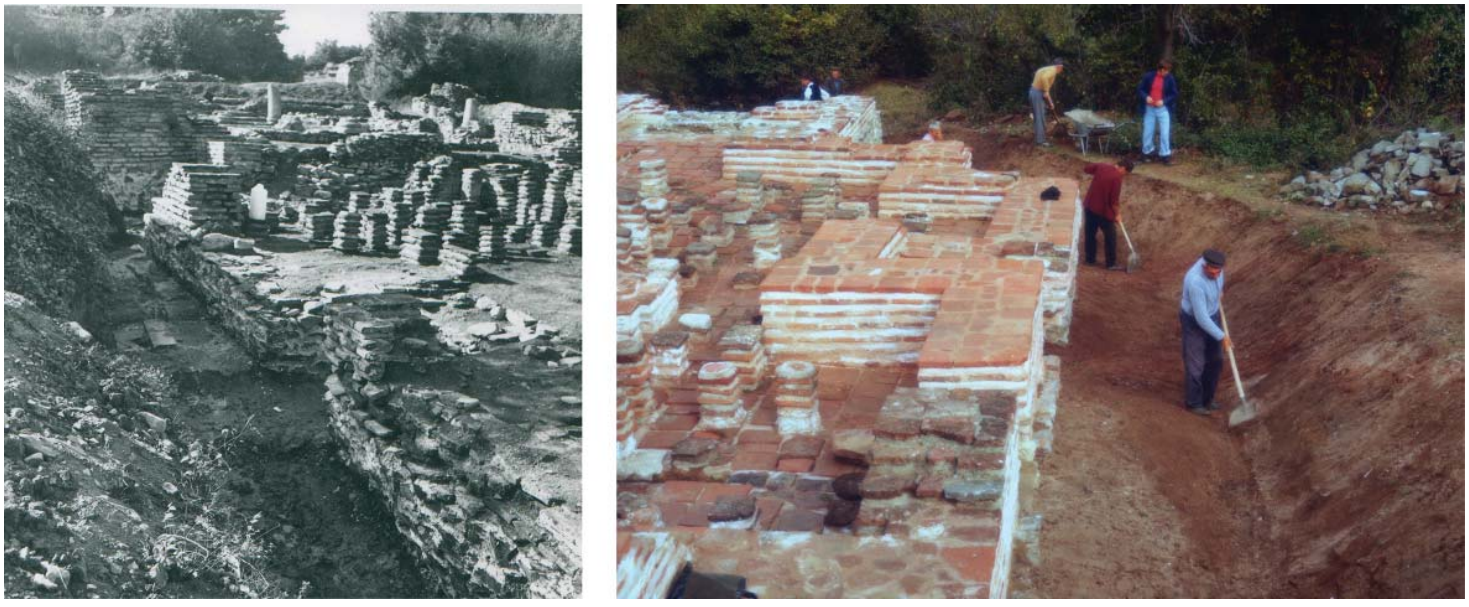

Слика 4.Терме ван бедема, конзервација током 50-тих година(лево) и касније 70-тих(десно), фотографије: из документације нишког Завода

истраживања, спроведена конзервација, односно да су све, до тада откривене грађевине, прописно заштићене и конзервиране.

Такође, значајан податак је да је мозаик који је откривен у току истраживања Терми ван бедема, пронађен у веома добром стању, па није спроведена никаква конзервација истог, већ само мање интервенције и његова заштита слојевима песка, тер папира, шљунка, опеке и шута.

Конзерваторске активности након оснивања Завода за заштиту споменика културе Ниш

Веће конзерваторске активности на Царичином Граду спроведене су након оснивања Завода за заштиту споменика културе Ниш.

Радове на конзервацији Царичиног Града 1974. године преузео је Завод за заштиту споменика културе Ниш, под руководством архитекте Ч. Васића.

У периоду од прве половине 70-тих до прве половине 80-тих година спроведени су обимни радови на конзервацији и реконструкцији следећих објеката: Епископска базилика са крстионицом, Консигнаторијум и Епископска палата на Акропољу, као и део бедема и североисточна кула Акропоља; Бедем између Средњег и Доњег града; Двојна црква у Доњем граду; Терме, Тиконхална црква, Једнобродна црква и део Аквадукта ван бедема. У тој првој кампањи спроведени су радови на заштитним ископавањима уз зидове Цркве са триконхосом и чишћење откривених и растрешених зидних маса. Конзерваторско решење које се наметнуло као адекватно за овакву врсту архитектонских структура је инјектирање зидних маса одговарајућим инјектирајућим смешама. Спроведено је чишћење откопаних зидних маса, обрада и уграђивање цеви за инјектирање, затим прање зидова водом под притиском и израда дренаже објекта испод дубине темеља.

Наставак радова уследио је током 1975.године у свеобухватној кампањи. Археолошким радовима руководио је др В. Кондић, виши научни саветник Археолошког института у Београду, у сарадњи са стручним сарадником Завода за заштиту споменика културе Ниш, Д. Максимовићем. Конзерваторско-рестаураторским радовима на архитектури руководио је архитекта, стручни сарадник Завода за заштиту споменика културе Ниш, Ч. Васић, док је конзерваторско-рестаураторске радове на мозаику спроводио С.Петковић, стручни сарадник Републичког завода за заштиту споменика културе Београд. Током 1976.године, спроведени су обимни радови на конзервацији и реконструкцији Једнобродне цркве ван бедема града, Двојне цркве у Доњем граду, Бедема између Средњег и Доњег града и Терми ван бедема града (Слике 5 и 6).

Имајући у виду комплексност овог археолошког налазишта, али и велики број институција укључених у управљање, 1977. године формирана је комисија у саставу: Ђорђе Мано Зиси, Милутин Гарашанин, Богдан Богдановић, Добросав Павловић, Божидар Ферјанчић, Милорад Медић, Петар Петровић, Момчило Павловић и Александар Радовић. Задатак ове комисије подразумевао је разматрање и усвајање вишегодишњег и годишњег програма истраживачких и конзерваторско-рестаураторских радова, праћење извршења програма заштите, усвајање извештаја о реализованим интервенцијама и оцењивање резултата рада и предлагање и старање о унапређењу методологије рада.

Конзерваторски радови спроведени током 1985.

Слика 5. Двојна црква, пре(лево) и у току конзерваторских активности 1976.(десно), фотографије: из документације нишког Завода

Слика 6. Једнобродна црква ван бедема, пре и у току конзерваторских активности (1976.) фотографије: из документације нишког Завода

године, обухватили су сегмент северног бедема Акропоља, од североисточне потковичасте куле ка северној четвороугаоној кули. Спроведени су након ископавања овог дела бедема Акропоља, док је остатак бедема остао затрпан шутом из претходних археолошких кампања, осим источне потковичасте куле Акропоља, којој је откривено спољашње лице, у делу према средњем граду, док је њена унутрашњост остала испод земље.

Године 1987. настављају се радови на деловима остатака грађевина на Акропољу и на стубовима трема главне улице (*Decumanus*). Након радова реализованих 1987. године прекидају се конзерваторске активности на овом налазишту, све до 2010. године.

Конзерваторске активности у новије време

У новије време, током 2006.године, започет је обиман пројекат истраживања, конзервације, реконструкције и презентације бедема Акропоља. Пројекат Заштита културног наслеђа и туристичка презентација археолошког и историјског локалитета „Царичин Град" из 2006.године, финансиран је из буџета Европске уније (EU), реализован преко Европске агенције за реконструкцију и спроведен преко њихове канцеларије Enterprise plc у Лесковцу и Народног музеја у Лесковцу, у оквиру програма Регионалног друштвено-економског развоја (RSEDP-Regional Socio-Economic Development Programme). Овим пројектом фортификација Акропоља је напокон ослобођена велике количине археолошког шута депонованог током свих ранијих истаживачких кампања. Неколико хиљада кубних метара депонованог археолошког шута је, овом приликом, уклоњено са архитектонских структура и извезено ван бедема утврђеног града. Извезени археолошки шут послужио је као материјал за насипање приступних путева који се пружају правцем север-југ, са источне стране налазишта.

У периоду од 2005-2013. године, реализоване су озбиљне кампање прикупљања техничке документације тренутног стања свих истражених структура на археолошком налазишту Царичин Град. Приликом израде техничке документације учествовало је више десетина студената архитектуре на Грађевинско-архитектонском факултету у Нишу и дипломираних инжењера архитектуре.

Након реализације пројекта којим је откривена фортификација Акропоља Царичиног Града, израђен је Пројекат конзерваторско-рестаураторских радова на бедемима Акропоља, 2009. године. Министарство надлежно за послове културе је одобрило одређена средства, којима се, након више од две деценије, поново приступило конзерваторским радовима.

Конзерваторске активности наставиле су да се реализују у континуитету током 2010, 2011. и 2012. године. Током овог периода извршени су обимни конзерваторско-рестаураторски радови на делу југо-источног бедема,на четвороугаоној јужној кули (бр. 2), јужном и југозападном бедему, на западној капији, северо-западној потковичастој кули (бр. 4), северном бедему и северној капији, као и на северној четвороугаоној кули (бр. 5) (Слика 8).

Паралелно са конзерваторским активностима, интензивно се радило на изради документације .

Током 2013. године спроведена су ископавања унутрашњости источне потковичасте куле (бр. 1), како би се прикупила неопходна техничка документација постојећег стања, израдила пројектна документација и реализовали

конзерваторско-рестаураторски радови на овом сегменту фортификације Акропоља. Након завршетка пројектне документације средства нису обезбеђена, радови на конзервацији откривених остатака нису реализовани, а конзерваторске активности на Царичином Граду још једном се прекидају.

ЗАКЉУЧАК

Велики проблем археолошког налазишта Царичин Град поред слабе конзерваторске активности, представљају непотпуна археолошка истраживања. Код већине грађевина нису у потпуности спроведена археолошка истраживања, чиме су и онемогућени конзерваторско-рестаураторски радови. Скоро све грађевине на налазишту имају овај проблем, али најугроженије су: Комплекс грађевина – ,,Принципијум", Терме у Доњем граду, Терме ван бедема града, Крстообразна црква, *Villa Urbana*, Кућа са аркадама, Грађевине које се налазе непосредно уз кружни трг.

Иако су објекти на Акропољу конзервирани још 70-тих година XX века, потребно је спровести додатна археолошка истраживања на трему Епископске базилике, простору источно од Епископске базилике и Крстионице, јужно и западно од Консигнаторијума, северно и источно од Епископске палате, као и трасе улице, како би се омогућила презентација и интерпретација овог дела налазишта. Слична је ситуација и у свим осталим деловима града.

Литература:

Баван, Б. и Иванишевић, В. *(2006.): Ivstiniana Prima - Царичин Град. Народни музеј Лесковац. Лесковац. Србија.*

Мано Зиси, Ђ.*(1979): Царичин Град - Iustiniana Prima. Народни музеј Лесковац. Лесковац. Србија.*

Васић, Ч., Момчиловић-Петронијевић, А. *(2011): Конзерваторски проблеми Царичиног Града и Могућности презентације. Гласник друштва конзерватора Србије, бр. 35, стр. 205-209. Београд. Србија.*

Спремо Петровић, Н. *(1955): Базилика са криптом на Царичином Граду. Старинар бр. III-IV, 1952-1953. Београд. Србија*

Дероко, А. Радојчић, С. *(1950): Откопавање Царичиног Града 1947. Старинар бр.I, 1950. Београд. Србија*

Мано-Зиси, Ђ. *(1959): Нова базилика на Царичином Граду. Старинар бр. IX-X, 1958-1959. Београд. Србија. Петровић, Н. (1958): Радови на конзервацији објеката Царичиног Града 1954-1956., Зборник заштите споменика културе, бр. VIII. Београд. Србија.*

Петровић, Н. *(1955): Конзерваторски проблеми на Царичином Граду.Зборник заштите споменика културе, бр. VI. Београд. Србија.*

Мано-Зиси, Ђ. *(1966): О педесетогодишњици радова на Царичином Граду. Старинар бр. XV-XVI, 1964-1965. Београд. Србија.*

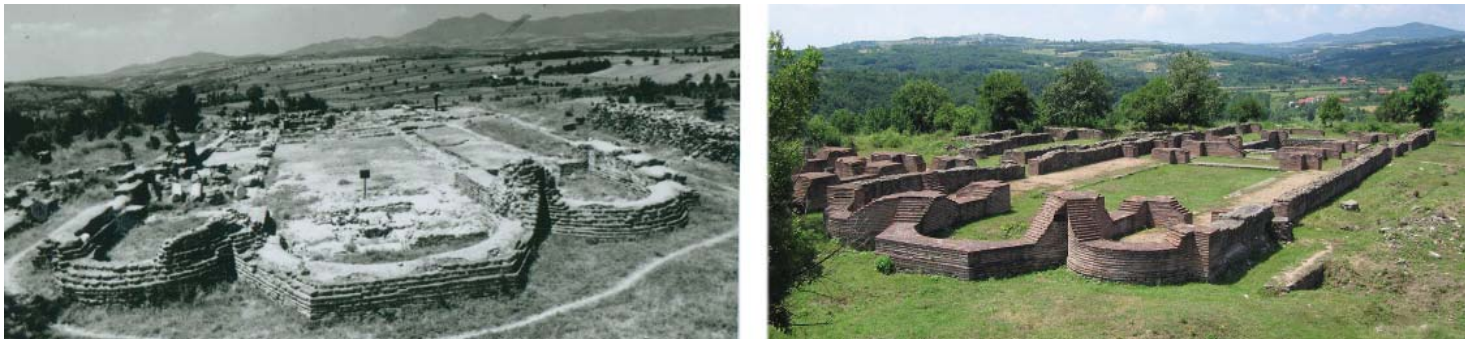

Слика 7. Епископска базилика на Акропољу, пре конзерваторских радова(лево) и 2005. године(десно), фотографије: из документације нишког Завода

Слика 8. Северозападна потковичаста кула Акропоља, пре(лево), у току(средина) и након(десно) конзерваторских активности (2011-2012.), фотографије: из документације нишког Завода

ПИРОТСКА ТВРЂАВА - ПРЕДЛОГ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ ПРЕГРАДНОГ БЕДЕМА ДОЊЕГ ГРАДА

Елена Васић Петровић

THE FORTRESS OF PIROT - A PROPOSAL FOR REVITALIZATION OF THE PARTITION DEFENSIVE WALL IN THE LOWER TOWN

Elena Vasić Petrović

Abstract: *The fortress of Pirot is a cultural monument of great significance. It is part of the city center and contains cultural layers from prehistoric to modern times. After extensive research and conservation and restoration works carried out in the seventies and eighties of the last century, there was period of several decades of neglect and degradation. During 2008 and 2009 restoration works were carried out in the Upper Town. As one of the most endangered parts the so-called partition defensive wall of the Lower town has been registered and the proposal for its protection and revitalization has been made and this is the main objective of this paper.*

Key words: *fortress, Pirot, Lower town, defensive wall.*

Апстракт: Пиротска тврђава је споменик културе од великог значаја. Она представља део централне градске зоне и садржи културне слојеве од праисторије до савременог доба. Након обимних истраживачких и конзерваторско-рестаураторских радова спроведених у седамдесетим и осамдесетим годинама прошлог века, наступио је период од више деценија запуштености и деградације. Током 2008. и 2009. изведени су радови на горњем граду, а као један од најугроженијиг делова свакако је евидентиран и такозвани преградни бедем доњег града, па је тема овог рада управо предлог за његову заштиту и ревитализацију.

Кључне речи: *тврђава, Пирот, доњи град, бедем.*

Слика 1. Цртеж С.Тодоровића из 1877.године (Васић Петровић, 2006)

ИСТОРИЈСКИ И ИСТОРИОГРАФСКИ ПОДАЦИ

Први писани извор у којем се помиње насеље под називом Турес *(Turres)*, а које се налази на позицији данашњег Пирота, јесте римски итенерар "Табула Појнингеријана" (*Tabula Peuntingeriana),* из прве половине III века н.е. Претпоставља се да је поред станице на раскршћу важних путева, Турес имао и једну или више кула мотриља, које су могле служити за одбрану и контролу овог стратешког положаја, а према налазима из непосредног окружења средњовековне тврђаве знамо да је овде постојало и утврђење (Васић Петровић, 2010). Старији истраживачи помињу постојање његових остатака на овом месту, као и трагове некрополе и остатке насеља (Петровић, 1979). Такође, грађевински материјал са античких грађевина узидаван је у средњовековни град, а најстарији грчки писани споменици који су пронађени у Пироту потичу из II века н.е.

Историчар Јустинијана Великог, Прокопије из Цезареје, у VI веку н.е. помиње у свом делу "О грађевинама" градић Квимедаву (Костић, 1973). Недоумице око положаја овог византијског насеља које су имали истраживачи с краја XIX и почетка XX века разрешене су делимично открићима из последњих деценија прошлог века. Током деведесетих година обављена су заштитна истраживања у подножју Сарлаха, где су откривени остаци утврђења и ранохришћанске базилике (Васић Петровић, 2006).

У другој половини XIV века Пирот се први пут помиње под данашњим именом, а убрзо затим он постаје важна стратешка тачка у држави Кнеза Лазара. Он је учврстио своју власт и поред осталог завладао читавим Поморављем, Нишом и делом источне Србије укључујући и Пирот. Изгубио га је у периоду од 1382-1386, али и опет повратио 1388. Историјске 1389. кнез Лазар је очекивао Турке са источне, пиротске стране и намеравао је да одлучујући бој бије у том делу Србије. Зато је вероватно да су до пролећа 1389. утврђивани и Ниш и Пирот, када су настали горњи и средњи град тврђаве. До коначног пада под турску власт 1455. године, у деценијама које следе, Пирот ће више пута бити освајан и напуштан од стране Срба и Турака. У Турским изворима из XV века Пирот се помиње као "*Sehir koyi*", што у буквалном преводу са турског значи „село-град". Преузимањем тврђаве, Турци је прилагођавају својим потребама, те убрзо спроводе интервенције на горњем и средњем граду, а касније дограђују и доњи град (Васић Петровић, 2006).

Војни командант Рахим-паша изводи последњу велику обнову 1804. године. У овом периоду тврђава служи више као складиште (горњи и средњи град), а у доњем граду су се налазили и објекти за смештај војске и њихове потребе. За другу половину XIX века најзначајне податке о Пироту можемо наћи код аустријског путописца Феликса Каница. Он је први пут боравио у Пироту 1864. године и том приликом бележи да се тврђава није много променила од аустријског описа из 1737. године. Као спољно утврђење, изван садашњих граница доњег града, спомиње шанац појачан палисадама. Затим је овде поново био 1871, дакле шест година пре коначног ослобођења од турске власти децембра, 1877. и припојења Србији 1878. године. Тврђава је оштећена када су Турци при повлачењу дигли у ваздух барутни магацин. Приликом последњег боравка 1889. Каниц је опет обишао тврђаву и у њој наишао на разбацане "каменове с турским натписима и амблемима". Они су били део "главног улаза у тврђаву". Овде се највероватније мисли на Нишку капију која је страдала у експлозији за време српско-бугарског рата 1885. године. Данас њени остаци нису видљиви, али ови подаци које даје Каниц помажу нам при датовању бедема и капија доњег града, што је у оквиру пројекта који ће бити представљен искоришћено при реконструкцији. Поред ове капије, том приликом знатно су оштећени и бедеми и куле па су магацини барута и оружја сада били пребачени у горње делове утврђења (Васић Петровић, 2006).

Један од учесника рата за ослобођење од Турака, пуковник Магдаленић, дао је исцрпан опис Пиротског града и његове непосредне околине:

"Он је прилепљен уз једну стену...На Сарлаху а и изнад њега подигнут је један блокауз и два тамбур-редута за одбрану града од стране Бјелаве...Град је подељен на горњи и доњи. У доњем су подигнуте касарне за један батаљон и магацин, а у горњем су граду барутане. Град је опасан изиданим ровом, кроз који се пушта вода. Топарнице и пушкарнице начињене су у зидовима на свим странама, а највише на страни према Пироту, по чему се може и да цени његово главно назначење...Варошке куће примакле су се већ до самих бедема...На главној капији градској измалана су два лафа везана синџирима

за вратове. Оваку слику виђао сам на више места у Пироту (С.Магдаленић 1902.)..."(Васић Петровић, 2006).

Након ослобођења од Турака, тврђава наставља да служи као војни објекат све до 1952.године. У међувремену ће претрпети знатна оштећења.

За споменик културе проглашена је 1953.године, а 1979.добила је категорију великог значаја.

ДОЊИ ГРАД ПИРОТСКЕ ТВРЂАВЕ

Пиротска тврђава подељена је на три грађевинске целине. Најстарију грађевинску фазу представљају горњи и средњи град, од којих први има приближне димензије 35x50 метара, а други, који делимично обухвата најистакнутији део утврђења,-горњи град има димензије 60x70 метара.

У периоду између 1970. и 1986. године Завод за заштиту споменика културе Ниш спровео је обимне истраживачке и конзерваторско-рестаураторске радове на поменутим деловима тврђаве. Ово је био један од најзначајнијих и највреднијих пројеката нишког Завода.

Доњи град има димензије 130x180м, најмлађи је део фортификације и пружа се у правцу југозапад-североисток.

Са северозапада, границу доњег града представља река Бистрица, а остале три стране оивичене су зиданим ровом испуњеним водом, ширине 5-6м. За разлику од горњег и средњег града доњи град је настао на равном терену. Ова две поменуте целине заузимају његов северни део, а сама површина доњег града подељена је, јединим преосталим бедемом, на источни, мањи и западни, већи део. Овај преградни бедем припада старијој фази утврђивања, може се датовати на крај XVII или почетак XVIII века. Северни део бедема се завршава кулом (I), која је прилепљена уз бедем средњег града. На средини распона бедема је капија, чији нам је изглед познат са цртежа Стеве Тодоровића из 1877. године (Слика 1). Јужни део бедема је такође завршен кулом (II), од које је данас видљив само један зид, источни. То је била отворена угаона кула, неправилног четвороугаоног облика облика и на њу се настављао бедем који се пружао дуж рова, а по средини свог југоисточног распона имао је још једну отворену правоугаону кулу (Слика 2). Траса овог бедема као и део поменуте средишње куле у њему били су видљиви почетком 50-их година XX века и то у висини првог реда пушкарница или у темељима (Петровић, 1954-55). Преостала два зида угаоне куле (II), била су видљива са висином од око 2м до 80-их година прошлог века, а за последњих двадесет година потпуно су нестали без трага (Васић Петровић, 2006).

Преградни бедем и куле I и II су зидани са два лица и испуном од "трпанца" (Слике 3 и 4). Дебљина зидова износи око 1 м, а највећа очувана висина је 4,6 м. Јасно су уочљиве три фазе, посебно на источним лицима бедема и кула. Старија фаза је зидана кречним малтером који има црвенкасту боју и лица зидова су омалтерисана. Млађа фаза зидана је тако да су спојнице видљиве, без малтерисања. Последња фаза представља надоградњу бедема са упола мањом ширином с почетка 20. века и зазидавање горњег низа пушкарница. Углови кула изведени су од већих тесаника бигра и пешчара. Капија је зидана од тесаних блокова пешчара у предњем делу заједно са довратницима, док је задњи део зидан у комбинацији тесаника бигра и других врста камена. Има профилисане бордуре на довратницима и мале нише уклесане у камени блок пешчара. Целом дужином бедема и кула биле су изведене пушкарнице у два низа, димензија приближно 35 /55 цм. Очигледно је и постојање међуспратне конструкције која је омогућавала њихово коришћење. Ово потврђују квадратни отвори и остаци дрвених греда у њима у зидовима кула и бедема. Они су у кули I и на северном делу бедема зазидани приликом конзервације, тако да су сада видљиви само на јужном делу бедема. Овде је на унутрашњем лицу такође видљив и отисак сантрачне греде и то у нивоу испод доњег низа пушкарница. У кули I сантрачне греде још увек се налазе испод и изнад горњег низа пушкарница, а у доњем нивоу видљиви су само њихови отисци у зидовима.

Траса остатка бедема, положај кула и "Нишке капије"познати су нам једино са старих фотографија и ликовних приказа, а њихово постојање доказују и многобројни поменути историјски извори. Пројектом "Ревитализације Доњег града" предвиђена су и археолошка истраживања мањег обима, која нам могу пружити неопходне податке за коначно дефинисање ове фортификационе фазе и њених значајних елемената. Пројекат је започет кроз конзерваторски испит аутора текста 2005. године , а затим допуњен 2009.године.

Зидани ров је изграђен почетком XIX века и обухвата ову старију фазу са југозападне и југоисточне стране, а са истока и североистока померен је од бедема,

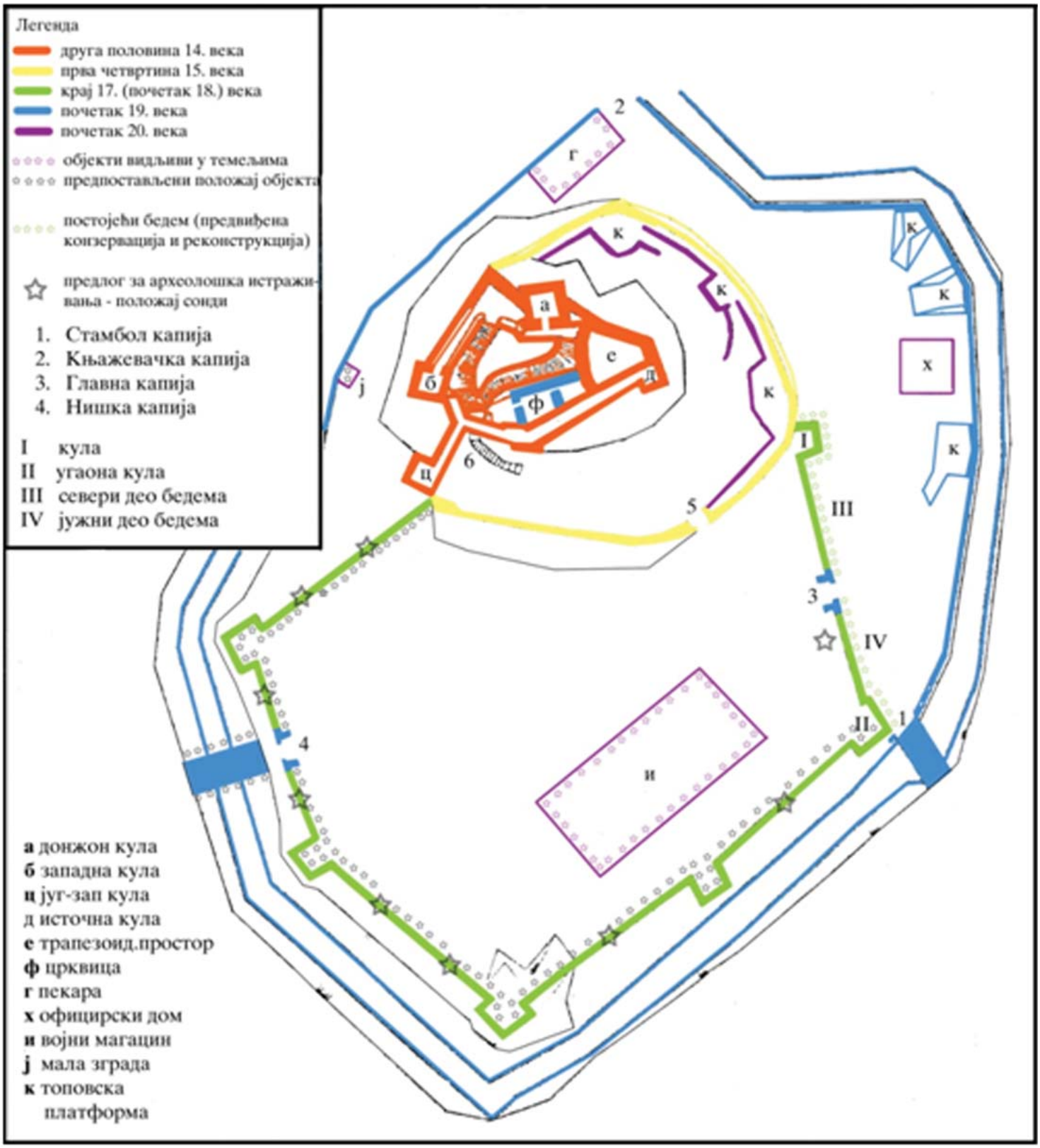

Слика 2. Ситуациони план Пиротске тврђаве са приказом градотељских целина и фаза, цртеж: Е.В.Петровић, 2005.

тако да је доњи град проширен. У оквиру овог проширења изграђене су још две капије, "Стамбол капија" на југу (уз кулу II) и "Књажевачка капија" на северу овог мањег дворишта. Њихов аутентични изглед нам није познат. У периоду настанка писане и ликовне документације о овом делу утврђења "Стамбол капија" је имала довратнике зидане од блокова бигра, од којих је један видљив и данас, и различите варијанте вратница углавном од дрвета. Водени ров има ширину од 5-6 м, зидан је од правилних блокова бигра са косом ескарпом, која је у горњем делу завршена полукружним венцем, и контраескарпом исте форме, тако да је дно сужено (Васић Петровић, 2006).

На потезу око мањег, западног дворишта изнад венца је постојао бедем, озидан од правилних блокова бигра, са пушкарницама у једном низу, висине око 2 м. Његов изглед сачуван је и данас

са пуном висином у северном делу. Остатак бедема није тако добро очуван и изложен је бројним оштећењима, јер се налази на веома фреквентној комуникацији. Реконструкција рађена на спољашњој страни рова протеклих неколико година није коректно изведена, односно не одговара аутентичном изгледу. Северозападни бедем, окренут према реци имао је исте одлике.

Испред "Стамбол капије" се налази зидани мост, такође од бигра са три посувраћена лука, из истог турског периода (Васић Петровић, 2006).

Претпоставља се да су капија у преградном бедему и Нишка капија, која је порушена настале у и исто врме. То је била, већ поменута, последња велика турска обнова, у коју је била укључено и дозидавање оштећених бедема.

Истраживачки радови у доњем граду обављени су 1984.године у кули I, спроведена је конзервација куле и северног дела преградног бедема. Приликом ових радова утврђено је да је кула I фундирана на шиповима због високог нивоа подземних вода. Културног слоја на овом простору готово и да нема јер је ово подручје било под водом пре његовог насипања у XVIII веку и формирања самог доњег града. Под куле је био од камених плоча. Приликом поменуте конзервације, као што је већ поменуто, нису испоштовани аутентични елементи конструкције зида, неки од отвора су затворени, тако да сада имамо погрешну слику о првобитној намени овог дела доњег града, односно није остављен никакав наговештај о могућности коришћења горњег низа пушкарница (Васић Петровић, 2006).

Након ових радова урађене су још две кампање, деведесетих година прошог века, када је конзервиран мост испред Стамбол капије и у периоду од 2000. до 2005.године, када је извршена реконструкција воденог рова.

Последњи радови на средњовековном утврђењу изведени су 2008.године на горњем граду од стране нишког Завода, када су истражене и реконструисане источна и југо-западна, истурена кула, чиме је практично завршен посао на реконструкцији елемената овог дела утврђења.

РЕВИТАЛИЗАЦИЈА ПРЕГРАДНОГ БЕДЕМА ДОЊЕГ ГРАДА

Ниједан простор доњег града није добио адекватну савремену намену, па је у периоду који је уследио након последње обнове дошло до бројних оштећења.

На основу података добијених истраживањем на терену и оних којима располажемо из претходних истраживачких радова уз коришћење расположиве документације приступљено је изради пројекта за реконструкцију бедема, кула и капије преградног бедема доњег града. Основна идеја била је да се детаљним анализама утврде изворни облици, да се исти реконструишу у максималном обиму уз корекцију претходних интервенција, као и да се обе куле оспособе за савремену употребу. Самим тим и оне би, као и остали елементи форификације и сама улазна капија, били заштићени од даљег пропадања.

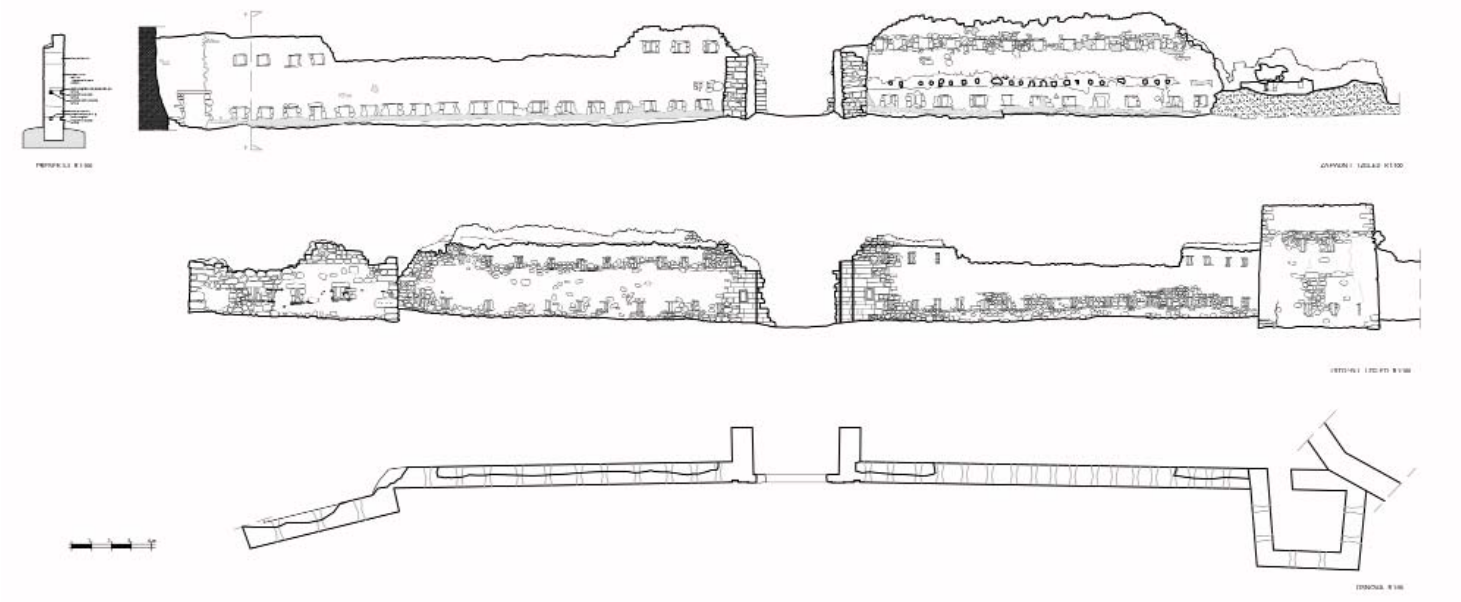

Слика 3. Постојеће стање преградног бедема доњег града, цртеж: Е.В.Петровић, 2005.

Слика 4. Поглед са моста на прегрaдни бедем доњег града, фотографија: Е.В.Петровић, 2005.

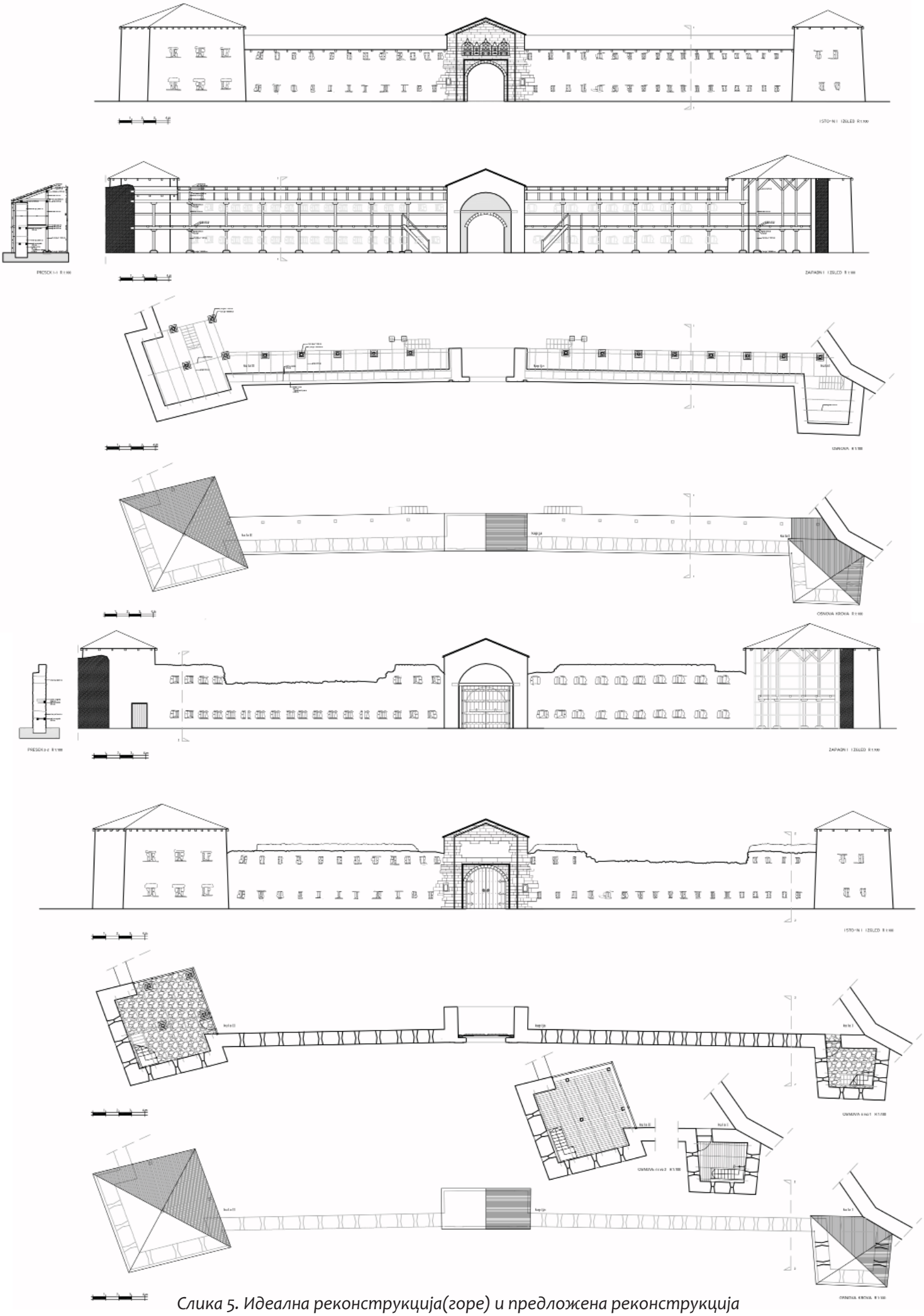

Слика 5. Идеална реконструкција(горе) и предложена реконструкција (доле) преградног бедема доњег града, цртеж: Е.В.Петровић, 2005.

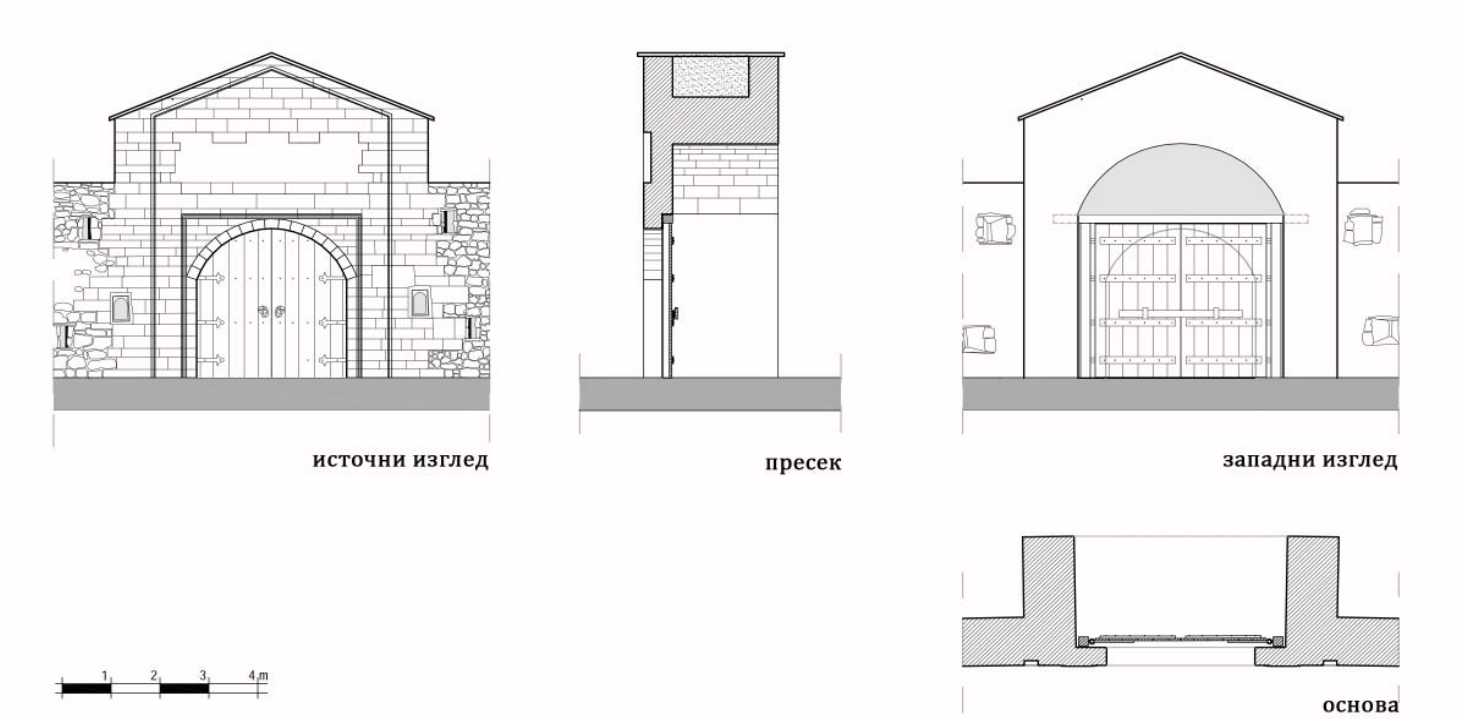

Слика.6 Предложена реконструкција капије бедема доњег града, цртеж: Е.В.Петровић, 2005.

Најпре је урађена идеална реконструкција свих елемената преградног бедема. Узети су у обзир сви расположиви подаци, а од пресудног значаја биле су расположиве фотографије и цртежи. Спољашњи изглед бедема није било тешко реконструисати, међутим унутрашњи елементи нису били видљиви на старим сачуваним документима, па су коришћене аналогије (Слика 5 - горе). Како би се добио максимално функционалан простор унутар кула и избегло евентуално додавање делова за које не можемо бити у потпуности сигурни да су изворни по форми и материјализацији, након тога је предложена реконструкција, која је сведенија, а при том уводи савремене материјале (Слика 5 - доле). Посебна пажња посвећена је реконструкцији капије, где су сачувани елементи профилисане декорације могли бити савршено уклопљени са изгледом капије на цртежу С.Тодоровића. Једина недоумица јавила се код декорације изнад самог пролаза. У том случају поређење цртежа и описа који је дао поменути пуковник Магдаленић нису били довољни да се са сигурношћу прикаже њен изглед (Слика 6). Што се тиче куле I предлог за конзерваторско-рестаураторске радове није обухватио посебно сложене послове, осим израде новог крова покривеног ћерамидом, дрвене међуспратне конструкције и пода од камених плоча. За кулу II поред већ поменутих интервенција предвиђено је затварање савременом застакљеном конструкцијом, што би овај простор учинило употребљивим у комерцијалне сврхе. Обе куле могле би да добију савремену намену и да својим садржајима допринесу свеобухватној ревитализцији Пиротске тврђаве.

Литература

Костић, К. Н. *(1973): Историја Пирота, Знаменити људи и дела, Књига II, Пирот*

Васић Петровић, Е. *(2006): Ревитализација Пиротског града, Ниш и Византија IV, Ниш, 479-494*

Васић Петровић, Е. *(2010): Преглед античких и рановизантијских локалитета на простору Пирота, Ниш и Византија VIII, Ниш, 441-446*

Петровић, П. *(1979): Понишавље у античко доба, Пиротски зборник 8-9, Пирот,177*

Петровић, Н. *(1954-1955): Пиротски град, Посебан отисак из Старинара, Књига V-VI, Београд, 301*

РЕВИТАЛИЗАЦИЈА ПАЛАТЕ ЈОВАНОВИЋ У НИШУ

Ана Костић

REVITALIZATION OF THE JOVANOVIĆ PALACE IN NIŠ

Ana Kostić

Abstract: *There is a great number of memorable historical places, buildings and monuments in Niš and its surroundings which remind us of important events.*
Between 2003 and 2005, the project "Beautiful Serbia" was carried out in Serbia. One of the project goals was to refurbish the buildings with historical and architectural value.
The great number of buildings was refurbished in the Niš city centre. One of them was Jovanović Palace.
It is a multi-storey house at the corner of Obrenović and Svetozar Marković streets (former Jevremova street) built during 1900 and owned by a furrier Nikola Jovanović from Niš. Today it is owned by his descendant Nikola Jovanović. Before the World War II, in the ground floor of the house there was a store of the fashion tailor Milutin Petrović and in one part there was "a manufacturing store of Tomić and Konjušin", today there is a clothes shop at the same place. The purpose of the ground floor often changed, while the second floor was always used as housing premises.
Arch portals in massive hardwood with arch glasses at the corners separate this building as one of the most noted in the centre of Niš. This building with its rich decoration, like many others in the city centre, convincingly testifies that the city of Niš made a powerful step towards modern European flows.
This paper gives an overview of the revitalisation process and how the building was treated within the "Beautiful Serbia" project.

Key words: Niš, Jovanović Palace, Beautiful Serbia, revitalization.

Апстракт: Град Ниш и околина поседују велики број знаменитих историјских места, објеката и споменика који подсећају на значајне догађаје.
У периоду од 2003. до 2005. године у Србији је спроведен појекат "Лепша Србија". Један од његових циљева био је и обнова објеката са историјским и архитектонским вредностима. У Нишу је ревитализован велики број објеката у центру града, а један од њих је Палата Јовановић.
Палата Јовановић је спратна кућа на углу улица Обреновићеве и Светозара Марковића (некада Јевремове) подигнута током 1900. године, припадала је ћурчији Николи Јовановићу из Ниша. Данас је у власништву његовог потомка Николе Јовановића. Пре II светског рата, у приземљу је била смештена конфекцијска продавница Милутина Петровића, а у једном делу "мануфактурна галантеријска радња Томића и Коњушина", данас је на том месту продавница гардеробе. У приземљу су се често мењале намене док је на спрату увек био стамбени простор.
Луксузно обрађени монументални портали у масивном тврдом дрвету, са лучним застакљењем на угловима, издвајали су ово здање међу најзапаженије у центру Ниша. Својом богатом фасадном декорацијом и овај објекат, као и многи други у центру града, убедљиво је сведочанство да је Ниш снажно закорачио у савремене европске токове.
Рад приказује начин на који је објекат третиран и ревиртализован у оквиру пројекта „Лепша Србија".

Кључне речи: *Ниш, Палата Јовановић, Лепша Србија, ревитализација.*

УВОД

У Нишу и околини постоји велики број знаменитх историјских места, објеката и споменика који буде сећање да значајне догађаје. Ти споменици су драгоцена сведочанства прошлости, а неки од њих су једини и незаобилазни извори за историју, документи у камену, мермеру, опеци. Нестанак тих докумената представљао би велики губитак. Више десетина вредних споменика Ниш је изгубио, али и поред уништења нишка културна добра су и бројна и значајна.

Пројекат "Лепша Србија" се између осталог бавио и обновом централно лоцираних јавних објеката са историјским и архитектонским вредностима, укључујући и велики број споменика културе, као и паркова и тргова и трајао је од 2003. до 2005. године. Пројекат је финансиран од стране влада Републике Србије, Канаде, Аустрије, Грчке и Холандије, као и UNDP-a (United Nation Development Programme – Програм Уједињених нација за развој), уз учешће градова и корисника. Спроводио се у већим урбаним срединама са циљем да ревитализује централне градске делове, унапреди животну средину и повећа туристичку атрактивност тих градова (Београд, Ниш и Зрењанин).

У Нишу је ревитализован велики број објеката у центру града значајних са историјског и архитектонског гледишта: у главној пешачкој зони улици Обреновићевој објекат Палата Јовановић, који је и предмет овог рада; затим објекти на тргу Краља Милана: Кућа трговца Милана Стојановића у којој је сада организација "Стеван Сремац" и приватна пекара Бранковић; кафана "Велика касина", садашња галерија "Србија"; две вишеспратне стамбене зграде које су саградила браћа Шурдиловић, данас су у приватном власништву и на самом ћошку зграда некадашње "Кредитне банке"; затим зграда Официрског дома на Кеју 22. децембар, која је и културно добро од великог значаја; две угаоне зграде у Душановој улици које су биле у власништву познатог нишког пекара Александра Мите Јанчића и трговца Видена Живковића; кућа трговца Наума Ћармила сада зграда "Друштва инжењера и техничара" (Друштво архитеката Ниша) у улици Генерала Милојка Лешјанина и зграда основне школе Вожд Карађорђе у истоименој улици.

У санацији и рестаурацији фасада ових објеката видну улогу имао је и Завод за заштиту споменика културе Ниш, који је координирао извођаче радова и вршио стручни конзерваторски надзор. У тиму за рад на овим пословима сам учествовала и сама, а нарочито у вођењу стручног конзерваторског надзора на објекту Палата Јовановић.

ИСТОРИЈСКИ ПОДАЦИ И СТИЛСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ОБЈЕКТА

Палата Јовановић је спратна кућа на углу улица Обреновићеве и Светозара Марковића (некада Јевремове), подигнута је током 1900. године, према пројекту непознатог архитекте. Припадала је ћурчији и рентијеру Николи Јовановићу из Ниша, затим је била у власништву његовог потомка Николе Јовановића, а данас припада њиховим наследницима.

Пре Другог светског рата у приземљу је била смештена конфекцијска продавница Милутина Петровића, а у другом делу "мануфактурна галантеријска радња Томића и Коњушина". У приземљу су се често мењале намене, док је на спрату увек био стамбени простор.

Њена намена је определила архитекту да подједнако третира приземље и спрат. Уравнотежен однос фасадних површина резултирао је компактношћу унутрашњих просторија. Зидна платна су рашчлањена по вертикали подеоним елементима у виду плитких пиластера, чији је међупростор оживљен прозорским отворима. Врх зграде је наглашен неочекивано раскошном угаоном кулом. Луксузно обрађени монументални портали у масивном дрвету, са лучним застакљењем на угловима, издвајали су ово здање међу најзапаженијим у центру Ниша.

По својим архитектонским одликама припада смеру академског еклектицизма. Ненаметљива привлачност и неочекивани архитектонски детаљи, откривају оновремени укус наручиоца који се огледа у мешавини стилова. Као такав добар је представник еклектичке архитектуре ван престонице.

Академски еклектицизам допуњен је елеметнима романтизма, који се манифестују као далеко сећање на средњевековну архитектуру, препознату у декоративном фризу у подстрешју, затим неокласицистички прозорски отвори и фасадна платна, док је угаона кула преузела необарокни облик.

Када је саграђена некако са почетка XX века међу архитектама још увек није напуштена идеја и вера да је могуће изнова оформити национални

стил у српској архитектури. Стилске особености обезбеђују овој градској палати видно место међу архитектонским остварењима Ниша и чине га значајним представником оновременског провинцијског градитељства јужне и југоисточне Србије (Димитријевић и Соколовић, 2003).

Овај објекат, као и многи други у центру града, убедљиво су сведочанство да је Ниш, само пар деценија од ослобођења од вишевековног ропства под Турцима закорачио у савремене европске токове (Слика 1).

Ненаметљива елеганција и одмерена љупкост најречитије осликава естетска стремљења и укус грађанског Ниша прве половине XX века. Њеном обновом део те атмосфере враћен је савременом Нишу.

ПРОЈЕКАТ ОБНОВЕ И РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ

Палата Јовановић изграђена је као објекат који има подрум, приземље, спрат и поткровље у једном делу тавана. Подрум је зидан ломљеним каменом у кречном малтеру, с тим што су плитки сводови, као и делови зидних маса грађени пуном опеком. Сви зидови приземља и спрата такође су грађени пуном опеком у кречном малтеру, а међуспратна, таванска и кровна конструкција урађене су од резаног дрвета. Објекат је покривен бибер црепом у варијанти густог покривања, а сви димњаци изведени су пуном опеком и дерсовани. Све фасадне површине, како уличне, тако и дворишне биле су глатко малтерисане, пердашене и бојене. Богата фасадна пластика изведена је на два начина. Профилисани венци, солбанци и други елементи крупније декорације изведени су непосредно у малтеру при обради фасаде. Неки елементи фасадне пластике, нарочито на угаоној кули моделовани су у радионици и посебним поступком аплицирани на фасадне површине (Здравковић, 1982).

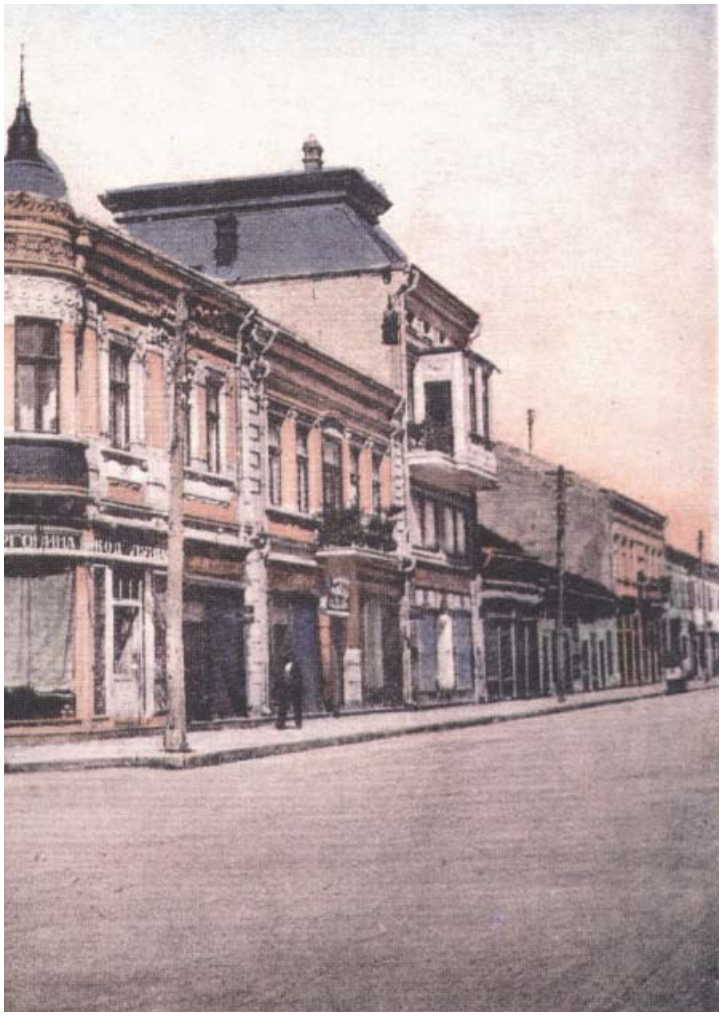

Слика 1. Палата Јовановић из ранијег периода, фотографија: приватна колекција породице Јовановић

Прозори спратног дела урађени су од пуног чамовог дрвета и бојени уљаном бојом, а портали приземља урађени су у тврдом дрвету и ослоњени на степеник од тамно зеленог мермера. Главна карактеристика им је била угаоно лучно застакљивање, какво је било и на палати Андона Андоновића у истој улици. Стање објекта пре ревитализације је било врло лоше и драстично се разликовало од првобитног, пре свега због високог степена руинираности и уништене, скоро целокупне секундарне фасадне пластике. Уопште нису постојале шемабране, солбанци и друга декоративна обрада око прозора, а уништена је била и сва орнаментална декорација кубета. Све фасадне површине су биле тешко руиниране и испуцале, тако да се могло рећи да фасадне обраде практично и није било.

Портали су били у релативно добром стању, али нису одговарали првобитном решењу, увучени су у раван зидова, тако да је био елиминисан њихов карактеристичан елеменат, лучно застакљење на угловима. Уништен је био и мермерни степеник као и плитка камена облога сокле на зиду.

Кровна конструкција је такође била тешко оштећена, кровне равни су улегле, а кровни покривач дотрајао.

Стање објекта је до те мере било лоше да се спратне, мансардне и подрумске просторије уопште нису користиле, а приземље се користило само делимично и то врло неусловно. Помоћне просторије у дворишном делу су биле полуразрушене па су представљале и непосредну опасност од обрушавања (Слика 2).

Имајући у виду овако лоше стање овог некада

једног од најрепрезантативнијих објеката урбаног језгра Ниша, програм "Лепша Србија" његову ревитализацију је ставио у приоритетне активности. Њиме су предвиђене интервенције на санацији, обнови и презентацији изгледа објекта из његове најбоље, првобитне фазе, што је подразумевало обнову порушених дворишних просторија, укључујући и њихово покривање, потпуну замену дотрајале кровне конструкције и кровног покривача и коначно детаљну и потпуну обнову фасадних површина са комплетном декорацијом и порталима.

Кровни покривач је требало потпуно скинути са подлогом, а затим демонтирати целокупну кровну конструкцију заједно са таванском уз стабилизацију фасадних зидова. Испоставило се, да се таванска конструкција може задржати у већем делу (више од 50%), тако да је требало демонтирати само дотрајале греде, а осталу конструкцију ојачати одговарајућим поступком. Нова кровна конструкција је урађена од здраве резане јелове грађе, а у свему по пројекту, односно по првобитној шеми. Све кровне површине су покривене бибер црепом у шеми густог покривања. Сви кровови су урађени са дашчаном подлогом, хидроизолацијом и проветравањем. Сви димњаци су обновљени по узору на сачуване детаље.

Због високог степена руинираности све фасадне

Слика 2. Палата Јовановић - изглед објекта пре ревитализације,
фотографија: А.Костић, 2004.

малтерне облоге је требало обити, али тако да се сачувају карактеристични детаљи фасадне пластике као узорци за каснију веродостојну обнову. Оне елементе који су у добром стању, као што је поткровни фриз са профилисаним венцима на јужној фасади требало је сачувати, пажљиво очистити и рестаурирати (Слика 3).

Фасаде су урађене у целости изнова, малтерисањем продужним малтером и извлачењем свих профилисаних елемената у малтеру (венци, солбанци, шембране и други елементи фасадне декорације). Остали елементи фасадне декорације урађени су у радионици ливењем у калупима по моделима оригиналних узорака, а потом аплицирани на фасадне површине одговарајућим поступком (Драгићевић, 1987). Завршна обрада фасадних површина извршена је глетовањем и бојењем фасадним бојама, у тону по узору на првобитну боју пронађену одговарајућим поступком на фасадним платнима (Слике 4 и 5).

Све портале требало је демонтирати као неадекватна решења, а потом најпре урадити приступни степеник у бетону са профилисаном облогом у зеленом мермеру, а у свему према детаљима у пројекту, односно према оригиналним узорцима сачуваним на објекту. Нове портале требало је урадити по посебним детаљима заснованим на елементима изгледа првобитних портала са лучно застакљеним угловима. Посебно је требао бити решен излог испод угаоне куле, који је требало урадити у полукружном застакљењу. Сви излози и портали су избачени у поље од фасадне равни за дубину степеника (35цм), па су због тога покривени бакарним лимом на дашчаној подлози, са хидро и термо изолацијом. Требало их је урадити од пуног, тврдог дрвета по детаљима у пројекту и застаклити одговарајућим провидним термоизолујућим стаклом дебљине 6+12+4мм.

Услед недостатка финансијских средстава, као алтернативно решење прихваћена је варијанта да се портали ураде испред фасаде на линију првобитних портала уз дораду бочних страна под углом од 90°, без лучног застакљивања. Ова варијанта не одговара у потпуности првобитном решењу али одговара каснијим фазама и као просторно решење је прихватљива (Слика 6).

ЗАКЉУЧАК

Реализацијом овог пројекта доследним поштовањем првобитног, а опет уз алтернативна

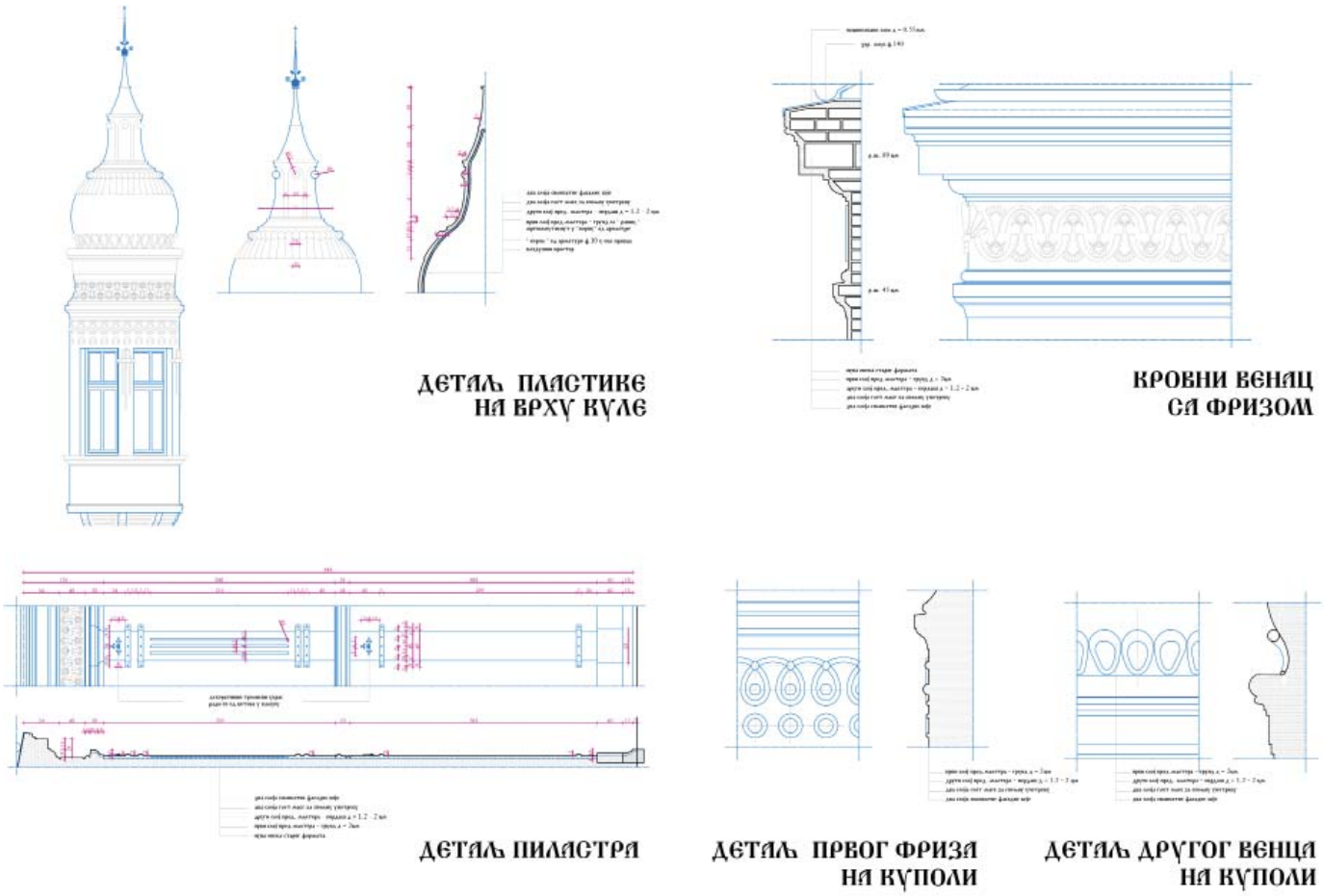

Слика 3. Извођачки детаљи, технички цртеж: А.Костић, 2004.

Слика 4. Источна фасада, технички цртеж: А.Костић, 2004.

решења, остварила се потпуна и трајна заштита и презентација објекта, а централна зона Ниша је добила поново један од њених препознатљивих репера.

Пројекат ''Лепша Србија'' је дао значајне резултате у Нишу. Објекти ревитализовани кроз овај пројекат су и данас након десет година, у добром стању. Принцип рада је био у потпуности исправан, сви учесници су били професионални, постојала је могућност да се у овако уско специјализованом послу, усавршe и архитекте и извођачи.

Пројекти оваквог карактера имају многоструку корист и као такве увек их треба подржати. Овакав вид заштите би требало увести као праксу и наставити уз финансијску помоћ Владе Републике Србије и градског руководства града Ниша за лепши Ниш. На овај начин би се побољшао један вид туристичке понуде и самим тим град Ниш би се уврстио у значајне културне центре.

Литература

Драгићевић Љ.*(1997): Савремени материјали у заштити споменика културе, Београд*

Димитријевић В., Соколовић Љ.*(2003): Фотомонографија ''Стари Ниш'', Ниш*

Здравковић И.*(1982): Конзерваторски принципи и методи, Београд*

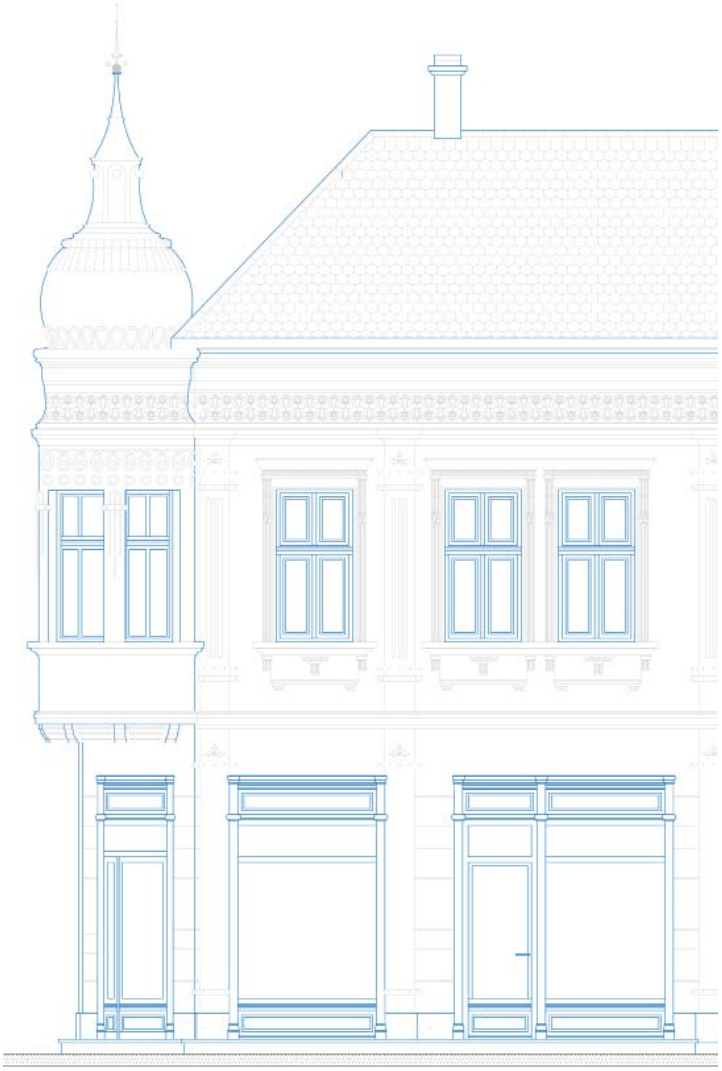

Слика 5. Јужна фасада, технички цртеж: А.Костић, 2004.

Слика 6. Палата Јовановић - изглед објекта после ревитализације, фотографија: А.Костић, 2004.

ЗГРАДА ТРГОВАЧКОГ ДОМА У НИШУ – ИСТОРИЈАТ НАСТАНКА И ПРЕДЛОГ ЗА РЕВИТАЛИЗАЦИЈУ

Ивана Цветковић

THE TRADE HOUSE IN NIŠ – HISTORY OF THE BUILDING AND PROPOSAL FOR REVITALISATION

Ivana Cvetković

Abstract: *The Trade House is located in the city center of today's modern Niš. It was probably built on the very beginning of the 20th century. The first part of the paper gives basic overview about history and historic development of the city's central core, basic urban settings of Niš, and also characteristics of architectural creativity in Niš during the construction of the building.In the following part of the paper, the building itself is historically and historiographically treated. A special overview refers to construction phases–the first phase of construction: spatial organization, dimensions and manner of processing, then the second phase of construction: enlargement of the volume of the building, change of the way of processing, followed by a critical review and analysis of all previous interventions to the building. The paper further deals with the detailed analysis of structural building system, decorative finish, as well as the condition of the building and the proposed repair of the damaged parts. The final part of the paper deals with the revitalization of one part of the building and the methodology for determining the appropriate purpose of the building. The main goal of revitalization is to include the building into modern streams and to highlight its importance.*

Key words: *Trade House, Niš Bank House, Academic Realism, revitalisation.*

Апстракт: Зграда Трговачког дома налази се у средишту данашњег савременог града Ниша, а изграђена је, вероватно, на самом почетку XX века. У првом делу рада дат је основни увид у историјат и развој централног градског језгра, основне поставке урбанизма града Ниша, као и карактеристике архитектонског стваралаштва у Нишу у периоду изградње објекта, његове велике доградње и живота. У наставку рада историјски и историографски је обрађена сама грађевина. Посебан осврт односи се на фазе изградње –прва фаза градње: просторни склоп, величина и начин обраде, затим друга фаза: повећање габарита објекта, промена начина обраде, потом и критички преглед и анализа свих интервенција на објекту до данас.Даље је детаљно анализиран конструктивни склоп зграде, декоративна обрада, као и стање у којем се објекат налази и дат је предлог санације оштећених делова. Последњи део рада бави се ревитализацијом дела објекта, методологијом за одређивањем адекватне намене зграде, која као основни циљ има укључивање зграде у савремене токове и истицање значаја објекта.

Кључне речи: *Трговачки дом, дом Нишке банке, академизам, ревитализација.*

ПОЛОЖАЈ

Прелепа зграда позната као „Дом Нишке банке“ или „Дом Нишке трговачке омладине“, налази се у непосредној близини главног нишког трга и унутар граница централног градског језгра. Зграда је угаона и оивичена двема битним улицама - Генерала Милојка Лешјанина и кнегиње Љубице. Од момента изградње па до данашњих дана представља једну од најрепрезентативнијих грађевина у Нишу и свакако битан маркер због свог упечатљивог изгледа, али и веома атрактивне локације коју заузима.

УРБАНИ РАЗВОЈ ЦЕНТРАЛНОГ ГРАДСКОГ ЈЕЗГРА

Први планови Ниша потичу из времена аустро-

турског рата 1683-1699. године, а затим након четрдесетак година, за време краткотрајне аустријске владавине, од 2. августа до 18. октобра 1737. године, настао је читав низ планова Тврђаве и Ниша у целини. Радили су их аустријски инжењери и по правилу су доста тачни (Поповић, 1999).У тренутку ослобођења од Турака остала је недирнута и неизмењена просторно-урбана структура оријенталног Ниша, као и његова архитектура. Ниш је у том периоду, у урбаном смислу оријентално – балканска варош, а у архитектонском -типично оријенталне архитектуре (Симоновић и др. 1995).

Захваљујући белешкама М. Ђ. Милићевића, Ср. Л. Поповића, Ж. Живановића, В. Карића, Ф. Каница и других писаца, који се осврћу на урбани изглед Ниша у првим годинама након ослобођења, један број значајних података за разумевање урбаног изгледа вароши и друштва остао је сачуван. Веома значајне податке пружа чувени Винтеров пројекат за регулацију вароши Ниша урађен само осам месеци по уласку српске војске у Ниш (Дејановић и др. 1986). Овај план имао је одлучујућу улогу у будућем просторном изграђивању Ниша, око 80% касније изграђеног града у границама плана, реализовано је по замисли овог пројектанта (Симоновић и др. 1995).

У Нишу нису сачуване хомогене четврти, већ су нове грађевине подизане уз старе, или су старе рушене, а на њиховим местима подизане нове. Руководећа тежња градитеља Ниша у првом развојном периоду након ослобођења, 1878-1915. године, била је да улице буду праве и широке, и да се Ниш архитектонски и културно што више одвоји од оријенталног. Крупније урбанистичке и регулационе промене, којима ће се трансформисати урбанистички склоп вароши, наступају преко војске и успостављене администрације, али временом, утицај војске слаби, јача приватна воља, а културном улогом придошлица са севера постепено ће доћи до увођења европских грађевинских образаца на рачун оријенталних (Дејановић и др. 1986). Период прелаза из XIX у XX век, карактеристичан је по продору западних тенденција у грађевинарству и архитектури, продору стилова неокласицизма, академизма, нео-барока, понекада измешаних и на истој грађевини. Ове тенденције, испрва веома далеке и бледе, почињу јаче да се осећају са доласком страних инжењера и архитеката у Србију.Кристалисање архитектуре за потребе на овом поднебљу, почело је тек са образовањем домаћих архитеката, мада опет у духу академске архитектуре који су студирали на различитим европским школама (Несторовић, 2006).

Период после Другог светског рата представља период активне заштите градитељског наслеђа. Ово раздобље доноси даљу еволуцију научне заштите градитељског и културног наслеђа (Марасовић, 1983.).Пратећи трендове у свету и у Србији долази до оснивања Завода за заштиту и научног проучавања споменика културе, да би 1966. године био основан и Завод за заштиту споменика културе Ниш који почиње да израђује веома значајне студије и предлоге мера заштите урбаног језгра града, или бар оног дела града који је остао сачуван. Данашње тежње у заштити културног наслеђа, огледају се у развијању система активне заштите и одрживог развоја. Наслеђе се посматра, не као пасивни споменик, већ као организам који ће својом функцијом допринети квалитетнијем животу града. Град представља огледало друштвеног живота и израз разноликости његове културе, историје и традиције. Историјски град бољи је и снажнији од свега другог, јер сталним присуством времена у својим структурама, материјалима и традицијама ствара код данашњих људи визуелну спону са њиховим коренима.

АХИТЕКТОНСКО СТВАРАЛАШТВО НА ПРЕЛАЗУ ИЗ XIX У XX ВЕК

Након ослобођења од Турака, Ниш улази у нову епоху архитектонског стваралаштва. Архитектура под утицајем великих друштвених, економских и културних промена губи балканско-оријенталне карактеристике, чији су носиоци безимени мајстори неимари, а све више поприма обележја појединих великих стилова западноевропске архитектуре. Та обележја преношена су пројектима, најпре италијанских и аустријских, а потом и београдских архитеката, школованих у иностранству. Период архитектонског развоја Ниша од ослобођења до Другог светског рата обухвата више од шест деценија стваралаштва, што се може поделити у три етапе и више фаза. Прву етапу карактерише регулација града и појава првих грађевина у духу европске архитектуре, изградња монументалних јавних објеката у духу академизма и еклектицизма, као и завршетак пруге Београд – Ниш 1884. године. Дуга етапа карактеристична је за период од почетка XX века до почетка Првог светског рата и њене основне карактеристике су да опадање

квалитета градње и обликовања објеката. Трећа етапа је обухвата период између два рата, када под утицајем руских емиграната цвета академизам, а касније нишке архитекте прихватају покрет модерниста (Кековић, Чемерикић, 2006.).

Архитектура академизма у Србији се ослањала на устаљене системе зидања и традиционалне грађевинске материјале. Камен и опека у кречном малтеру су коришћени за зидање и облагање, дрвене греде за међуспратне и кровне конструкције, пруски свод и гвоздени носачи (шине) за подрумске таванице, ливено гвожђе за међуспратне конструкције, балконе, галерије и капије, керамичке и терацо плоче за облагање степеништа, гипсани префабриковани елементи за ентеријере. За завршне елементе фасада примењивани су вештачки камен, префабриковани стилски елементи од теракота, цемента и бетона, као и зграфито техника (Кадијевић, 2005.).

ИСТОРИЈСКИ И ИСТОРИОГРАФСКИ ПОДАЦИ О ГРАЂЕВИНИ

Критичка анализа развоја грађевине на основу литературе, извештаја, старих фотографија и других докумената и анализа ранијих интервенција на грађевини

Не зна се тачно време настанка грађевине, као ни пројектант, али се може закључити да је то било пре 1903. године, вероватно на самом прелазу из XIX у XX век. О времену настанка зграде закључујемо, између осталог, и на основу фотографије која је у власништву Народног музеја у Нишу, а у евиденцији води као фотографија из 1903. године иобјављена је у Нишком зборнику, број 5, из 1978. године. На фотографији се у првом плану види улица Милојка Лешјанина и нова зграда у духу строгог прочишћеног академизма. Недовољно је података о настанку зграде, али је познато да је пројектована за потребе Нишке банке, основане 1903. године.

Након пажљивог анализирања основа, масивних конструктивних елемената и распореда просторија, али и на основу фотографија, јасно се закључује да је зграда грађена у више фаза. Када је направљена, зграда је имала прилично другачији изглед од данашњег. Оригинално била је другачијег облика у основи и мање површине, јер је имала само западни тракт, који се данас пружа дуж улице Кнегиње Љубице, а облик зграде је одредила сама парцела на којој је подигнута. Како је парцела била неправилног облика, тако је и зграда имала неправилан облик. Није имала куполу и бочне куле и била је сведенијих контура. Првобитна грађевина је грађена као спратна зграда са централно постављеним пролазом ка унутрашњем дворишту, који физички потпуно дели простор у приземљу на две засебне целине, док је на спрату цео простор јединствена целина. Зграда је имала оријентацију исток-запад, са главним прочељем окренутим ка западу и двориштем на истоку. Облик зграде диктирао је распоред улица које су се још тада пружале истим правцима и у истом габариту. Подигнута је тако да прати правце пружања улица, а решење своје угаоне позиције имала је у кратком закошеном делу на самом углу, на коме су била позиционирана улазна врата у јавни део банке. Ову тезу потврђује масивни источни забатни зид

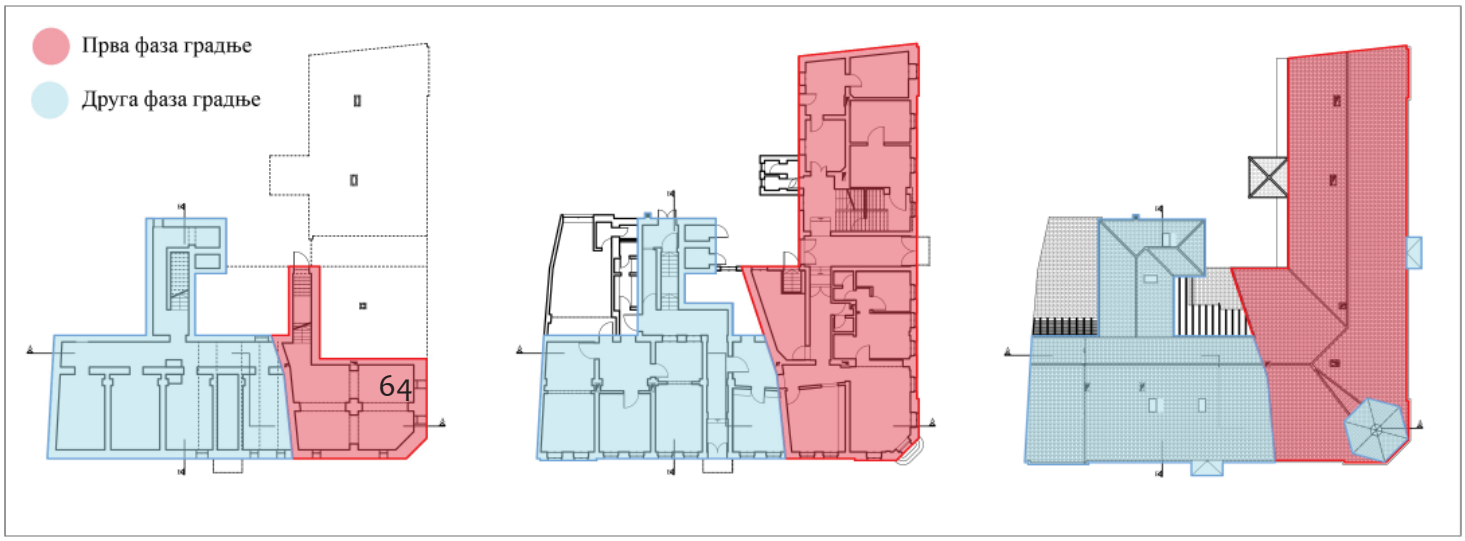

Слика 1. Трговачки дом - приказ фаза изградње зграде у основи по спратовима (подрум, приземље и основа кровних равни), цртеж: И.Цветковић, 2015.

постављен под одређеним углом и са преломом, а који се протеже целом висином зграде. Овај зид конструктивно и функционално дели зграду на два засебна дела, која су, каснијим интервенцијама, спојена у једну целину (Слика 1).

Није могуће поуздано одредити када је уследила друга фаза градње објекта, али се на основу података из нишког Архива закључује да је обимна доградња зграде спроведена недуго након изградње, између 1910.-1914. године. Тада је дограђен цео источни тракт, зграда је добила скоро симетричан изглед, изграђене су бочне куле и велика купола на углу. Тимпанони који су постојали изнад прозора у приземљу су скинути и приземље је добило другачију обраду.У малтеру су израђене плитке нутне, које симулирају фасаду грађену од правилних квадера камена тесаника. На спрату су задржани пиластри у малтеру уз прозоре, али су им промењени капители и постављени су нови префабриковани са флоралним мотивима, као и тимпанони и самарице око прозора. Овакав начин фасадног обликовања применом биљне декорације, без великих концепцијских промена у објекту, карактеристичан је за рану сецесију, која је у Нишу нашла примену у периоду од 1903. до 1914. године (Андрејевић, 1982.). Све ове интервенције намећу закључак, да је реконструкција зграде извршена пре Првог светског рата.

Приликом ове интервенције архитекта је на веома дискретан начин направио савршени спој старог и новог објекта, тако да је гледано са улица немогуће уочити разлику. Након прве интервенције зграда добија симетричан, монументалнији облик, а фасаде ка улицама добијају потпуно нови, китњастији изглед. Нова улична фасада је са разигранијим декоративним елементима у односу на првобитну, рађену у духу строгог академизма (Слика 2).

После 1925. године зграда је била изложена продаји. У то време за изградњу свог Дома било је веома заинтересовано Удружење Нишке трговачке омладине, основано 1891. године од стране нишких трговаца. Зграда је купљена на лицитацији 12. јуна 1929. године од новца из фонда Нишке трговачке омладине. У документима Архива постоји белешка са једне од скупштина Нишке трговачке омладине, да је управа чим је зграда прешла у својину Нишке трговачке омладине, предузела оправку зграде и закључила уговор о закупнини са командом 5. Армијске Области.Према званичном саопштењу зграда Нишке банке је купљена 29. јула 1929. године, а већ 30. јула 1929. године су Нишка трговачка омладина и 5. Армијска Област закључиле уговор о закупу зграде, бивше својине Нишке Банке А.Д. на осам месеци: од 1. августа 1929. до 1. априла 1930. године. Овај уговор је касније продужаван још неколико пута.Нишка трговачка омладина је свој Трговачки Дом добила тек доста касније, након отплате дугова. Просторије зграде коришћене су за школу, књижару и читаоницу, клуб „Трговачки помоћник“ и културно-уметничку групу „Јединство“. Од децембра 1939. године, школски део зграде преузела је Дирекција државних железница, а 1940. године у њу се опет уселила Пета армијска област.

До следеће интервенције на грађевини дошло је након завршетка Другог светског рата, тачније 1946. године. Зграда је враћена Нишкој трговачкој омладини и добила је функцију Трговачког дома, али је била оштећена услед бомбардовања. Према подацима из документације нишког Завода, пројекат радова на санацији зграде израдио је један од значајнијих архитеката тог доба у Нишу, Александар Медведев. Радови на санацији обухватали су препокривање крова, презиђивање

Слика 2. Трговачки дом - живот грађевине у периоду дужем од једног века (прва фотографија с лева снимљена 1903. године, друга двадесетих година XX века, а трећа 2010. године)

делова димњака, поновно малтерисање оштећених делова зидова споља и унутра, малтерисање оштећених делова плафона, поправку или замену столарије, поправку електричних, водоводних и канализационих инсталација, санацију санитарних јединица, санацију свих оштећених делова куполе и друго. Санацијом је враћен предратни изглед зграде, али и побољшана фунционалност у ентеријеру. Организоване су квалитетне стамбене јединице, које су у наредном периоду служиле за становање официра.После 1945. године поједини делови објекта често мењају намену и кориснике. Све касније интервенције су мањег обима и подразумевају адаптације ентеријера и екстеријера у мањем обиму. Интервенције на грађевини након 1990. године, обухватале су: санацију пропалих кровних површина (1990. године), адаптацију просторија продавница у приземљу (1995.), санацију конструкције куполе и покривача од поцинкованог лима, као и реконструкцију и адаптацију тераса окренутих унутрашњем дворишту, њихово застакљивање и претварање у употребни простор (1997.), уклањање помоћне зграде од чврстог материјала у дворишту и преуређење дворишта у импровизовани терен за баскет, мали фудбал или одбојку (након 2002.), доградњу зграде у приземљу (у више наврата након 2002.), санацију дворишних фасада (2003.) и адаптацију таванског простора у источном тракту објекта у салу за конференције и састанке, неколико канцеларија и мали клупски

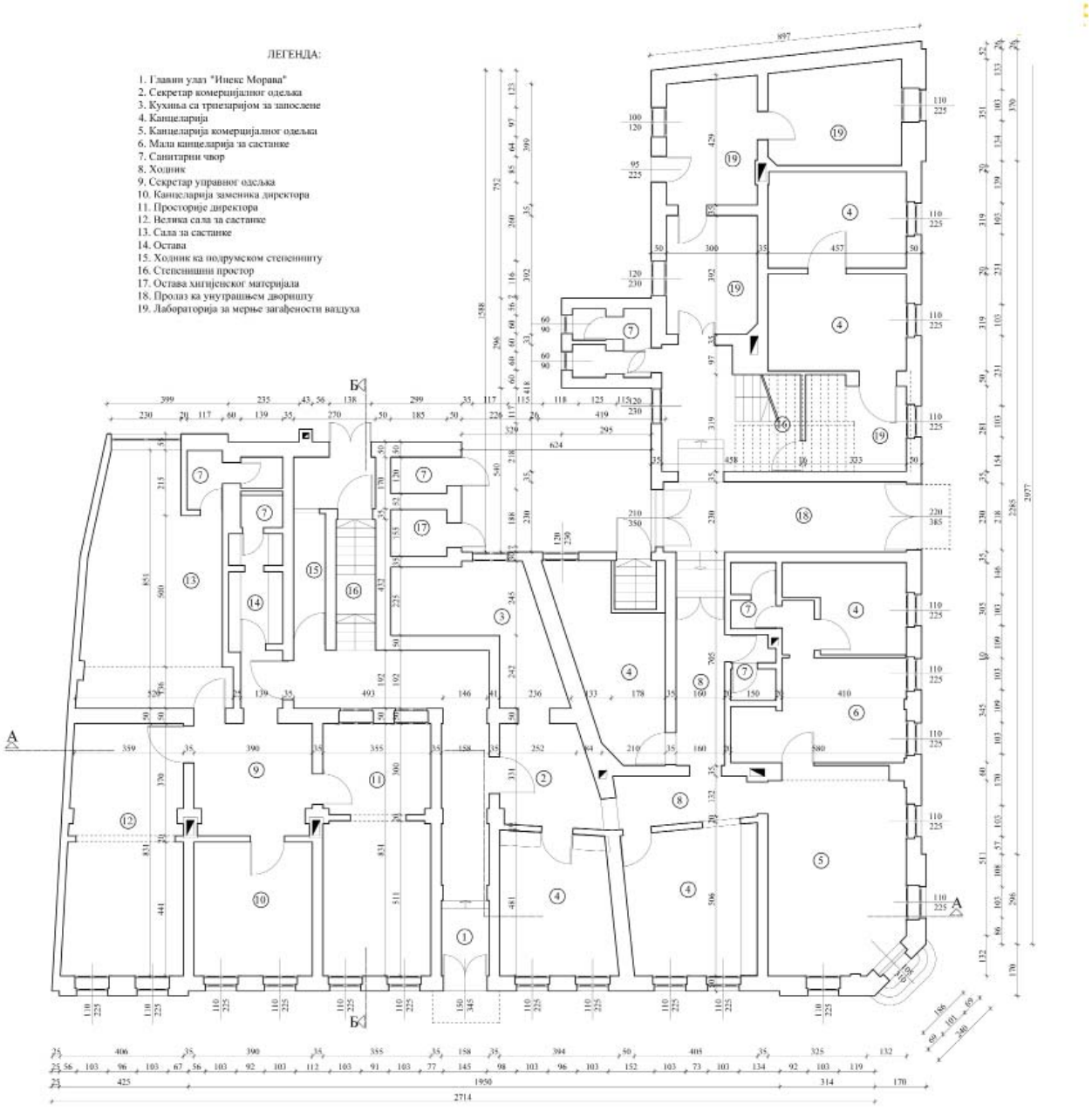

Слика 3. Трговачки дом - план основе приземља, постојеће стање, цртеж: И.Цветковић, А.Вукојевић, 2010.

простор.

Због свих побројаних карактеристика зграда је 1983. године проглашена за културно добро – споменик културе и стављена под заштиту државе. Целокупна зграда је сада у власништву предузећа „Инекс Морава“ и представља његов административни и управни центар, али одређене делове зграде и даље користе друге институције. У западном тракту приземља налазе се просторије лабораторије за мерења загађености ваздуха, а у источном тракту спрата објекта - канцеларије Института „27. Јануар“, који се бави образовањем и заштитом на раду, заштитом животне средине и заштитом од пожара. Међутим, велики део грађевине данас није у употреби.

ПЛАН ОСНОВЕ И ПРОСТОРНИ СКЛОП

Зграда бр. 39 у улици Генерала Милојка Лешјанина у Нишу је угаони објекат лоциран на сучељавању ове и улице Књегиње Љубице. Грађевинске линије зграде су спољашње ивице тротоара наведених улица, с тим што је угао засечен тако да објекат има три уличне фасаде. У приземље се улази са уличних страна, директно са тротоара преко три улаза (угаони и из обе улице). Угаони улаз је само у функцији приземља, док бочни улази преко степеница остварују везу са спратним и таванским простором. Зграда има два тракта (северни и западни) и унутрашње двориште са којим је преко два дворишна улаза остварена комуникација поред приземља, спрата и тавана, и са подрумским простором(Слика 3).

Својом угаоном позицијом на сучељавању две значајне улице централне градске зоне, као и свеукупним архитектонским волуменом, ова зграда представља значајан и незаобилазни репер у урбанистичком ткиву града. Налази се у ужем центру града, на 150m од трга краља Милана, централног градског трга.

КОНСТРУКТИВНИ СКЛОП ЗГРАДЕ, НАЧИН ИЗГРАДЊЕ, ДЕКОРАТИВНА ОБРАДА И СТАЊЕ ОБЈЕКТА

Објекат представља масивну зидану конструкцију од опеке старог формата са кречним малтером као везивом. Зидови су целом висином објекта зидани у опеци, осим у подрумском делу где су комбинација опеке и камена. Постоје два одвојена подрума, један улаз је из дворишта, а један испод степеништа у северном тракту зграде. Подрумски спољашњи зидови су зидани техником хоризонталних редова опеке и камена у кречном малтеру, а унутрашњи су само од опеке. Међуспратна конструкција између подрума и првог спрата је од сегмената плитког пруског свода, са челичним носачима повезаним затегама, зидани пуном опеком и испуном од шљаке и песка са подом од ливеног тераца. Сводови су зидани опеком формата 30x15x6,5cm, између гвоздених челичних носача постављених на растојању од 1,40m. Међуспратна конструкција између приземља и спрата, је на неким деловима такође са сегментима плитког свода, као и у подрумском делу, док је између спрата и тавана чиста дрвена, израђена од масивних гредних елемената са плафонима малтерисаним преко плетене трске и дрвеним подовима са „слепом“ подконструкцијом.

Кровна конструкција основног крова, бочних кула и куполе је од четинарске грађе. Покривач основног крова је бибер цреп старог формата положен системом густо покривање, док је покривач кула и куполе штампани фазонски елемент од поцинкованог лима у форми рибље крљушти. Столарија је дрвена са пуним и застакљеним вратима и двоструким вишекрилним прозорима. Спољашње и унутрашње малтерисање је изведено кречним малтером. Уличне фасаде су богато декорисане, а дворишне фасаде као и унутрашње зидне и плафонске површине су чисте, сведене и без декоративне пластике. За завршне елементе на фасади примењени су префабриковани стилски елементи од цемента и бетона, као и у малтеру урађени плитки барељефи. Поред прозора, на спољашним фасадама изведени су пиластри у малтеру, са плитком геометријском декорацијом, на коју се настављају ливени елементи у форми капитела, украшени флоралним мотивима. Над прозорима са налазе ливени елементи у облику тимпанона и самарица са плитком декорацијом – барељефом. Декоративна пластика на фасади изведена је у малтеру, са пиластрима поред прозора и троугластим тимпанонима над њима (Слика 4).

Дворишне фасаде су мање архитектонске вредности, што је типично за објекте тог периода. Ове фасаде немају декоративну пластику, осим израженог, богато профилисаног главног венца, као на уличним фасадама, и балконских ограда од кованог гвожђа.Степенице постоје и у западном и у источном делу зграде, израђене су као двокраке

Слика 4. Трговачки дом - подужни пресек(горе) и северна фасада(доле),
цртеж: И.Цветковић, А.Вукојевић, 2010.

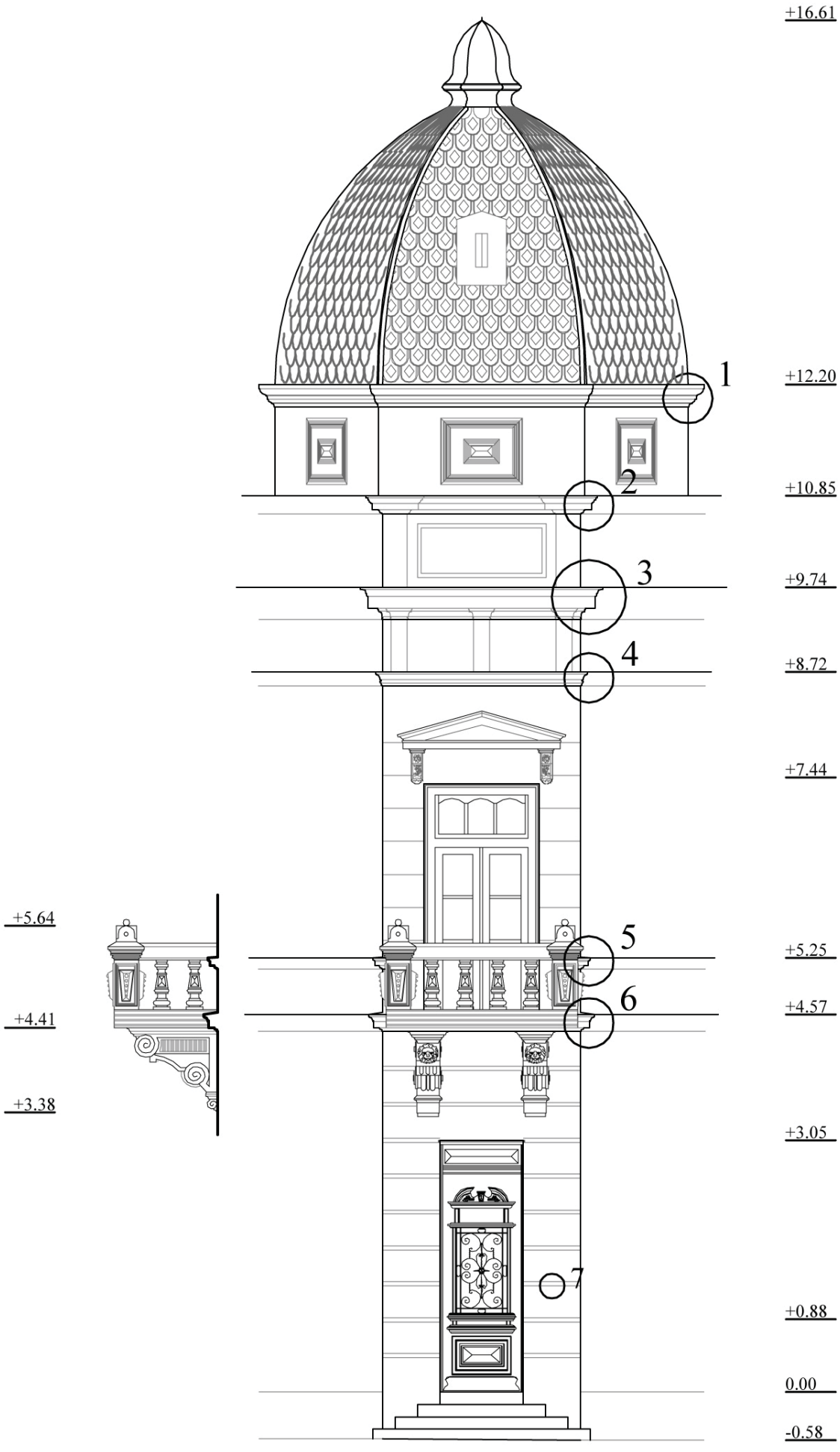

Слика 5. Трговачки дом - детаљи северо-западне фасаде, цртеж: И.Цветковић, А.Вукојевић, 2010.

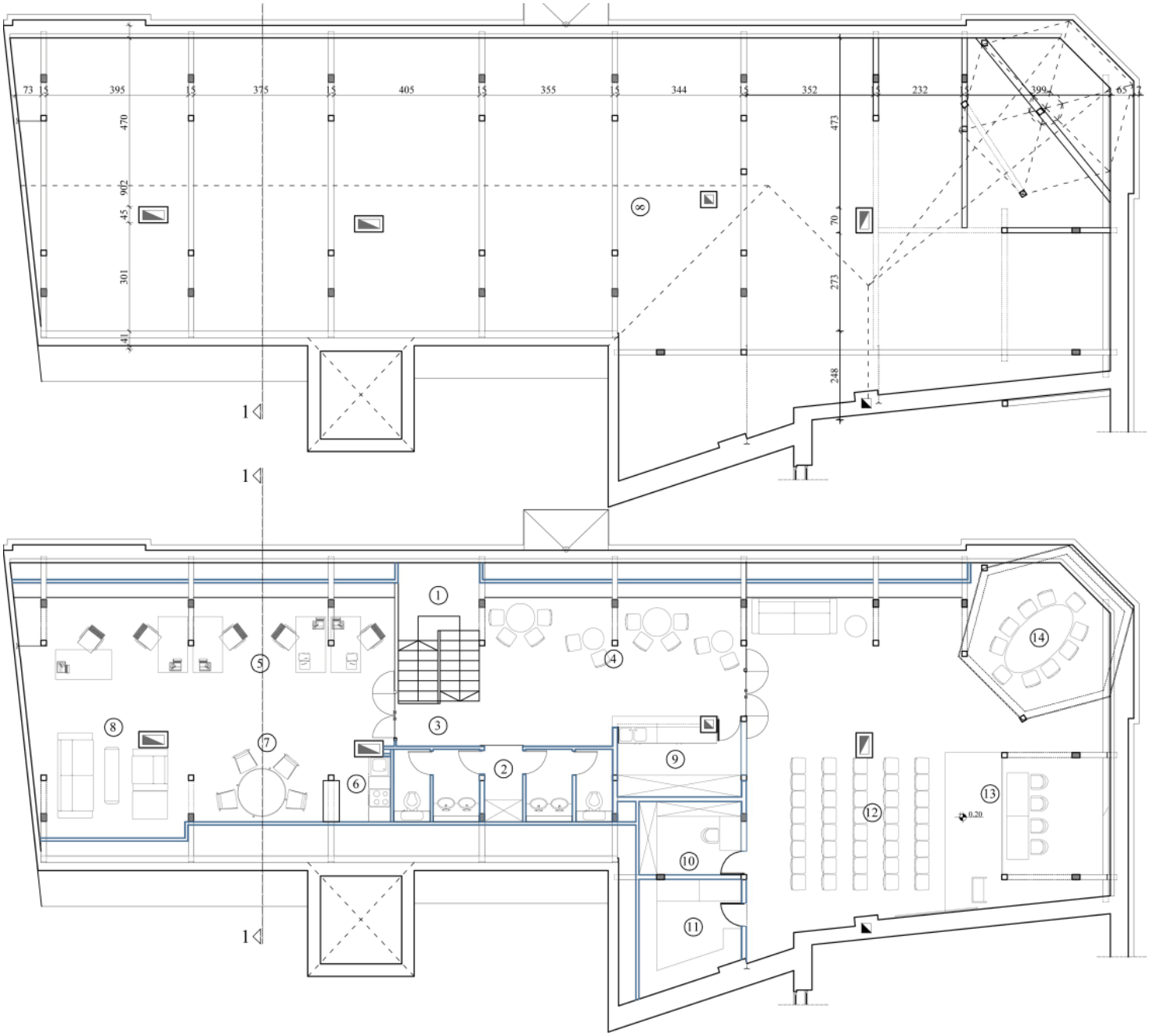

Слика 6. Трговачки дом - основа таванског простора, који је предмет ревитализације – постојеће(горе) и новопројектовано стање(доле), цртеж: И.Цветковић, А.Вукојевић, 2010.

од камена, са облогом од тераца. Степенице су раскошне грађе, са профилисаним газиштима. Ограда степеништа је од кованог гвожђа, веома лепе обраде, са дрвеним рукохватом. Део таванског простора је преуређен и у функцији је сале за састанке и банкет сале, док други део тавана никада није био коришћен. Зграда има угаону диспозицију, што јој даје посебан значај и амбијенталну вредност. Веома је пространа са монументалном централном куполом и богато декорисаним балконом испод ње на засеченом угаоном ризалиту. Уличне фасаде су обрађене сведеном пластиком са чврстом и убедљивом композицијом еркера и ризалита (Слика 5).

И поред стогодишњег живота грађевина се налази у релативно добром стању. Нису видљиве деформације носећих зидова и нема пукотина. Местимично се јављају мање површинске прслине на зидовима, које немају утицај на статику грађевине. Велики проблем представља површинска и капиларна влага која се јавља у подрумским просторијама. Грађевина се налази у близини Нишаве, па је разумљив висок ниво коте подземних вода, као и његово варирање зависно од доба године. На неким деловима таванског простора изнад западног тракта објекта таваница је потпуно пропала, па је неопходна њена целокупна замена. Изнад источног тракта објекта

је вршена адаптација таванског простора, па је том приликом обновљена таваница на том делу објекта. Столарија на спрату је оригинална, дрвена са пуним и застакљеним окнима и двоструким вишекрилним прозорима, док је столарија у приземљу замењена новом, рађеном од јеловине у погледу врсте, типа и примењених детаља усвему по узору на изворне. Без обзира на степен девастације сви фасадни елементи су сачувани у аутентичном облику. Кровни покривач је бибер цреп, а купола и куле покривене су штампаним поцинкованим лимом, приликом последње реконструкције објекта након 2011. године.

ЈЕДАН ПРЕДЛОГ РЕВИТАЛИЗАЦИЈА ТАВАНСКОГ ПРОСТОРА КУЛТУРНОГ ДОБРА

Савремене тежње у светском урбанизму и архитектури заснивају се на потпуном искоришћењу постојећих ресурса и њиховом укључивању у савремене токове. Многи светски примери указују на велике могућности и атрактивност урбане обнове делова града, рехабилитације и ревитализације старих грађевина, и то нарочито културних добара. Њиховим очувањем и повезивањем, стварају се услови за квалитетнију интерпретацију и свеобухватнији приказ историјских објеката града Ниша, а све у циљу очувања традиције и физиономије историјског идентититета града, као и унапређења природног амбијента и јавних простора.

Прошлост града, разлози његовог оснивања, његовог развоја или рушења и мењања, представљају највредније податке који морају послужити као основа за било које будуће интервенције. Разумевање идентитета историјског града је од круцијалног значаја за оживљавање интересовања за архитектонске споменике, што је први предуслов за заштиту наслеђа, али и есенција у процесу очувања културног идентитета једне заједнице (Слика 6).

Приликом одређивања адекватне намене за ревитализацију овог дела грађевине, основни циљ био је укључивање зграде у савремене токове и истицање значаја објекта. Обнова грађевине имала би шири значај за целокупно подручје градског језгра, пошто би се формирао нови простор јавног садржаја.

Целокупни западни тракт грађевине је потпуно неискоришћен и представља одличан амбијент за пројекат ревитализације, који је потребно са сачува идеју о ревитализацији целокупне грађевине, која је пак уткана у још ширу идеју о ревитализацији читавог градског језгра.

Након брижљивог проучавања свих аспеката, који утичу на одређивање намене, наметнуло се решење којим би грађевина добила један шири значај и јавни садржај. Овим решењем тавански простор би се ревитализовао у добро организовани, функционални и удобан простор медија центра. Зграда је променила многе власнике и намене, а у једном тренутку је била Дом трговачке омладине и тада су просторије зграде коришћене за школу, књижару и читаоницу, клуб „Трговачки помоћник“ и културно-уметничку групу „Јединство“, одржавале су се песничке вечери и друге различите културне манифестације. И даље се зграда најчешће назива и распознаје као зграда Трговачког дома, а намена коју је имала у том периоду, још увек је веома атрактивна. Приликом тражења намене ове чињенице су била прва смерница, која је утицала на коначно решење.Друга ствар која је одредила намену, била је потреба града за јавним простором у коме би се могли одржавати различити видови презентација, конференција за штампу, научних и стручних скупова, пројекција филмова, идр. Такође је било битно пронаћи функцију, која ће користити и сопственику зграде, односно која ће бити самоодржива, или чак исплатива.

Конструктивни склоп зграде је касније утицао на распоред просторија, функцију, као и даље уобличавање ентеријера.

Идеја је да простор буде јавног карактера, отворен за изнајмљивање у најразноврсније сврхе: различите презентације пословног, едукативног, културног и др. садржаја, затим за потребе конференција за штампу, већих пословних и међународних састанака, научних и стручних скупова, пројекције филмова, организовање модних ревија и других културних дешавања, до могућности поставке мале сцене за представе или концерте мањег обима(Слика 7.)

Унутрашњост је замишљена као велики, скоро у потпуности визуелно отворен простор, са сведеним, минималистичким дизајном ентеријера, како би се нагласила његова интерактивност. Међутим, његова главна карактеристика је могућност трансформације за различите потребе многобројних корисника. Нови пројекат ентеријера наглашава и искоришћава историјске детаље зграде: дрвену кровну конструкцију,

Слика 7. Трговачки дом - постојеће стање таванског простора(лево) и предлог ревитализације – простор медија центра(десно), фотографије: А.Вукојевић, 3Д: И.Цветковић, 2010.

Слика 8. Трговачки дом - постојеће стање таванског простора(лево) и предлог ревитализације – простор канцеларијског простора и медија центра(десно), фотографије: А.Вукојевић, 3Д: И.Цветковић, 2010.

оригиналне дрвене стубове, рожњаче и коснике, на новопројектованом степеништу је поновљена изворна ограда од кованог гвожђа, и други детаљи који оплемењују простор.Сем наведених дрвених елемената, целокупна обрада зидова и косина крова је у белим површинама, које дозвољавају простору да се на једноставан начин мења зависно од потреба корисника (Слика 8).

Приликом ревитализације предвиђено је да се сачувају су сви конструктивни елементи кровне и таванске конструкције, решена је конструкција куполе комбинацијом три дрвена шестоугаона прстена, чиме је конструкција куполе је знатно олакшана, побољшана је њена функционалност, а и увећана њена естетска вредност. Реконструкцијом водило се рачуна о опште прихваћеним еколошким и енергетским принципима.

Литература:

Дејановић, Д. и др. *(1984.): Историја Ниша, од ослобођења 1878. Од 1941. године II. Градина и Просвета. Ниш. Србија.*

Кадијевић, А. *(2005.): Естетика архитектуре академизма XIX – XX век. Грађевинска књига А.Д. Београд. Београд. Србија.*

Кековић, А., Чемерикић, З. *(2006.): Модерна Ниша 1920-1940. Друштво архитеката Ниша. Ниш, Србија. Марасовић, Т. (1983.): Заштита градитељског наслеђа. Загреб-Сплит. Хрватска.*

Несторовић, Б. *(2006.): Архитектура Србије у XIX веку. Art Press. Београд. Србија.*

Симоновић, Д. и др. *(1995.): Енциклопедија Ниша – природа, простор и становништво. Градина. Ниш. Србија.*

Андрејевић, Б. *(1982.): Споменици архитектуре Ниша од 1878. До 1944. Године. Нишки зборник, бр.11*

Слика 1. Диспозиција моста на Дунаву
графички прилог: С.Гушић, 2015.

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ КОНСТРУКЦИЈЕ ТРАЈАНОВОГ МОСТА

Сима Гушић

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF TRAIAN'S BRIDGE STRUCTURE

Sima Gušić

Abstract: *Traian's Bridge was constructed by a well-known architect Apollodorus of Damascus between the years 103 and 105 AD. Its basic function was to connect the two provinces Moesia and Dacia and provide for Roman expansion to the North, towards the territory of Dacia. The coastal part of the structure, comprising four brick pillars has been visibly preserved up-to-date. The first pillar used to support the entrance portal and the forth one, together with the platform, was accepting the first arch with a wooden caisson, above the water surface. By means of sonar and other kinds of research techniques, there have been observed in the river bed 12 residual central pillars structures, which used to accept the structure between the supports.*

By the comparative analysis of the data gathered and our modern researches, and also, on the basis of the data of the ancient historian Dio Cassius, (155-235 AD), as well as by the presentation of the modular proportion analysis, it may be concluded that the length of the bridge, above the river bed was 1069,664 m, divided into twenty equal axial span fields of 56,5 meters each and the structure height in its central part of 45 meters.

The purpose of the researches and analyses conducted is creating conditions for undertaking corresponding measures to protect and make the presentation of this structure.

Key words: *Serbia, Trajan's Bridge, Apollodorus of Damascus, proportion analysis, bridge height.*

Апстракт: Трајанов мост је изградио надалеко чувени архитекта Аполодор из Дамаска између 103. и 105. године н.е. Његова основна функција је била спајање две провинције - Мезије и Дакије и омогућавање римске експанзије на север према дачкој територији. До данас је видљиво сачуван обални део конструкције, коју чине четири зидана ступца, од којих је први носио улазни портал, а четврти, заједно са платформом, је прихватао први лук са дрвеном решетком изнад водене површине. Сонарним и другим истраживањима, у речном кориту је уочено још 12 остатака средишњих стубова, који су прихватали конструкцију између ослонаца.

Упоредном анализом прикупљених података и наших савремених истраживања, као и на основу података античког историчара Диа Касијуса (*Dio Cassius* 155-235 н.е.), као презентацијом модуларне пропорцијске анализе, закључује се да је мост изнад речног корита имао дужину од 1069,664 метара, подељену на двадесет једнаких поља аксијалног распона од 56,5 метара и висину конструкције у његовој средини од 45 метара.

Циљ спроведених истраживања и анализа је стварање услова за предузимање одговарајућих мера заштите и презентације овог објекта.

Кључне речи: *Србија, Трајанов мост, Аполодор из Дамаска, пропорцијска анализа, висина моста.*

Трајанов мост, чији су остаци у траговима сачувани до данашњег дана, налази се 4 км низводно од Кладова (Слика 1). Непосредни повод за изградњу моста били су римско-дачки ратови (101-106 н.е.), у оквиру којих је цар Трајан изградио многе грађевинске објекте на Дунаву, како би омогућио несметано кретање својих трупа. Трајанов мост је био први мост на Дунаву у периоду између

два дачка рата, од 103-105. Био је део једног осмишљеног градитељског подухвата који су осим њега, чинили Трајанов пут кроз Ђердапску клисуру и систем војних утврђења. Градња моста поверена је чувеном римском архитекти Аполодору из Дамаска, који је за Трајана саградио и друге знамените грађевине, међу којима су најпознатији Трајанов форум у Риму и чувени Трајанов стуб, на коме су у рељефу - метопама, описани дачки ратови, а на коме је, на једној од њих, дата и представа моста.

Последња археолошка истраживања започета су 1980. године и трајала скоро целу деценију. Вршена уз помоћ модерних техничких и технолошких алата, имала су за резултат прецизно прикупљање података на терену, који су били од користи за предузимање конзерваторских радова и заштиту обалне конструкције од повишеног нивоа акумулације ХЕ "Ђердап 2", али су и од значаја за анализу укупног изгледа моста (Гарашанин, Васић, 1985). Коришћење сонара за прикупљање података под водом, као и ископавање темеља моста на обалама, пружили су могућност остваривања потпунијег увида у постојеће стање остатака моста и опис кроз историју његовог трајања. На основу тога, од укупне монументалне конструкције моста, данас су на обали преостали остаци делова зиданог прилазног дела мосту, са наше и румунске стране, као и неколико темеља потпорних стубова у речном кориту, заувек заробљених акумулацијом ХЕ „Ђердап 2". Остатке на нашој обали чине четири изграђена стуба, од којих је први масивнији од осталих, јер је носио прилазну рампу моста и тријумфални лук, док четврти, који се третира као први речни стуб, у својој основи има проширење - платформу за прихватање првог лука изнад реке. Део обалног моста био је саграђен употребом оплате од камена пешчара у техници *opus quadrutum*, и опеке *opus incertum*, док се испуна састојала од римског бетона, *opus cementum,* са дрвеним либажним слојевима у језгру конструкције (Слика 2).

Подводна испитивања сонаром, проширена ронилачким истраживањем на лицу места, и исцртавање попречног профила кроз осовину моста, имала су за резултат установљавање садашњег стања остатака моста, пре свега темеља у речном кориту, као и прецизно мерење одстојања између обалних делова конструкције. У кориту реке констатовано је 12 ослонаца, што представља

Слика 2. Трајанов мост-постојеће стање, фотографије : С.Гушић

остатке средишњих стубова у реци. Уз сваки од њих, пронађени су бројни блокови камена пешчара, остаци греда, оплата загата и други грађевински материјал, као и велика количина речног наноса. Током ових радова, електронским уређајима утврђено је да дужина моста преко речног корита износи 1069,664 метара. То је одстојање од унутрашње ивице платформе између првих речних стубова на једној и другој страни обале, који су носили дрвену решеткасту конструкцију изнад воде. Прецизно мерење дужине моста уско је повезано са распоредом различитих сектора моста изнад речног корита, што је било неопходно за анализу пројектовања потребних ослонаца и распона између њих. Мерења сонаром су показала да је аксијални распон између ослонаца износио 54-56 метара, зависно од субјективног тумачења количине наслага око темеља стубова (ослонаца).

Детаљна сазнања која су пружила савремена истраживања помогла су да се критички анализирају и други забележени подаци очевидаца конструкције, почевши од античког историчара Диа Касијуса (*Dio Cassius* 155-235 н.е.), до оних у XIX и XX

веку. Упоређивањем најстаријих описа, до мерења вршених 1858. и 1895. године, када су при ниском водостају сви очувани стубови били видљиви, процењено је аксијално растојање између речних ослонаца од око 55 метара[1] (Гушић, 1996).

Спроведена истраживања и прикупљени подаци имају за циљ утврђивање обима и садржаја заштите и презентације остатака моста. Али пре тога, потребно је пронаћи одговор о могућем идеалном изгледу Трајановог моста, као подлоге за предузимање мера његове конзервације и реконструкције. У протеклом времену урађена је само једна документована студија идеалне реконструкције моста, која је презентована на Светској изложби у Паризу 1906. године и чија се макета данас налази у Музеју у Турн Северину. Поред ове, објављено је и неколико претпоставки о димензијама конструкције као и неколико уметничких импресија грађевине[2](Duperrex, 1907).

На основу досадашњих објављених анализа, али пре свега сопствених проучавања, посебно издвајамо и процењујемо их веродостојним, податке које је о изгледу моста изнео антички историчар Дио Касијус. Он је живео у периоду када је мост можда још увек био у употреби или далеко боље очуван у односу на данашње стање, али је могуће да је имао увид у Аполодоров пројекат, из којег је преузимао презентоване податке[3]. Због тога се сваки од његових података мора пажљиво узети у обзир и бити укључен у анализу идеалне реконструкције моста[4].

Да би се одговорило на поузданост излагања Диа Касијуса, потребно их је претходно проверити кроз анализу хоризонталног плана моста, чији су неки елементи до данас сачувани. Он наводи да је дужина моста била 3.570 римских стопа, што је око 1.060 метара, а та је дужина потврђена савременим мерењима и износи 1069.664 метара (једна стопа је 29.2 до 30 см). Дељењем ове дужине са просечним растојањем између речних стубова, утврђено савременим мерењима, добијено је 19 поља са аксијалним распоном између њих у износу од 56.5 метара. Из тога произилази да је Дунав премошћен са 20 стубова, што је податак који је у опису моста дао Дио Касијус (Слика 2).

У проверу навода Диа Касијуса потребно је укључити и пројектантску логику аутора моста, Аполодора, који је као реномирани архитекта, највероватније применио пропорцијски модул пројектовања, прилагођавајући градњу моста потреби његове брзе изградње (102-105н.е). То значи да је целокупни систем морао крајње да упрости и да створи услове за неку врсту монтажне градње, стварајући целину од више истих елемената. Тиме је уједно створио и хармоничну форму, што му је свакако као архитекти било важно.

Сазнању у којој мери је Аполодор користио модуларну координацију, помаже анализа очуваног хоризонталног плана на нашој обали. Из претходног податка да је мост био подељен на једнак број аксијалних растојања између стубова, произилази да је тиме одређена оса симетрије сваког поља, која представља основну статичку и пројектну јединицу, из које су изведене све друге јединице. Даљом секундарном поделом овог основног поља, изведени су и остали конструктивни елементи. Други важан конструктивни елемент, био је одређивање средина упоришних-темељних тачака у односу на осовину распона и обележавање ширина темеља-опораца и стубова (методологија која се до данас користи код обележавања скелетних система). Према унапред задатој конструктивној димензији ових елемената, Аполодор је највероватније одредио ширину од око 60 стопа за темеље, а 14 стопа за ширину стуба, нумерички их делећи на половину у односу на осу, која припада сваком пољу понаособ. Део ових података проверљив је на очуваним деловима обалног дела конструкције. Димензија од половине основног модула изнад корита реке, одредила је дужину зиданог, порталног дела конструкције, на којем су даљом пропорционалном поделом дефинисани други конструктивни елементи, пре свега осовине зиданих лукова, ширина платформе темеља, диспозиција дрвених елемента решетке између лукова и осталог (Слика 3).

Ова херметичка пропорцијска анализа елемената моста, која више припада теорији архитектуре него анализи инжењерског објекта, има за циљ проверавање навода које је дао Дио Касијус. Он наводи да је ширина платформе ослонца стуба у

[1] Документација и запажања ранијих очевидаца биће укључена у коначну студију. У оквиру тога дате су аналитичке корекције, обзиром на то да су остаци изгубили свој првобитни геометријски облик.

[2] У завршној студији припремљен је критички осврт на сва понуђена решења.

[3] На увид у Аполодоров пројекат нешто се касније позива и Прокопије, De Aedificiis IV,6.

реци 60 стопа, што је потврђено пропорцијском анализом, а да је одстојање између стубова 170 стопа (вероватно део изнад платформе темеља), што такође произилази из модуларне координације.

Пропорцијска анализа хоризонталног плана, а унутар овога и препознавање података које наводи Дио Касијус, даје за право прихватање и другог податка, да је висина стубова била 150 стопа, без темеља. Преведено у метрички систем, ово даје величину од 44-45 метара, што представља импресивну висину, у неким накнадним анализама оспоравану[5]. Међутим, ова висина није била могућа на обалним деловима моста обзиром да су оне прилично равне, а близина каструма на незнатном одстојању од прилазних портала. Очигледно је да је Аполодор применио историјска искуства у грађењу моста, према којима се висина моста повећавала према средишњем луку, тако да је висина од 45 метара била могућа на самој средини моста. То је вероватно највише импресионирало Диа Касијуса, те је он ту висину забележио као стварну висину моста (Слика 4).

Многи су разлози могли навести искусног Аполодора да пројектује ову висину. Треба имати на уму да је Аполодор имао обавезу да сагради обимне темељне ослонце, који би одолели моћима Дунава. Насупрот томе, то је смањило капацитет протока Дунава за 30% у делу темеља. Према томе, он је морао да обезбеди поуздан испуст у средини матице, посебно за ниво бујичних вода, са ледом, муљем, дрвећем, итд[6]. Аполодор је, почев од ниских обала, морао да уздиже лукове моста довољно високо, како би се превазишла опасна природа Дунава. Истовремено, он је изнад темеља-опораца, надградио зидане шајбне (по Диу Касијусу стубове), различитих висина од темеља до коте изнад које је распео дрвене решетке, створивши тиме могућност да оне буду истих геометријских и статичких карактеристика. Тако је Аполодор створио могућност увођења неке врсте конструкције лукова коришћењем монтажних, унапред припремљених идентичних елемената дрвене грађе.

Провера изнетих теза о укупном изгледу моста, као и провера појединих конструктивних елемената, подразумева израду статичког модела, димензионисање стубова - шајбни, дрвених решетки и слично.

Кратка изнета хипотеза о могућем изгледу моста била је од помоћи приликом предузимања мера заштите обалне конструкције и предузимања конзерваторских радова током осамдесетих година прошлог века. С тим у вези, ако се завршном анализом докаже да су изнете претпоставке тачне, онда је важно обновити нешто више од садашњих скромних остатака ове монументалне грађевине. Из тог разлога је, на половини првог лука изнад корита реке постављен одбрамбени насип од акумулације ХЕ "Ђердап 2", чиме се стварају услови да се његовом евентуалном обновом, простор доведе у складну целину. Утврђивањем осног растојања стубова у речном кориту стварају се услови да се на неки симболичан начин они обележе, нпр. бовама или неким савременијим средствима. Конзерваторски радови на темељној конструкцији моста, делимично су произашли из ових теоријских истраживања. Осим тога, ако се даљим радом потврди ваљаност изнете пропорцијске анализе, ствара се могућност значајније обнове обалног зиданог дела као и обнове порталног стуба.

Мерама заштите простора, осим афирмације остатака Трајановог моста и утврђења Понтес, обухваћен је и шири простор којим се ствара могућност аутономије локалитета у односу на савремено насеље (Слика 5). Савремена функционална организација локалитета Понтес, произилази из аутентичне историјске поделе комплекса и нових потреба које ће се уградити у циљу потпуније презентације комплекса. Принципијелна је обавеза да се и у савременим условима мора сачувати историјска слика комплекса, тако да се остаци Трајановог моста и утврђење Понтес појављују као посебне историјске целине.

Трајанов мост (5) и утврђење-кастел (3), задржавају постојећу историјску компоненту. Функционалана организација унутар њих подразумева обнову аутентичних односа између појединих објеката са циљем њихове презентације.

Осим тога, за непосредну презентацију комплекса на видиковцу, западно од моста, треба изградити визитор центар (4), у оквиру кога би пратећим формама (музеј, макете, скице, предмети), била

[5] Анализа овог податка биће проширена у завршној студији.

[6] Нпр. висина савременог моста Газела у Београду је 22,8 метара изнад воде иако је грађен без и једног средњег стуба у кориту реке.

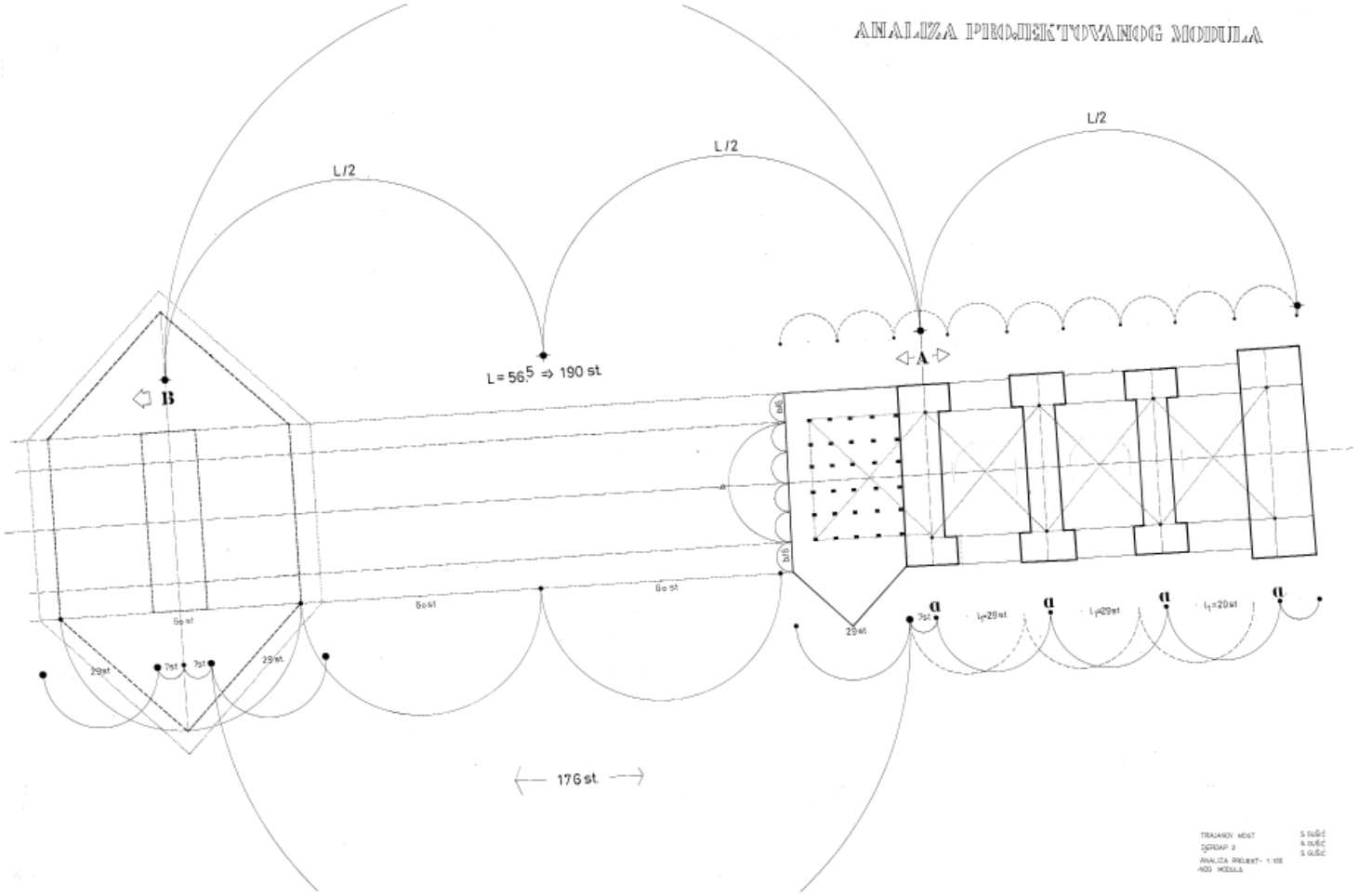

Слика 3. Трајанов мост-анализа пројектног модела, према пројекту С.Гушића, из документације нишког Завода

презентована укупна слика о историји локалитета. Унутар овога била би платформа за сагледавање комплекса у целини, кафетерија, санитарни блок и слично. Непосредно на паркингу (1), планирана је рецепција (2), где би се добиле прве информације о локалитету.

Генерално посматрано, укупну функционалну организацију могуће је обогатити новим садржајем који је компатибилан са античким локалитетом. Пре свега, то су различите форме аутентичног, амбијенталног садржаја. Тако, постоји могућност да се на потезу низводно од утврђења, према Малој Врбици, формира етно-комплекс од реплика објеката потопљених приликом изградње ХЕ "Ђердап 2". То би били архитектонски раритети, који би могли временом да добију и неку утилитарну функцију (бунгалови за боравак гостију). На исти начин може се успоставити однос и са неком формом рибарског села, у оквиру којег би се одвијале излетничке и туристичке активности, везане за традицију рибарства у овом крају.

Укупно посматранао афирмација локалитета Понтес је дуг свих генерација. Трајанов мост је подигнут у току интензивне експанзије римске империје почетком II века н.е. Између осталог његова изградња је допринела да Царство у том тренутку буде на врхунцу своје моћи. То је јединствена и непоновљива грађевина која је изграђена на тлу Европе. Комплекс је значајан за разумевање градитељског умећа античког света, али и за примењену интелигенцију Трајановог архитекте, Аполодора из Дамаска. Она се огледа у примени инжењерске логике и рационалног приступа да се савлада ћудљивост моћне реке Дунава. Мост је као такав, угледни пример техничке културе историјског времена инспиративан и за ово данашње.

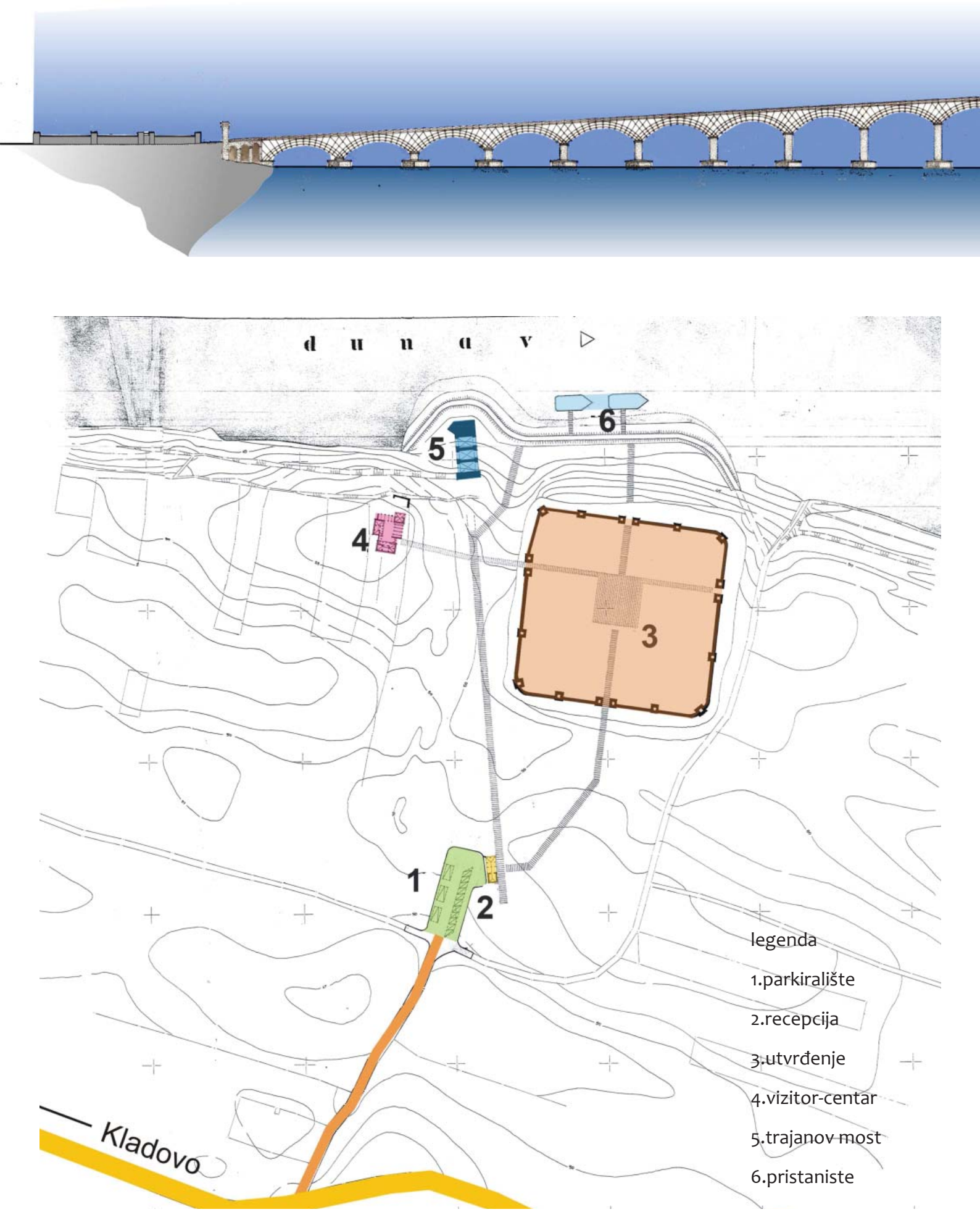

Слика 5. Презентација комплекса,
цртеж: С.Гушић

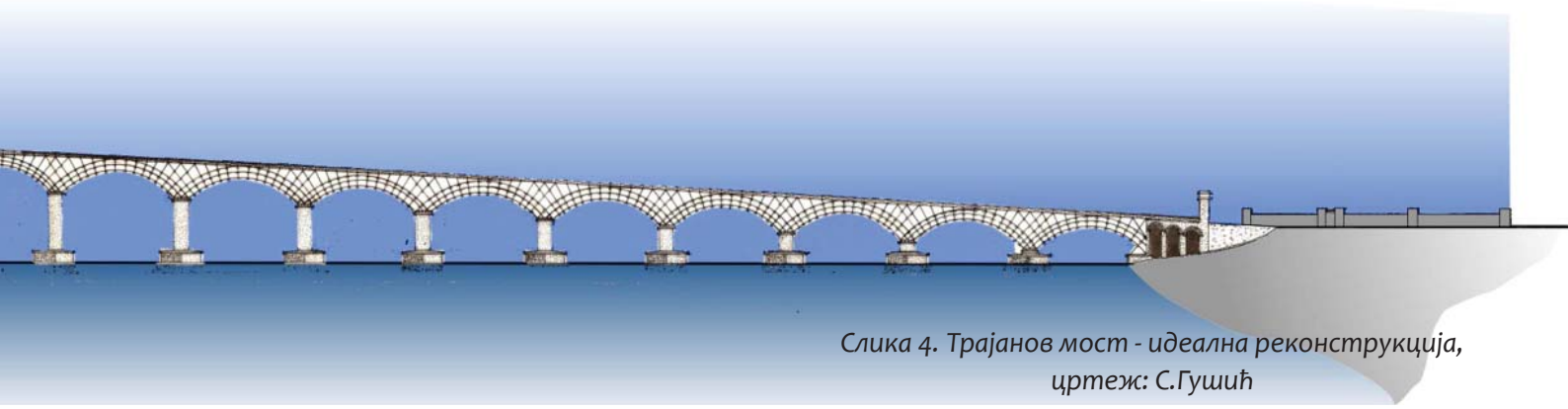

Слика 4. Трајанов мост - идеална реконструкција, цртеж: С.Гушић

Литература:

Gušić, S. *(1996): Traian`s bridge - a contribution towards its reconstruction, Roman limes on The Middle and Lower Danube, Beograd, str. 256-261*

Грашанин М., Васић М. *(1980): Трајанов мост - Кастел Понтес, Ђердапске свеске 1, 1980, стр.7-24*

Гушић, С. *(1985): Заштита културно историјског наслеђа на подручју Ђердап 2, Гласник ДКС 1985, стр.76-78*

Duperrex, E. *(1907): Studiu Podului Traian peste Dunare la Turnu-Severin, Buletinul Societatii politecnice, Bucuresti 1907*

Cassius,D. *књига (LXVIII,13), Римска историја (Ρομαικε ιστορια)*

АРХЕО-ПАРК ПЛОЧНИК ПРЕЗЕНТАЦИЈА АРХЕОЛОШКОГ НАЛАЗИШТА

Јулка Кузмановић Цветковић

ARCHAEOLOGICAL PARK PLOČNIK - PRESENTATION OF THE SITE

Julka Kuzmanović Cvetković

Abstract: *Pločnik is a very significant site on the archaeological map of Europe. It is one of the most important sites of the early "Vinča" culture, after which the entire phase was named "Vinča-Pločnik". There's an abundance of discovered archaeological material from this site: dishes, figurines, tools made from stone and bones...What makes Pločnik special are about 50 copper artifacts, massive tools and jewel pieces, which, according to the latests results, date back to the Neolithic. Inhabitants of Pločnik discovered how to process copper ore, and to make metal tools.*

Wanting to display our discoveries to the public, we've reconstructed 5 houses on the site itself, using authentic materials, in accordance with the propositions of the monument protection institution. This project, named "Pločnik – Reliving the past", started in 2009. by the National Museum of Prokuplje, aims to depict how people used to live in the Neolithic period. That's why we've also reconstructed authentic bread baking furnaces and wooden looms, and we occasionally organize sessions of ore melting, during which we try to replicate the Neolithic process. This reconstruction is based on the results of research which the National Museum of Prokuplje and the National Museum of Belgrade have been conducting together since 1927. (with breaks) when the site was first discovered.

Key words: *Neolithic, archaeological site, research, reconstruction.*

Апстракт: Плочник представља важан локалитет на археолошкој мапи Европе. То је једно од значајнијих налазишта млађе фазе Винчанске културе, епонимни локалитет по којем је ова фаза названа Винча-Плочник, са обиљем откривеног археолошког материјала: посуда, фигурина, алатки од камена и кости... Оно што Плочник чини посебним је педесетак бакарних артефаката масивних алатки и комада накита, који, судећи по најновијим резултатима потичу из неолита. Становници Плочника су открили прераду руде бакра, научили су да праве алатке.

Желећи да открића представимо најширој јавности, на самом локалитету смо, према условима које прописује служба заштите, користећи аутентичан материјал, реконструисали 5 кућа, на неолитски начин. Пројекат ,,Плочник-прошлост уживо", који је 2009. започео Народни музеј Топлице из Прокупља, има за циљ да покаже како се живело у неолиту. Отуда су у кућама реконструисане пећи у којима се пече хлеб. Ннаправљен је разбој на коме се тка, у насељу се топи руда на начин као у неолиту, а све то на основу резултата истраживања која се спроводе, с паузама, од 1927.године кад је локалитет откривен, у организацији Народног музеја из Београда и Народног музеја Топлице из Прокупља.

Кључне речи: *неолит, археолошко налазиште, истраживање, реконструкција.*

ПЛОЧНИК - ИСТРАЖИВАЊА

Археолошко налазиште у селу Плочник, на 42.километру пруге од Ниша ка Куршумлији, откривено је 1927.године, управо приликом просецања усека за железничку пругу. Ископавања обављена већ следеће године, под руководством др Миодрага Грбића из Народног музеја у Београду и публикација на немачком језику 1929.године, учинили су Плочник познатим у археолошком свету Европе (Грбић,1929).

Нова кампања истраживања 60-тих година 20-ог века, под руководством Блаженке Сталио, опет из Народног музеја из Београда, дала су значајан материјал: посуде од печене земље, статуете, алатке од кости и камена (Сталио, 1960; Сталио, 1962). Плочник је сврстан у млађи неолит, чак је и млађа фаза Винчанске културе названа по овом локалитету (Гарашанин, 1951). Оно што је Плочник чинило посебним у односу на неолитске локалитете, јесте педесетак артефаката од готово чистог бакра, а чије је порекло ваљало објаснити (Сталио, 1964).

Трећа кампања истраживања започета 1996.године у организацији Народног музеја из Београда и Народног музеја Топлице из Прокупља, под заједничким руководством Д.Шљивара из Београда и Ј.Кузмановић Цветковић из прокупачког музеја, имала је за циљ да разјасне нотиране недоумице, поготово, да ли су алатке пронађене у Плочнику ту направљене(Шљивар, Јацановић, Кузмановић-Цветковић, 2006) и да ли је Плочник металуршки центар или пак тржница (Радивојевић, Кузмановић-Цветковић, 2014) (Слика 1)?

Велико интересовање међународне стручне јавности донело је сарадњу са универзитетом из Лондона и пројекат „Почеци металургије у Евроазији“, са конкретним циљем да се током три године рада докаже најстарија металургија на Балкану и шире. Пројекат је започет 2012. године, обављена су истраживања на локалитетима Плочник, Беловоде код Петровца на Млави и Јармовцу код Прибоја. Припрема публикације је у току.

Питање после готово 90 година од открића Плочника је: Шта заправо знамо о његовим становницима? Знамо у каквим су кућама живели, знамо да су израђивали посуде од печене земље, руком, изузетног квалитета, најразличитијих облика. Оставили су нам изванредне уметничке радове, статуете жена, ређе мушкараца, зооморфне статуете. Оставили су алатке од бакра као доказ да

Слика 1. Плочник, сонда 20, основа куће, фотографија: документација Музеја Топлице

Слика 2. Посуђе од керамике(горе, средина), бронзано длето(доле), фотографија: документација Музеја Топлице

су открили технологију топљења бакра и ливења алатки. Оно што не знамо је, најпре, ко су били ти људи, како су изгледали, будући да није откривен ни један гроб. Некропола би дала много података о становницима, како о њиховим физичким карактеристикама тако и о њиховим веровањима, обичајима везаним за загробни живот. Остаје да наслућујемо да су статуете младих и мање младих жена, витких и оних позамашних, рађене по моделима и да бар помало личе на становнице Плочника (Слика 2).

ПРЕДСТАВЉАЊЕ РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

Током археолошких истраживања се практикује изношење резултата истраживања на конференцијама за медије. Врло често то има елементе сензације, што је начин да оправдамо средства добијена за истраживања. А кад се истраживања заврше, сонде се затрпавају, особито кад је реч о праисторијским налазиштима, откривени предмети се носе на обраду и обично прође доста времена док не буду изложени у поставкама музеја или у оквиру посебних изложби. А јавност се пита зашто не могу да виде нађене предмете, зашто не сачувамо откривене подове кућа, пећи, зашто уопште затварамо сонде?!

На налазишту Плочник је догађај био налаз бакарних предмета 2000, 2004, 2007, 2008. године... Но, прву праву, занимљиву причу о неолиту је испричала новинар Љиља Цвекић; прича о женама у мини сукњама је била занимљивија читаоцима од свих датума и извештаја (Цвекић, 2007). То је и за нас, истраживаче, био путоказ како представити неолит који је, судећи према резултатима истраживања, био истинска цивилизација (Слике 3).

Почетак приче о неолиту је била модна ревија неолитске моде у Музеју Топлице, 2008.године. Госпођа Горица Пејаковић, стилиста из Обреновца је видела причу о плочничким статуетама на телевизији, јавила се, и уз сугестије нас, археолога, направила двадесетак модела од коже. Посетиоци ревије су били одушевљени, ревија је понављана неколико пута...

Следећи корак је био договор с господином Радованом Раичевићем, генералним директором АД Планинка из Куршумлије, човеком који је на време схватио важност Плочника као нове туристичке дестинације, јединствене на нашим просторима, који је све време био морална

Слика 3. Девојка са "дред"фризуром(лево), неолитска мода(десно),
фотографија: документација Музеја Топлице

подршка док је АД Планинка представљала конкретну подршку. Без њих би пројекат Плочник-прошлост уживо постојао само у машти аутора овога текста.

ПРОЈЕКАТ „ПЛОЧНИК-ПРОШЛОСТ УЖИВО"

Пут од истраживања до музеја заправо зависи од ентузијазма ретких појединаца који покушавају да премосте јаз до публике. Музеји су и даље, најчешће, зграде у којима су предмети наређани у витрине, без довољно објашњења, заправо досадни и једнолични (Кривошејев, 2009).

У Плочнику смо хтели да неолит извучемо на површину, да направимо живи музеј, да збиља покажемо прошлост.

За Музеј на отвореном је био потребан простор. Пољана и зграда су изнајмљени од Железница Србије за шта закупнину плаћа општина Прокупље. Пројекат реконструисаног насеља од 5 кућа су, према условима Завода за заштиту споменика културе из Ниша, реализовали Јулка Кузмановић Цветковић, археолог Народног музеја Топлице из Прокупља и Милан Радовановић, архитекта, тада тек свршени студент Универзитета у Нишу.

Грађевински пројекат потписала је Бојана Вукадиновић, запослена у Дирекцији за урбанизам и стамбено-комуналне послове, јер је за куће од плетера и блата била потребна грађевинска дозвола, једнако као за сваку другу градњу (Слика 4).

Величину насеља одредио је простор, испланирали

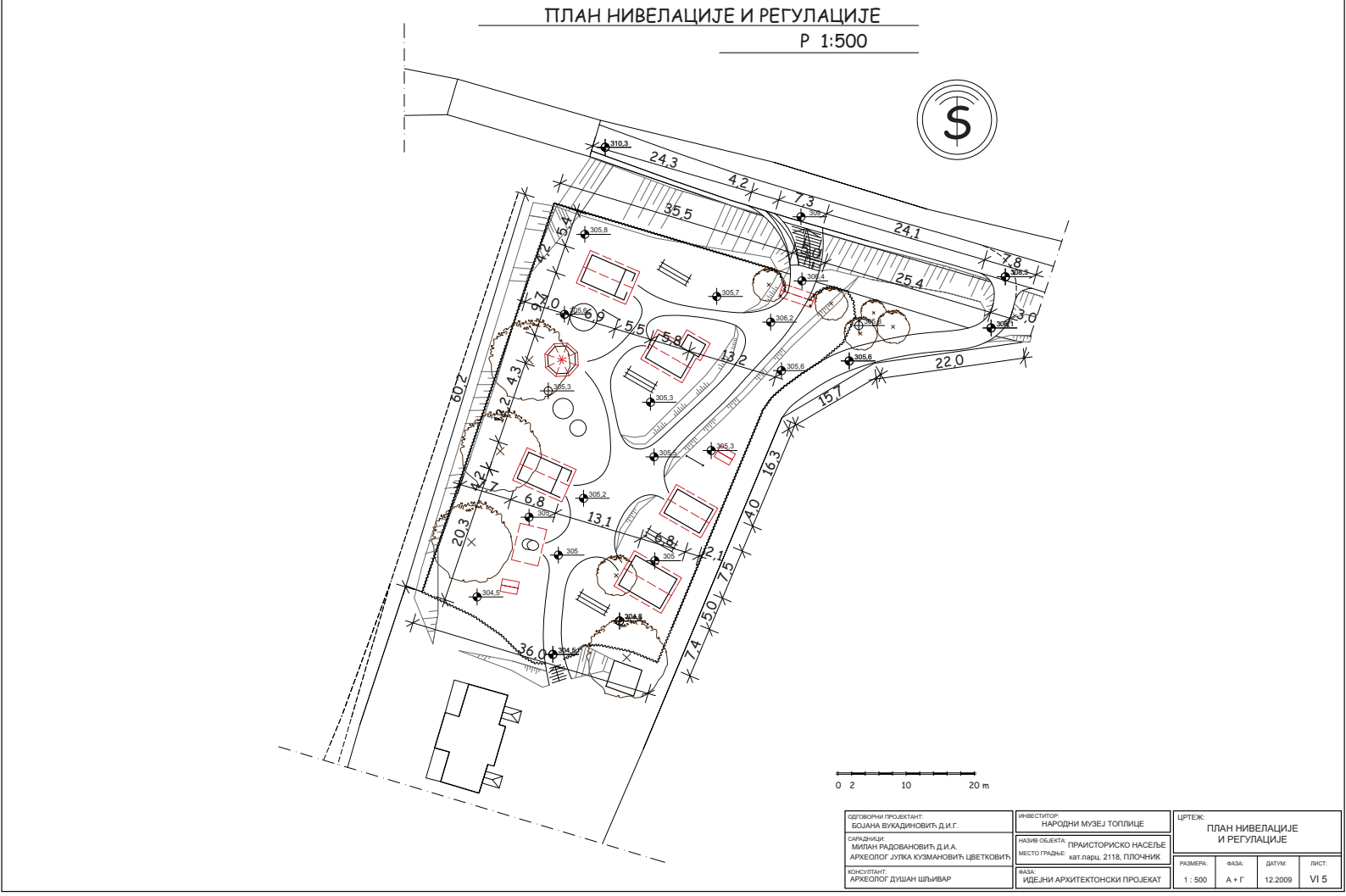

Слика 4. План реконструисаног насеља,
техничка документација: Дирекцији за урбанизам и стамбено-комуналне послове, 2009.

смо насеље од пет кућа са плотом од кољa и прућа, потпуно одвојено до зграде Железнице у којој је предвиђена музејска поставка.Читаво насеље је смештено у близини надвожњака, места где је заправо откривен први археолошки материјал приликом копања усека за железничку пругу (Грбић, 1929). Улаз у насеље са сеоског пута је са истока, степеништем, а затим кроз капију. Комуникација дуж насеља дели га на два дела, са једне стране је кућа ковача Радивоја и даље Задруга, заједничка, саборна кућа. Обе су улазима окренуте према унутрашњем дворишту. С десне стране су три занатске куће: кућа у којој живи ткаља Разуменка; са исте стране, нешто даље је кућа керамичарке Весне; између је мали тор за стоку, а наспрам ових, по средини, је кућа мајстора Радише који производи алатке од камена, рога и дрвета, по потреби (Слика 5) .

Куће су грађене у техници плетера, конструкција је од грабовог дрвета оплетеног прућем, за премазивање је коришћена земља из села, према саветима мештана, будући да у селу још има кућа које су прављене на сличан начин. Покривене су трском која је везивана на лескове држаче у малим сноповима, кровови су на две воде.

Комплетну градњу су урадили радници АД Планинка из Куршумлије, верујући да ће на овај начин помоћи развоју туризма у Топлици, а наш први саветник је био туризмолог Радован Танасковић, директора сектора за туризам.

Планирали смо, најпре, да свака кућа, поред постеље и огњишта, има специфичну намену, да у куће уселимо живе становнике који ће се бавити старим занатима, на начин најближи неолиту. У кућу ткаље је постављен разбој за ткање , вертикални, јер за овај има много предлога како је могао да изгледа (Јовановић, 2011) неки од керамичких тегова налажених на терену свакако припадају разбојима, има пршљенака који су вероватно служили као замајац за вретено. Представљен је читав процес израде вунених тканина, од неопраног руна, преко предене вуне до рада на разбоју. Комади тканине израђене на овим разбојима биће сувенир који би посетиоци могли да купе у Задрузи.

Грнчарство, производња керамике је један од најстаријих заната. Посуде коришћене у Плочнику рађене су руком, без грнчарског кола. Планирали смо, за почетак, експерименталну производњу

керамике на терену, печење на отвореној ватри. Пронашли смо могућа позајмишта глине за керамичку продукцију у непосредној близини, остаје организација производње. У кући мајстора производиће се кућевне потрепштине, алат, посуде од дрвета, корпе, све оно што је потребно у кући, а за шта будемо могли да оспособимо становнике који већ живе у селу или пак неке друге који ће желети да се придруже пројекту оживљавања неолита.

У кућама су постеље од облица и трске, столови и клупе од дрвета за обедовање, будући да је у неолиту настала трпеза, окупљање фамилије приликом обедовања. Свака кућа има судове за воду, грабову метлу, корпе од прућа.

Кућа мајстора Радивоја је у основи копија куће из сонде XIV, у којој је откривена пећ за топљење (Шљивар, Д. и Кузмановић-Цветковић, Ј., 2009).

Живот у насељу је започео експерименталним топљењем бакарне руде, септембра 2013. године, у оквиру пројекта „Почеци металургије у Евроазији". У реализацији експеримента којег је дизајнирала археолог др Миљана Радивојевић (УКЛ), учествовали су колеге из Британије, Канаде, Шпаније, Италије, Кине. Читав процес је урађен као у неолиту, на отвореном огњишту је достигнута температура од 12000 Ц, истопљен је метал. У малим јамама облепљеним блатом ложена је ватра, висока темпераура је постизана коришћењем ћумура, а кисеоник је додаван меховима од јареће коже или дуваљкама од зовиног дрвета с керамичким завршетцима на крају који се полагао у ватру. Научни резултат је немерљив али је такође важно да је експеримент изведен у обновљеном насељу, уз ангажовање мештана и радника Музеја Топлице . Мештани су обучени да припремају алат за извођење експеримента, учествовали су у процесу топљења; лако су научили, тако да је читав процес поновљен за колеге са загребачког свеучилишта, октобра 2013.године. Дакле, топљење руде у Плочнику се изводи, процес је жив, и посетиоци се могу укључити (Слика 6). Док не нађемо ближе руднике, руду ћемо набављати у Јармовцу код Прибоја или у басену Бор, будући да ја за алатке из Плочника коришћена ова руда.

Током јесени 2013. у кући ткаље Разуменке је направљена прва пећ за печење хлеба (Слика 7). Друга, већа пећ је у кући керамичарке Весне. Савладали смо процес печења хлеба од целог зрна, с минералном водом коју је могуће захватити на извору коришћеном у неолиту, у селу Вича, у непосредном окружењу Плочника (Марковић, 1930).

ЗАКЉУЧАК

Пројекат „Плочник-прошлост уживо" је осмишљен тако да посетиоцу може да дочара живот у неолиту. Изградња реплика неолитских кућа је била озбиљан посао прилика да проверимо у пракси оно што смо откривали током ископавања. Био је то својеврстан експеримент, могућност да проверимо колико може да траје оваква кућа; колико траје премаз од блата и плеве. Испоставило се да је плетер чврст и да куће добро стоје. Кров од трске не пропуста кишу али га је потребно мењати бар на две године, будући да страда од сунца и топлоте, влаге...Подови кућа трају три године, рађени су с јесени уз лагано сушење. Калотасте, хлебне пећи рађене су с конструкцијом од прућа и премазима од глине. Њима је, уз редовно коришћење потребно обнављање сваке године. Куће су потпуно еколошке, гледано са данашњег аспекта, рађене од природних материјала. Запажа се да је температура у кућама пријатна, да је лети, бар за десетак степени нижа но напољу, а да и зими у кућама није хладно.

Обновљено неолитско насеље у Плочнику је почело да живи. Посетиоцима се, посебно најмлађима, ученицима, допада то што у овом музеју могу да галаме, могу све да додирну, могу да учествују у мешењу хлеба, да праве посуде од глине, да учествују у топљењу руде... Све ове активности чине локалитет занимљивим, другачијим, што нам је и била намера.

У Плочнику се реализују часови из историје, неолит се учи на очигледним примерима, секира од глачаног камена се држи у руци, за копање се користи мотика од јелењег рога. У поставци, у згради Железнице је приказан ток истраживања локалитета, изложене су копије најзначајнијих пронађених предмета. Изложене су статуете девојака у кратким сукњама, богиња на престолу, животињске фигуре. Ту су жрвњеви за млевење жита, за прављење брашна за кашу, с могућношћу да сваки посетилац може да проба да самеље шаку жита. Мало је тешко прихватити да су људи у неолиту имали значајна техничка и технолошка знања, да су људи из кућа од плетера и блата правили сјајне статуете од глине, савршено глачане посуде без грнчарског витла. Постаје јасно да

су знали да господаре ватром и да је користе за припремање хране, за печење керамичких посуда, за топљење руде, сваки пут другачије, сваки пут да постигну управо одговарајућу температуру.

У Плочнику смо, у сарадњи с Техничком школом из Прокупља имали радионицу на тему „Употреба логаритама у археологији“, заправо причу о израчунавању старости археолошких предмета. Организовали смо и волонтерски камп, најхрабрији су и коначили у неолитским кућама.

Задовољство посетилаца који дођу у Плочник говори да је ово можда један од примера добре праксе, начин да се презентује неолитско налазиште, живот у неолиту. Намера нам је да, у сарадњи са АД Планинком из Куршумлије, Плочник учинимо видљивијим за туристе, да мало реконструисано (обновљено) насеље живи у пуном капацитету током читаве године, да у кућама живе људи који се баве старим занатима, приозводе све оно што је било потребно људима у неолиту.

Литература:

Grbić, M. *(1929): Plocnik, Aeneolithiche Ansiedlung, Beograd. Srbija*

Јовановић, Б. *(1999.): Металургија бакра у јужним и источник областима Винчанске културе. Прокупље у Праисторији, Антици и Средњем веку. Археолошки институт Београд и Народни музеј Топлице из Прокупља, Прокупље.Србија.*

Јовановић, М. *(2011): Господари глине и жита.Музеј Војводине Нови Сад. Србија*

Кривошејев, В. *(2009): Музеји, публика, маркетинг. Ваљево. Србија.*

Марковић, М. *(1930): Топлица у прошлости. Ниш. Штампарија Цар Константин.*

Radivojević, M. i Kuzmanović-Cvetković, J. *(2014): Cooper minerals and archaeometallurgical materials from the Vinča culture sites of Belovode and Pločnik: Overview of the evidence and new data. Starinar, LXIV. Arheološki institut u Beogradu, str.7-30*

Сталио, Б. *(1960): Плочник – Прокупље – насеље. Археолошки преглед 2*

Сталио, Б. *(1962): Плочник – Прокупље – насеље винчанске групе. Археолошки преглед 4*

Сталио, Б. *(1964): Нови метални налаз из Плочника код Прокупља. Зборник Народног музеја, IV, стр 35-41.*

Šljivar, D. et all *(2006): New contributions regarding the copper metallurgy in the Vinča culture. Homage to Milutin Garašanin. Serbian Academy of Sciences and Arts and Macedonian Academy of Sciences and Arts, page 251-266.*

Шљивар, Д. и Кузмановић-Цветковић, Ј. *(2009): Плочник, Археологија и конзервација, Диана, стр 56–61.*

Cvekić, Lj.*, Prehistoric women had passion for Fashion, www.reuters.com/.../us-archaeology-ba..12.11.2007.*

Слика 5. Реконструисано насеље, фотографија: документација Музеја Топлице

Слика 6. Топљење руде, фотографија: документација Музеја Топлице

Слика 7. Хлеб у пећи, фотографија: документација Музеја Топлице

ПРИЧА О ЛОНДОНСКОЈ ТЕРМОЦЕНТРАЛИ “БАТЕРСИ”

Зоран Чемерикић

THE STORY OF BATTERSEA POWER STATION IN LONDON

Zoran Čemerikić

Abstract: *This portrayal of Battersea Power Station on the south bank of the river Thames is a contribution to the research on the subject of transformation of industrial buildings with special architectural and urban value. Along with the short history of the construction of the building, the review offers a brief analysis of architectural elements of Battersea Power Station and gives the example of another building in London - Tate Modern Gallery, with similar historic and architectural characteristics. Reviewed examples should highlight the importance of architectural heritage and a potential new purpose for these types of industrial buildings which can also be found in our architectural legacy.*

Key words: *London, Battersae Power Station, Tate Modern, revitalization.*

Апстракт: Приказ некадашње термоцентрале Батерси, на обали Темзе, прилог је изучавању теме конверзије некадашњих индустријских објеката, са архитектонском и урбаном вредношћу. Уз кратку историју изградње, дат је осврт на архитектонске елементе обликовања објекта, уз навођење још једног сличног примера из Лондона – Тејт модерне галерије, са сличном архитектуром и историјом. Ови примери треба да укажу на значај оваквог наслеђа и на могућности давања нове намене тим објектима, којих има и код нас.

Кључне речи: *Лондон, термоцентрале Батерси и Тејт, ревитализација.*

УВОД

У Лондону сам боравио два пута по двадесетак дана. Тај град ме је „од прве“ освојио, и ту, наравно, мислим на централни део , јер они делови ове метрополе који су налик на друге градове, нису никад били моја тема. Безброј је ту слика, утисака, асоцијација... Прича овде изложена односи се на објекат прозаичне функције – термоцентралу Батерси на обали Темзе, објекат који је од свог настанка до данас прешао свој пут и постао, како се то каже, *„Landmark“*, односно једно од обележја Лондона. Захваљујући својој значајној улози у функционисању града, али и маркантној архитектури, на захтев јавности, објекат ће бити сачуван и обновљен после престанка рада 1983. године, јер „...Лондонци воле свој Батерси...“, како је написао *The Times* (Слика 1).

ИСТОРИЈА

Централа је, од свог настанка 1933.године, више од педесет година била један од главних снабдевача Лондона електричном енергијом. У годинама када је електрична енергија имала своје почетке, у граду је постојао велики број ситних произвођача односно снабдевача, па се 1925.године дошло на идеју да се оснује Лондонска енергетска компанија *(London Power Company)*. На челу компаније је био Френсис Фледгејт *(Francis Fladgate)*, а за главног инжењера је постављен Леонард Пирс *(Leonard Pearce)* (Слика 2).

Иницијатива је од самог почетка имала противнике, водила се расправа и у Парламенту, а аргументи опонената су били: увећавање аерозагађења, угрожавање система подземне железнице, дошло се и до нивоа политичких сукоба, итд. Прави напади

уследили су кад је почела градња, и то од стране еминентних личности: бискупа од Кентерберија, бившег и актуелног председника Краљевског института британских архитеката (*Royal Institute of British Architects - RIBA*), градоначелника неких Лондонских квартова, краљевог лекара лорда Доусона, и од стране штампе, наравно: „сумпором и димом угрозићемо паркове, вртове, галерије, најлепше и најстарије грађевине...“ и „Цивилизација је осуђена да живи под покровом од дима и у сенци поружнелих зграда...“ (*Architects' Journal*).

Са друге стране, аргумент „за“ је био и чињеница да ће управо оваква производња струје смањити количину дима од појединачних огњишта. Технички часописи су истицали „...да нема великог светског града који највећи део своје енергије доводи са стране...“ и да ће овакво решење смањити трошкове становништву и индустрији. Пројекат је поткрепљиван бројним економским анализама и потврдама да ће процес производње електричне енергије бити строго контролисан у смислу заштите околине.

У историји електрицитета, 1931.година је означавала стогодишњицу Фарадејевог открића електромагнетне индукције. Тај датум је био и најбољи повод за постављање камена-темељца централе. Две године касније, јуна 1933.године, уз малу церемонију, почела је са радом „А“ централа, капацитета 2 x 69 MW, највећа у Британији, са планираним проширењем од 105 MW, што ће чинити половину од укупних 400-500 MW, када буде изграђена и друга половина, централа „Б“ (Слика 3). Новине су извештавале да ће то бити „највећа централа у земљи и Европи....са светским рекордом у ефикасности од 34%...“ , а Ф. Фледгејт и Л. Пирс су добили титуле витеза.

Коментари су сада афирмативни: „...то је пламтећи олтар модерног храма енергије...“ (*Daily Herald*), „...треба јој доделити друго место, уз катедралу Светог Павла, као архитектонско обележје Лондона...“, а исти онај *Architects' Journal* је 1939.године сврстао објекат на друго место на листи модерних грађевина у Лондону. Изградња централе Б почела је 1937.године, а пуштена је у рад постепено, између 1953. и 1955.године. Нови део је у обликовном смислу био идентичан старом, мада су детаљи ентеријера другачији и изведени од других материјала.

Поред два забележена инцидента у функционисању

Слика 1. Battersea Power Station под пуним оптерећењем, фотографија: преузето из публикације

Слика 2. Francis Fladgate, Leonard Pearce и Giles Gilbert Scott, фотографије: преузете из публикације

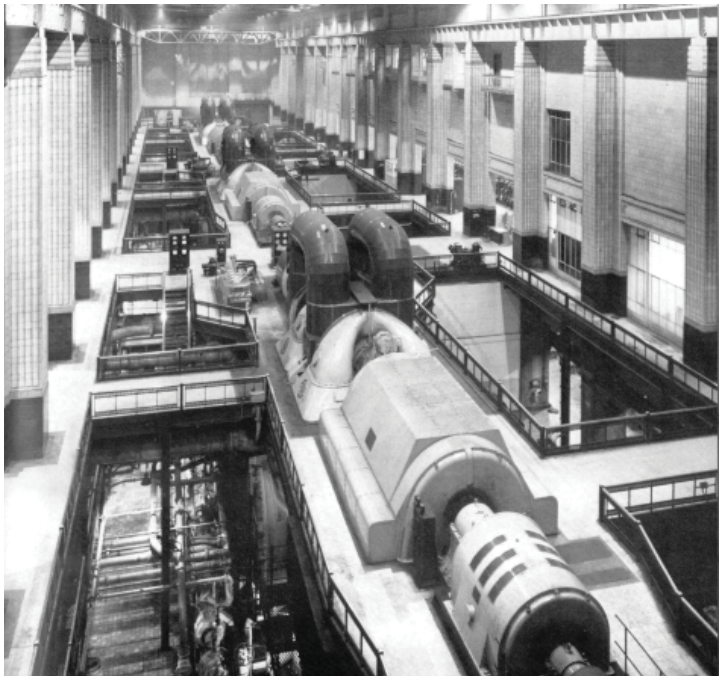

Слика 3.Хала "А" са турбинама, фотографија: преузете из публикације

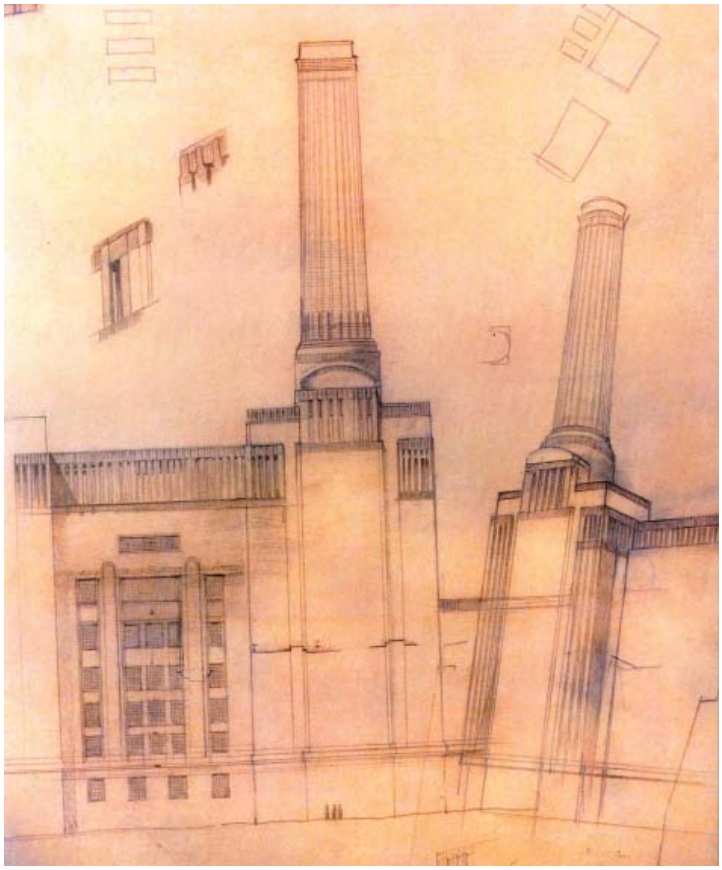

Слика 4. Једна од првих скица оловком Г.Г.Скота, цртеж: архива RIBA

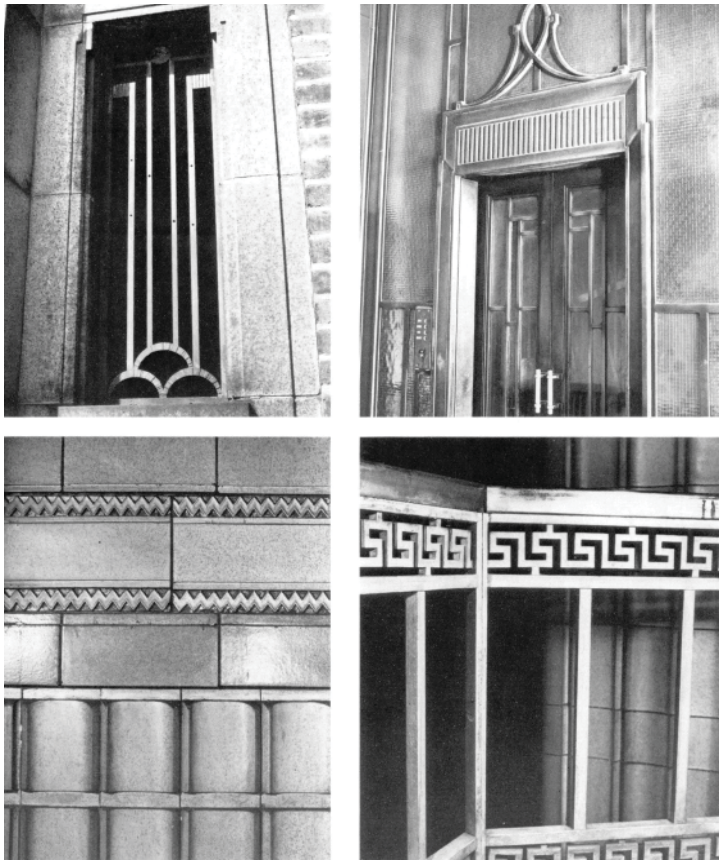

Слика 5. Детаљи унутрашње декорације "А" станице, фотографије: преузете из публикације

централе (1934. и 1964.), ратне године су донеле нове проблеме: бео пречишћен дим је представљао оријентир за немачке бомбардере, па је процес пречишћавања хитно прекинут. Транспорт потребних количина угља Темзом у ратним условима решаван је изградњом специјалних бродова, уз константну опасност од авиона, подморница и мина. Што се тиче конкретних штета од бомбардовања, Батерси је углавном прошао добро, не престајући да снабдева Лондон током рата („...он је представљао симбол духа Лондонаца тих мрачних година...").

Термоцентралу су, поред многобројних инжењера из целог свата, посећивале многе значајне личности – чланови краљевске куће, председник владе СССР Маљенков итд, а место је постало медијски занимљиво за разне сврхе – снимање филмова и телевизијских емисија, посете звезда естраде и сл.

АРХИТЕКТУРА

Термоцентрала Батерси се налази на јужној обали Темзе, у југозападном Лондону. Сматра се највећом грађевином од опеке у Европи, са елементима фасадне и унутрашње декорације у стилу *Art Déco* . На листи је Светског споменичног фонда *(World Monuments Fund)*.

Конструкција је од челичних рамова обложених опеком, по угледу на америчке облакодере изграђене почетком XX века. Први пројекат је, заправо, предвиђао девет металних димњака, па су они замењени са три бетонска, висине 103м, којима је додат и четврти, у циљу бољег пречишћавања дима. Главна заслуга за спољни јединствен изглед – разигране фасаде изведене од опеке и маркантне постаменте димњака - припада *Sir Giles Gilbert Scott*-у, који је пројектовао и Ливерпулску катедралу (Слике 4 и 5). „...Био је то помак у односу на еру гвожђа, и то не само у екстеријеру: контролна соба је сва била обложена италијанским мермером, са подом од тврдог паркета и индиректним светлом, а хала са турбинама имала је под од тераца. Све је било беспрекорно чисто..." – сећао се један од директора централе.

АКТУЕЛНО СТАЊЕ

Батерси стоји празна од 1983.године (станица А је престала са радом 1975.године), упркос многим безуспешним покушајима да се обнови. Од идеје рушења и изградње станова се одустало, а листа разних идеја је веома дуга. Уочи престанка рада централе, већ 80-тих година, почело је да се говори о неопходности очувања објекта због његове

Слика 6. Пројекат ревитализације са стамбеним комплексом, фотографија: преузете из публикације

посебне архитектонске и историјске вредности. *Michael Hesseltine,* тадашњи министар за животну средину, тврдио је да до рушења неће доћи. Међутим, проблеми су били финансијске природе: трошкови конзервације би били веома високи. Даље, идеје за пренамену места биле су различите. Организација за очување британског наслеђа *Save Britain's Heritage* је сматрала да треба предвидети комерцијалне садржаје (изложбене просторе, велику спортску арену, клизалиште и др.), који ће привући инвеститоре и новац за конверзију и касније перманентно одржавање.

„...Конзорцијум инвеститора из Малезије је сада купио објекат, који ће бити претворен у луксузни комплекс станова (*The Telegraph*, 8.11.2015.). Луксузне апартмане са 1-5 соба, продавнице, пословне просторе пројектоваће светски познати архитекти, између којих су *Foster & Partners u Gehry Partners*...То је последња шанса за спасавање..."

Али нису сви сагласни. Кит Гарнер, локални архитекта и члан *BPS Community Group* који води кампању против пројекта, каже: „Ово чувено Лондонско обележје нестаће иза овог зида од станова. А и станови нису баш добри – натрпани су. Термоцентрала ће постати велики Вестфилд, са шопинг-центром унутра..." (Слика6).

Прича још нема своје финале. Завршићемо текст још једним примером из Лондона: Британска национална галерија модерне уметности, позната као *Tate Modern*, налази се на јужној обали Темзе. Изграђена је у две фазе, у истом маниру, такође као термоцентрала *Bankside Power Station*, од 1947. до 1963.године, и њу је дизајнирао *Sir Giles Gilbert Scott,* а престала је са радом 1981.године. Архитекти *Herzog & de Meuron* су победили на конкурсу 1995.године својим једноставним дизајном. Конструкција објекта је челична, са бетонским подовима и фасадном облогом за коју је употребљено 4,2 милиона опека, са декорацијом у стилу *Art Déco* (Cochrane, 1983) (Слика 7).

Слика 7. Tate Modern галерија, изглед према Темзи, фотографија: З.Чемерикић

Литература:

Cochrane, R. *1983: „Landmark of London, The story of Battersea Power Station", Highland Press, London, UK.*

Слика 1. Феликс Ромулијана - тродимензионална идеална реконструкција, фотографије: из документације зајечарског Музеја

FELIX ROMULIANA
- КОРАК У ТРЕЋИ МИЛЕНИЈУМ

Бора Димитријевић

FELIX ROMULIANA - A STEP INTO THE THIRD MILLENNIUM
Bora Dimitrijević

Касноантичка царска палата Феликс Ромулијана – Гамзиград, која се налази на 11 км западно од Зајечара, један је од најсјајнијих примерака римске дворске провинцијске архитектуре. Саграђена је од стране римског императора Галерија и добила име по његовој мајци Ромули, у периоду који називамо тетрархија, на размеђи III и IV века н.е. По својој лепоти, величини, очуваности и светски вредним налазима она увелико надмашује остале сличне споменике из тог периода, такође царске палате, који се налазе у Триру, Милану, Солуну, Истанбулу, Сплиту и Никомедији (данас Измит у Турској). У њој су током више од шест деценија систематских истраживања откривени археолошки јединствени налази на свету: фрагментована архиволта са натписом "Felix Romuliana", портрет римског императора Галерија израђен од скупоценог египатског црвеног порфира - „царског камена", подни мозаици са представама из царског лова "Венатори и Дионис на гозби", "Лавиринт", као и скулптуре Јупитера и Херкула. Овде ваља споменути и један необичан историјски податак, који је недовољно познат. Наиме, две године пре Миланског едикта, Галерије је 30. априла, у Никомедији, обзнанио први "Едикт о толернацији хришћанства", којим су обустављени велики прогони отпочети 303. године, које неки хришћански панегиричари неоправдано приписују управо њему. Ромулијана је као јединствени споменик римске градитељске традиције из периода друге терархије, заједно са оближњим сакрално-меморијалним комплексом "Магура" на коме је Галерије заједно са својом мајком Ромулом уздигнут међу богове, уписана 2007. године, на Листу природне и културне баштине света, под окриљем УНЕСКО-а. Тиме је била и званично потврђена њена универзална изузетна вредност (Universal outstanding value), на којој је дуго година инсистирао њен највећи истраживач и још увек непревазиђени тумач, археолог светског гласа академик Драгослав Срејовић. Тај преломни тренутак у новијој историји палате означио је и почетак једне другачије политике у њеној презентацији и инерпретацији, с обзиром да је и у ранијим стратешким документима државног нивоа, попут Просторног плана РС, била означена као један од носилаца развоја културног туризма у Србији.

Народни музеј Зајечар, коме је локалитет поверен на старање и одржавање, морао је да условно изађе из оквира својих надлежности и почне да се бави прикупљањем средстава за конзервацију и реконструкцију палате, с обзиром да је још увек највећи проблем овог светски вредног локалитета то што не постоје стратешка документа у културној политици Србије која би дефинисала начин финансирања и презентације оваквих места. Одмах иза овог примарног циља дошао је нови приступ у наступу према донаторима и фондовима ЕУ, који су по разним основама отварали донаторске линије, како би се палата представила на начин који је адекватан модерним трендовима у презентацијих локалитета тог ранга и значаја.

У периоду од 2007 до 2014. Музеј је конкурисао и успео да добије више вредних донација, које су се кретале у распону од 15 000 до 100 000 евра и од тог новца, под стручним надзором Републичког завода за заштиту споменика културе из Београда, реконструише источну капију палате, сакрално меморијални комплекс „Магура", делове млађе одбрамбене фортификације на источној страни палате и да у потпуности уреди девастирани простор испред улазне капије, такође на источној страни. Код свих наведених пројеката значајну финансијску помоћ пружило је и Министарство за културу и медије РС, не баш увек и свакако не онолико колико то по свом значају и рангу овакав локалитет заслужује. Један део донација употребљен је за израду копија најзначајнијих скулптура и

конзервацију највреднијих мозаика који се чувају у музеју, „Диониса на гозби“ и „Лавиринта“. Тај значајан посао урађен је у сарадњи са ЦИК-ом и Народним музејем из Београда. Донације по пројектима су добијене од амбасада Немачке, Сједињених америчких држава, Јапана, Италије, Норвешке, Канаде и Француске.
Овакан приступ и начин рада, треба бити објективан, био је могућ јер се радило о бренду светске вредности, али и напоменути да ништа није дошло само по себи, и од себе, односно пало са неба. Било је потребно уложити доста креативног рада и промишљања да би се у јакој конкуренцији, поготово међународној, дошло до наведених резултата.
Најновији пројекат који је лансиран од стране Европске уније, у коме Србија учествује као партнер на пројекту представљања културног наслеђа региона Јадрана, донео је Музеју и „Ромулијани“, за сада, највећу суму новца која ће бити уложена у најсавременију мултимедијалну опрему за презентацију.
У току осмишљавања пројектних активности музеј је идентификовао неопходност нових метода интерпретације културног наслеђа царске палате „Феликс Ромулиана“, коришћењем нових технологија и метода. Како на локалитету не постоји класичан Визиторски центар, такав модел интерпретације представља одличан начин упознавања туриста са значајем палате која је под заштитом УНЕСКО-а.
На основу предлога и пројекта Народног музеја Зајечар, 2013.године,из најновијег међународног програма „Adria IPA – HERA “, добијено је 536.000 евра, који ће помоћ да царска палата као туристичка локација буде део мреже дестинација које промовисати јадрански басен као јединствену културолошку целину.
Пројектом, финансираним од стране ЕУ, предвиђено је унапређење укупног туристичког искуства на палати и то коришћењем најсавременије технологије у интерпретацији културног наслеђа чиме ће се стећи услови да „Ромулијана“, потпуно новим садржајем, испуни очекивања страних и домаћих туриста. Они ће кроз систем холограмских пројекција, панела и компјутерских анимација имати могућност да упознају и доживе римску дворску архитектуру, као и све као и све најзначајније предмете који су пронађени, на најатрактивнији начин, примерен трећем миленијум у коме живимо. Концепт укључује и мултимедијалну поставку у једној од кула на палати, која ће посетиоца упознати са локалитетом кроз интерактивну, компјутерски генерисану реалност. Остале две куле, једна из старије и једна из млађе одбрамбене фортификације, ће такође бити опремљене као врста мултимедијалног центра.
Овакав приступ био је диктиран чињеницом да још увек није изграђен планирани Визиторски центар
Пројекат „HERA “ бави се неким од највећих изазова свих земаља партнера, укупно је 19 локалитета из Италије, Словеније, Босне и Херцеговине, Црне Горе, Албаније, Хрватске, Македоније и Србије, из подручја културног туризма: недостатком интегрисане стратегије управљања и промоције културне баштине, недовољном укљученошћу локалне заједнице у промовисање културне баштине, неједнаким нивоом развоја туристичке понуде међу јадранским земљама, и на крају, недостатком промоције јадранског подручја као јединствене културно-туристичке дестинације на међународном тржишту.
Специфични циљ пројекта „ Развој заједничке прекограничне платформе унутар јадранског подручја за управљање и промовисање одрживог туризма који се темељи на заједничкој културној баштини “ дефинисан је како би се одговорило на горе поменуте изазове који муче већину земаља.
Пројекат „HERA “ има укупну вредност од 8.842.600 евра и траје 29 месеци, од јесени 2013. до пролећа 2016. године и финансиран је у оквиру “Првог позива за пријаву стратешких пројеката у Програму јадранске прекограничне сарадње 2007 – 2013”. Министарство трговине, туризма и телекомуникација РС је званични партнер у пројекту и учествује са 15 % средстава као кофинансијер.
Реализација пројекта представљаће огроман искорак у будућност савременог приступа интерпретацији и презентације нашег најзначајнијег археолошког локалитат. Повезивање са партнерима и колегама, из 8 земаља, биће јединствена прилика за промоцију туристичких потенцијала не само „Ромулијане“, већ и регије

источне Србије. У промовисању целог подручја своје место би, без икакве сумње, свакако морао да нађе и Ниш, као партнер који баштини неке од најзначајнијих момената у историји хришћанске Европе. Уколико се ова шанса препозна, а ту је неопходна шира подршка и видљивије разумевање локалних заједница у Зајечару и Нишу, у годинама које долазе можемо очекивати да се два значајна царска археолошка локалитета, Медијана и Ромулијана, приближе крајњем циљу и постану одрживи пројекти који преко културног туризма доприносе одрживом развоју краја у коме се налазе. Израда једне заједничке платформе наступа, ослоњене пре свега на експертска и стручна искуства људи из институција које брину о културним добрима и развоју туризма, била би први корак ка другачијем третману културних добара као привредних ресурса за развој, слично многобројним примерима из земаља где се овим областима придаје много већа пажња и државна брига.

Слика 2. Феликс Ромулијана - архиволта(натпис), цртеж: из документације зајечарског Музеја

Слика 3. Феликс Ромулијана - авио-снимак, фотографија: из документације зајечарског Музеја

КОНЗЕРВАТОРСКО - РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ НА КУЛИ БР.7 УТВРЂЕЊА АРХЕОЛОШКОГ НАЛАЗИШТА ВРЕЛО-ШАРКАМЕН КОД НЕГОТИНА

Ивана Цветковић

CONSERVATION AND RESTORATION WORKS ON TOWER N°7 OF THE ARCHAEOLOGICAL SITE'S "VRELO-ŠARKAMEN" FORTIFICATION NEAR NEGOTIN

Ivana Cvetković

Археолошко налазиште „Врело - Шаркамен" налази се 20км западно од Неготина и 6 км од села Шаркамен. Представља царски меморијални комплекс, који се састоји од неколико архитектонских целина, пронађених на простору од скоро 10 хектара (Слика 1). Подигао га је римски цар Максимин Даја, крајем III и почетком IV века. Локалитет је први пут забележио Феликс Каниц 1889.године.

Након случајно пронађених делова царске порфирне скулптуре 1972.године, предузета су прва археолошка истраживања од стране Милице и Ђорђа Јанковића, кустоса Музеја Крајине у Неготину, 1975. године. Тада је и регистровано утврђење са десет кула, кружног или полигоналног облика. Последња археолошка истраживања на простору Шаркамена извршена су 1988. године, од стране Владимира Кондића, Мајкла Вернера и Ђока Јовановића. На бази објављених података, Шаркамен је кратко био проучаван од стране Чедомира Васића и Петра Петровића. У периоду од 1994. до 1996. године формулисане су неке од кључних претпоставки о Шаркамену, као што су време градње, карактеристике и функција. У истом периоду спроведени су конзерваторско - рестаураторски радови на југоисточној кули број 7 и маузолеју. Археолошким ископавањима током 2013. године, под руководством Софије Петковић, вишег научног сарадника Археолошког института Београд, настављено је истраживање југоисточне угаоне куле утврђења. Документација прикупљена током археолошких истраживања, послужила је за израду пројекта под називом "Археолошко налазиште Врело - Шаркамен код Неготина, конзерваторско-рестаураторски радови на кули број 7" од стране нишког Завода. Одговорни пројектант је архитекта конзерватор Елена Васић Петровић. На основу припремљене документације, Министарство културе и информисања РС, подржало је извођење предвиђених радова у току 2014.године са укупно 2.268.817,00 динара.

Извођење радова поверено је С.Г.Р. „Ваша кућа" Димитровград, путем јавне набавке. Радовима на терену, као надзорни орган руководила је архитекта конзерватор Ивана Цветковић уз консултације са архитектом Чедомиром Васићем.

Најпре је извршено чишћење дестабилизованих делова изворног зида куле зиданог опеком и каменом. Извршена је реконструкција најнижег дела бедема зиданог каменом, а затим и реконструкција либажа од опеке. Изнад овог дела, радови су настављени зидањем спољашњег лица каменом у висини од око 1,60m и припремом за зидање другог либажног слоја у опеци. Истовремено је спроведна испуна међупростора (језгра зида куле) каменом у продужном малтеру. Либажни слој од опеке је извођен зидањем обостраног лица бедема са три устројена реда опеке античког формата са истовременом испуном међупростора (језгра бедема) каменом у пуној дебљини зида куле. Над другим либажним слојем од опеке настављено је зидање каменом са обостраним лицем у пуној дебљини бедема до висине од око 0,60m на унутрашњем лицу и око 0,30m на спољашњем лицу, са формирањем завршне круне са регулисаним падовима за одвод атмосферских вода.

Зидање се изводило по угледу на сачуване изворне делове зидова, а спроведено је продужним малтером размере 1:2:8 са увученим спојницама у односу на раван зида, како би се обезбедила квалитетнија подлога за дерсовање, које је изведено тонираним продужним малтером (Слика 2).

Финансијску подршку за израду пројектне документације и завршетак радова на конзервацији и рестаурацији добили смо и од општине Неготин и, као и увек до сада, од Музеја Тимочке крајине и колеге Гордана Јањића.

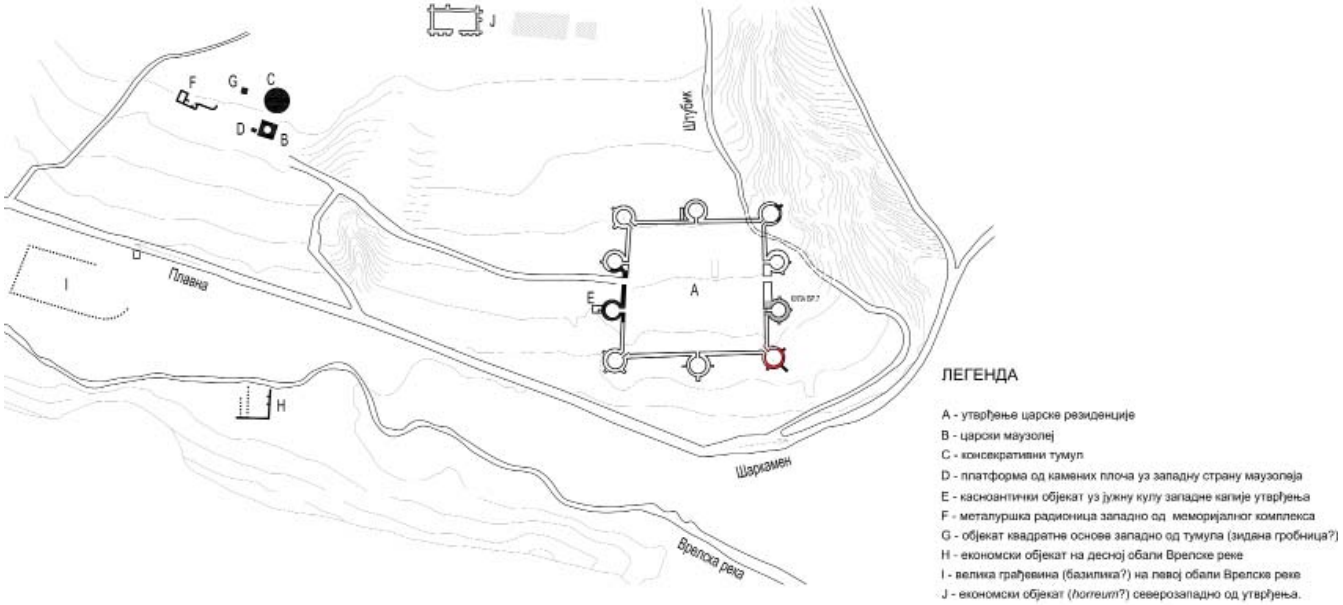

Слика 1. Ситуациони план археолошког налазишта „Врело - Шаркамен“, технички цртеж из документације нишког Завода

Слика 2. Кула број 7. - стање пре и после конзерваторско-рестаураторских радова, фотографије: документација Археолошког института и нишког Завода

КОНЗЕРВАТОРСКО - РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ НА БАРУТАНИ БР.4 У НИШКОЈ ТВРЂАВИ

Александар Вукојевић

CONSERVATION AND RESTORATION WORKS ON POWDER MAGAZINE NO4 IN THE FORTRESS OF NIŠ

Aleksandar Vukojević

Нишка тврђава је позната као један од најзначајнијих и најбоље очуваних споменика ове врсте у средишњем делу Балкана. Тврђава је полигоналне основе, површине преко 22 ha, са седам бедема и осам бастионих тераса. На простору тврђаве данас су очуване само 4 барутане, мада их је раније било више. Све се налазе на потезу непосредно уз северни бедемски зид и свака је једном својом страном прислоњена уз бедем. „Барутана бр.4“, спољних димензија 12 x 14,5 m, је највећа од свих преосталих. Нето површина централне просторије је око 50 m2, а ходника који је окружује 48 m2. Обимни ходници се пружају око централне просторије и просечне су ширине од око 110 cm. Због саме намене објекта, у време када је грађена, зидови су веома масивни, дебљине до 85 cm, зидани каменом у комбинацији са фрагментованом опеком у кречном малтеру. Корисна светла висина у централној просторији је око 4 m док у ходницима, који су такође засведени полуобличастим сводом, она износи око 230 cm. Кровни покривач четвороводног крова је ћерамида положена директно преко земљаног набоја.

Током 2011. године, од стране Завода за заштиту споменика културе Ниш, израђен је „Пројекат ревитализације Барутане број 4“. Њена нова намена требала је да буде „планетаријум“. Како пројекат није био прихваћен због компликованог начина изградње и укопавања унутар централне просторије барутане, тако је наредне године 2012. био израђен нови пројекат ревитализације, са новом наменом - изложбени простор и „Музеј барута и средњовековног оружја“. Радови су извођени током 2012. и 2013. године. Инвеститор је био Град Ниш, тј. Дирекција за изградњу града Ниша, испред кога су за праћење радова биле задужене колегинице Марина Јовановић и Данијела Петковић, док је извођач радова било Грађевинско монтажно друштво „Грамонт инжењеринг“, а конзерваторски надзор су вршили стручни сарадници Завода, Елена Васић Петровић и Александар Вукојевић. Радовима је била обухваћења делимична реконструкција свода у централној просторији и потпуна реконструкција свода над западним обимним ходником, који су били пробијени услед вишедеценијског дејства атмосферилија и дивље вегетације. Такође, радови су изведени и на позицији целокупног поткровног венца који је потпуно реконструисан, као и сам кров. Санирани су и зидови на местима постојећих оштећења, извршено је инјектирање зидова у сврху постизања водонепропусности, а зидови су комплетно завршно дерсовани. У ентеријеру „Барутане бр.4“, примењен је модеран приступ уз уклапање у постојећи амбијент и адекватну материјализацију. Тако су реконструисани подови у централној просторији и обимним ходницима, испод којих су постављене електричне инсталације, све за потребе адекватног осветљења будућег изложбеног простора. По зидовима и плафонима су постављене инсталације, без интервенција на аутентичним структурама. Такође су реконструисана улазна врата, отвори за проветравање (пушкарнице) и преостали метални елементи затега и котви на целом објекту.

Након свих успешно изведених санационих и конзерваторско – реставраторских радова на „Барутани бр. 4“ добијен је јединствен и атрактиван изложбени простор, спреман да прими најразличитије изложбене поставке.

Слика 1. Изглед у току и после радова, фотографије: Е.В.Петровић, 2013.

КОНЗЕРВАТОРСКО - РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ НА ЦРКВИ СВ.НИКОЛЕ У КУРШУМЛИЈИ

Елена Васић Петровић

CONSERVATION AND RESTORATION WORKS ON THE CHURCH OF ST.NICOLAS IN KURŠUMLIJA

Elena Vasić Petrović

Манастирски комплекс са црквом посвећеној Св.Николи, који се налази у Куршумлији, један је од најстаријих споменика монументалне сакралне ахитектуре код нас. Подигнута је као задужбина Стефана Немање у периоду између 1168 - 1172.године. У време Стефана Првовенчаног када је овај простор са храмом постао седиште Топличке епархије подигнута је припрата са двема кулама, док је у време краља Милутина дограђена северна капела.

Први истраживачки и конзерваторско-рестаураторски радови на цркви, којима је руководио архитекта Бранислав Вуловић, спроведени су одмах после Другог светског рата, а последњи деведесетих година прошлог века од стране нишког Завода.

Године 2013. архитекта Александар Радовић и моја маленкост, отпочели смо промишљање о великом пројекту који би нас вратио овом простору и истакао његов немерљив значај.

Назив пројекта је ,,Немањине Беле цркве – обнова средњовековних градитељских целина“, са реминесценцијом на средњовековно име Куршумлије, које је с поносом носила, јер су се овде поред цркве Св.Николе налазиле и друге значајне сакралне грађевине. Пројекат је конципиран тако да третира јединствено четири градитељске целине: манастир Св.Николе(XII век), остатке манастира Св.Богородице (XII век), рановизантијску базилику (VI-VII век) и Марину кулу, средњовековно утврђење (XV век).

У току 2014.године у нишком Заводу израђен је ,,Пројекат конзерваторско-рестаураторских радова на цркви Св.Николе у Куршумлији“ (одговорни пројектант и вршилац стручног надзора - Елена Васић Петровић, архитекта конзерватор).

Општина Куршумлија је, преко своје Дирекције за изградњу, финансирала у две године, 2014. и 2015, реализацију радова предвиђених пројектом са скоро 5.000.000,00 динара.

Извођач радова била је С.Г.Р. ,,Ваша кућа“ Димитровград.

Радовима су обухваћени: санација оштећених зидних површина, реконструкција међуспратних конструкција северне куле, санација јужне куле и међупростора између кула, израда нове столарије и заштитних конструкција на кулама, замена кровног покривача од оловног лима на кубету и од ћерамиде на северној капели, санација тротоара и стаза и израда дренажног система, као и уређење порте.

Слика 1. Северна кула-детаљи, фотографије: Е.В.Петровић, 2015.

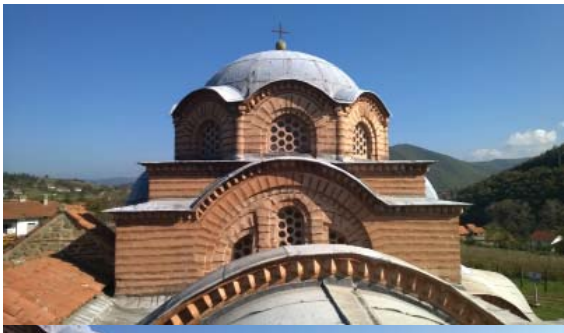

Слика 2. Погледи на кубе и кров припрате-, фотографије: Е.В.Петровић, 2015.

Слика 3. Поглед на апсиду и тротоар са системом за одводњавање, фотографија: Е.В.Петровић, 2015.

СТАРОПЛАНИНСКО СЕЛО ГОСТУША - ИСТРАЖИВАЊЕ И ПРИПРЕМА ПРЕДЛОГА ЗА ПРОГЛАШЕЊЕ

Елена Васић Петровић

"OLD MOUNTAIN" VILLAGE "GOSTUŠA"
- RESEARCH AND PREPARATION OF DESIGNATION PROPOSAL
Elena Vasić Petrović

Након првог самосталног обиласка села у току 2010.године аутор текста и руководилац пројекта иницира његово покретање, са идејом да се спроведу озбиљни истраживачки радови и припреми предлог за проглашење за просторну културно-историјску целину. Министарство културе и информисања РС, подржало је овај пројекат у 2012. и 2013. години са укупно 2.210.000 динара. Током 2014. и 2015. године пројекат је заокружен систематизовањем и дигитализацијом прикупљених података, израдом Студије заштите и самог предлога, али и промоцијом пројекта и његових резултата.

Срж пројекта чинила су архитектонска истраживања и документовање, које је пропраћено скромним етнолошким истраживачким радом, као и боравком историчара и археолога на терену, поред стандардне екипе коју су чиниле архитекте и студенти архитектуре.

Током две године на терену је боравило десетак стручњака из нишког Завода, уз подршку колегиница из Републичког, Босиљке Томашевић и Покрајинског завода, Мирјане Ђекић, и исто толико студената архитектуре.

Почетком 2014.године започета је процедура за заштиту културног добра као културно-историјске целине, тиме што су званично обавештени сви власници и сопственици о ступању на снагу такозване „претходне заштите", која има улогу прелазног модела заштите до званичног проглашења од стране владе РС.

Идеја о овом пројекту претходи сличним иницијативама на европском нивоу, што га чини још вреднијим и занимљивијим и ван граница наше земље. Наиме, у току 2013. године покренута је *„ICOMOS World Rural Landscape Initiative"*, која за циљ има управо заштиту руралних предела, док је много раније током 2002.године донесена Европска ковенција о пределу и 2012. године Декларација о пределу – *„UNESCO Florence Declaration on Landscape"*, а такође имамо и културни предео („cultural landscape") као модел заштите културних и природних добара који се већ деценијама примењује у свету (Fowler, 2003). У Србији нажалост, светски и европски трендови нису пропраћени адекватним законодавним оквиром, па смо принуђени да се крећемо у оквиру онога што може бити најприближније одредницама културног предела, а то је могућност заштите културно-историјских целина, које начелно немају ограничења у погледу обима и граница.

Захваљујући овом пројекту село Гостуша је сада једино насеље у оквиру парка природе Стара планина, које ужива заштиту као културно добро. Налази се у непосредној близини Завојског језера, на 25км од Пирота, у кањону трију планинских река које се спајају у самом селу и као Гостушица, непосредно после самог насеља, уливају у један од језерских залива (Слика 1). Тренутно у месту стално живи око 80 становника, док се у летњем периоду овај број значајно повећава, а пет

Слика 1. Завојско језеро, фотографија: А.Ћирић, 2014.

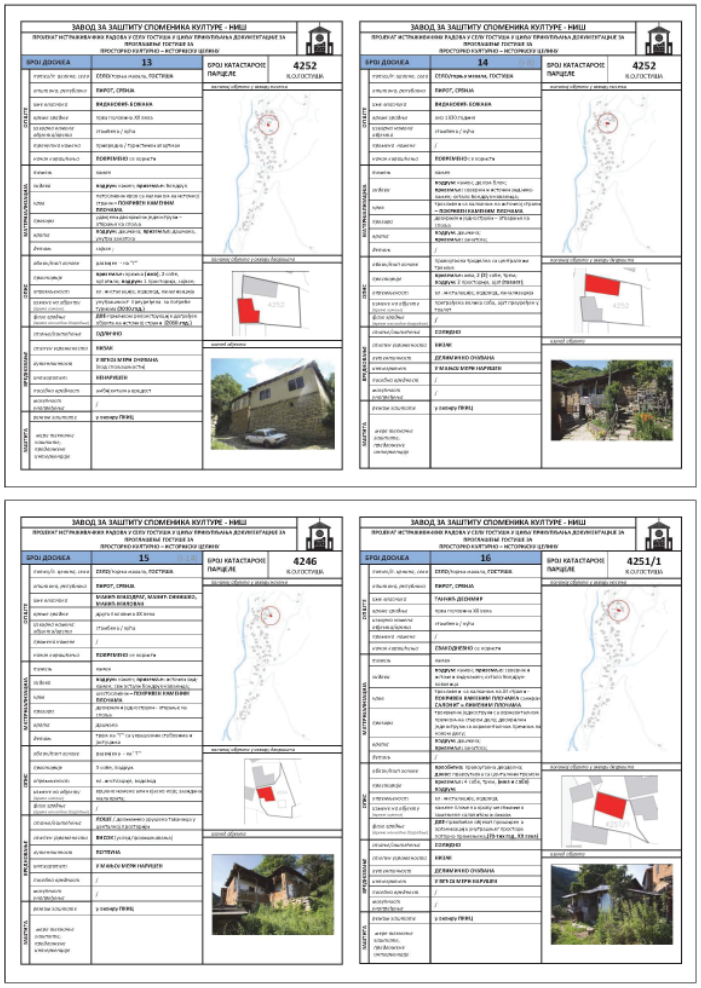

Слика 2. Картони, преузето из: "Студија заштите села Гостуша у општини Пирот са предлогом за проглашење за просторну културно-историјску целину"

Слика 3. Фотодокументација, преузето из: "Студија заштите села Гостуша у општини Пирот са предлогом за проглашење за просторну културно-историјску целину"

домаћинстава преуређено је забављење сеоским туризмом. Пројекат је временом прерастао своје првобитне оквире, како у основној поставци, тако и у многим другим сегментима и тренутно се ради на развоју идеја и предлога, који ће допринети пре свега одрживом развоју. У том смислу пројекат ће бити представљен следеће године на међународној архитектонској конференцији у Дубаију, чија је тема „Одрживо наслеђе: глобална визија, локална искуства".

Резултати истраживања обједињени су у „Студији заштите села Гостуша у општини Пирот са предлогом за проглашење за просторну културно-историјску целину", која садржи:

-опште податке о селу и околини,
-фотографије,
-анализе карактеристика целина и грађевинског фонда,
-вредновање,
-мере заштите,
-каталог картона, и
-техничку документацију.

Прикупљање документације је конципирано тако што је целокупан грађевински фонд подељен по врстама и сваки објекат је добио јединствену ознаку, која је пренета у 256 картона заједно са општим подацима (Слика 2).

Укупно је израђено преко 400 теренских цртежа, који су дигитализовани. Забележено је на хиљаде фотографија, а поред оних обавезних за предлог проглашења израђено је 1000 комада, које ће остати у архиви заједно са техничком документацијом (Слика 3).

Поред публиковања радова о пројекту и његовим резултатима, интензивно се ради и на његовој промоцији у медијима. У оквиру манифестације „Дани европске баштине" у октобру 2015. године отворена је изложба у галерији „Чедомир Крстић" у Пироту, која је за циљ имала упознавања јавности са изузетним одликама овог заштићеног предела и његовим потенцијалима за одрживи развој.

Прозор на Славијанској читаоници, цртеж: А. Мирић, мај 2015.

РАДНИ КАМП РЕСТАУРАЦИЈЕ ДРВЕНИХ ПРОЗОРА У КОТОРУ*

Александра Мирић

RESTORATION CAMP FOR WOODEN WINDOWS IN KOTOR
Aleksandra Mirić

На територији Боке Которске постоје бројни примери зграда из XVIII и XIX века са очуваним дрвеним конструктивним и декоративним елементима. Њиховом одржавању се не посвећује одговарајућа пажња, они се ретко конзервирају у складу са правилима службе заштите, а најчешће се, противно саветима надлежних установа, замењују новим елементима од савремених материјала. Овакво деловање, које је супротно економски и енергетски одрживом управљању културним добрима, доводи до нереверзибилног нарушавања споменичког идентитета.

Кроз пројекат „Традиционални материјали и технике грађења у Боки Которској“ невладина организација *Expeditio* из Котора је остала доследна својој мисији - подстицању просторног развоја кроз деловање у области одрживе архитектуре, културног наслеђа и планирања простора. Партнер на пројекту је *Cultural Heritage without Borders (CHwB)*, док је финансијску подршку обезбедила *Headley Trust Foundation* из Велике Британије. Сам пројекат има за циљ повећање знања и свести о употреби традиционалних заната, техника и материјала у процесу рестаурације и одржавања градитељске баштине. Природа архитектонског наслеђа условила је то да је фокус овог двогодишњег пројекта употреба кречног малтера и рестаурација традиционалних дрвених прозора.

Радни камп рестаурације дрвених прозора одржан је од 2. до 6. маја 2015.год у Доброти, надомак Котора. Десет учесника различитих струка, из земаља Западног Балкана и Француске, имало је привилегију да у контакту са предавачима и интензивној међусобној комуникацији унапреди знања из разматране области. Како су рестауратори дрвених елемената који владају вештинама традиционалних техника веома ретки, била је права част учити од мајстора са пуно искуства, сталног предавача на рестаураторским камповима CHwB Лана Бајрамија и локалног столара, Жељка Челановића.

Конкретна интервенција је спроведена на згради Славијанске читаонице, једном од ретких јавних објеката на коме су сачувани веома квалитетни аутентични прозори из 1902.године. Читав процес конзервације у складу са принципима очувања споменичког наслеђа презентован је радом на прозорским крилима, унутрашњим капцима - *шкуретама*, као и на пару двокрилних спољних капака - *шкура*. После анализе затеченог стања и израде документације којом су забележене карактеристике свих елемената, учесници и мајстори су приступили чишћењу, замени оштећених делова, заштити и фарбању. Као подршка кампањи популаризације старих заната одржана је јавна презентација пројекта на којој је о важности традиционалних техника и материјала говорила Лејла Хаџић из *CHwB*, а о примерима рестаурације дрвених прозора у Црној Гори, професор Архитектонског факултета, др Илија Лалошевић. Илија је са великом љубазношћу и поверењем отворио врата вековима старе породичне столарске радионице како би са учесницима поделио страст, знање и анегдоте у вези са овим старим занатом.

Велико хвала, *Expeditio*, *CHwB* и учесницима кампа што брину о наслеђу региона, али и на размени искуства, знања и вештина, гостопримству и одличној организацији.

**Више о пројекту : www.expeditio.org и у получасовној емисији РТЦГ http://www.rtcg.me/tv/emisije/naucno-obrazovni/skrinja/93706/stari-zanati.html*

Славијанска читаоница у Доброти, цртеж: А. Мирић, мај 2015.

103

КУРС КОНЗЕРВАЦИЈЕ И МЕНАЏМЕНТА АРХЕОЛОШКИХ НАЛАЗИШТА СА МОЗАИЦИМА*

Елена Васић Петровић

COURSE ON THE CONSERVATION AND MANAGEMENT OF ARCHAEOLOGICAL SITES WITH MOSAICS

Elena Vasić Petrović

У организацији MOSAIKON иницијативе *(Getty Conservation Institute, Getty Foundation, International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM) in Rome, International Committee for the Conservation of Mosaics (ICCM))*, у току 2014. и 2015. године, одржан је „Курс конзервације и менаџмента археолошких налазишта са мозаицима“ *(Course on the Conservation and Management of Archaeological Sites with Mosaics)*, као други по реду који се бави овом тематиком.

Курс је веома искусно припремљен и вођен од стране еминентних стручњака из области конзервације мозаика, а поред оних из *Getty Conservation Institute (Jean Marie Teutonico, Martha Demas, Thomas Robby, Leslie Friedman)*, ту су биле и бројне колеге из других институција, као што су *English Heritage (John Stewart), University of Ciprus (Demetrios Michaelidis), Department of Antiquities of Cyprus, Herculanum Conservation Project, Ministeri dei Beni Culturali* и многи други *(Aicha Ben Abed)*. Конципиран је из три дела, и то, први у трајању од три недеље који је одржан на Кипру, са фокусом на проблематику археолошког налазишта *Nea Paphos,* други који је представљао такозвани „менторски период“ са једнодневном радионицом, одржаном у граду Алгеро на Сардинији, посвећеној „прикупљању средстава за финансирање“ и трећи, у трајању од десет дана у Херкулануму у Италији. Боравак на Кипру је искоришћен за упознавање са најзначајнијим археолошким налазиштима, проблематиком документовања, валоризације, конзервације и заштите мозаика. У „менторском периоду“ сваки од двадесет полазника курса имао је задатак да заједно са својим инструкторима и менторима прође кроз конципирање и израду једног одабраног пројекта. Последњи део курса у Херкулануму послужио је за презентацију „менторских пројеката“, али и за упознавање са археолошким налазиштима тзв. везувске регије *(Archaeological Areas of Pompei, Herculaneum and Torre Annunziata)* и начином функционисања службе заштите у Италији *(Soprintendenza Speciale - Pompei, Herculanum, Stabia)*.

Учесници су били стручњаци из области Медитерана, па је то пружило додатни квалитет курсу, јер је поред унапред одабраних тема, била могућа и размена искустава са многобројних локалитета из различитих делова јужне Европе и северне Африке.

Као једна од две представнице Србије имала сам част да будем део овог изузетног програма који сваком полазнику пружа одличну прилику да се усаврши и надогради у области која му највише одговара и у којој сматра да ће бити најпотребнији у свом послу. Такође, уласком у овај пројекат отвара се много могућности за даљи развој и сарадњу на међународном плану.

Поред презентације археолошког налазишта Царичин град на Кипру, са моје стране је урађен, а затим и презентован „Пројекат за заштиту мозаика у тзв.бализици са трансептом“, у Херкулануму у септембру 2015.године. На конференцији ICCM-а, одржаној на Сардинији у октобру 2014.године, представљен је рад под називом *“SHELTERS OF MEDIANA: The great challenges of the moment“*, који је припремљен и предат за штампу за зборник конференције.

**Више о пројекту: http://www.getty.edu/conservation/our_projects/education/mosaikon/ http://www.iccm.ac.cy/*

Nea Paphos, Кипар фотографија: http://www.getty.edu

***Курс је финансиран од стране Getty Foundation (LA/USA), као и све друге активности учесника, укључујући и учешће на ICCM-овој конференцији, на чему смо сви бескрајно захвални.*

Alghero, Италија фотографија: Е.В.Петровић, октобар 2014.

Nea Paphos, Кипар
фотографије: Е.В.Петровић, мај 2014.

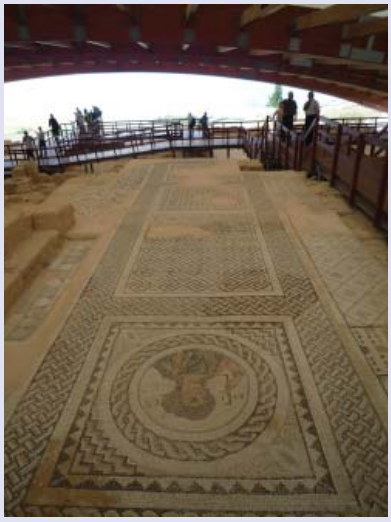

Kourion, Кипар
фотографије: Е.В.Петровић, мај 2014.

Agios Georgios, Кипар
фотографије: Е.В.Петровић, мај 2014.

Pompei, Италија
фотографија: Е.В.Петровић,
септембар 2015.

Herculaneum, Италија
фотографија: Е.В.Петровић,
септембар 2015.

ANTONELLO DE BONIS
- ГОСТОВАЊЕ ИТАЛИЈАНСКОГ АРХИТЕКТЕ У НИШУ

Мирко Станимировић

ANTONELLO DE BONIS - A VISIT OF ITALIAN ARCHITECT TO NIŠ
Mirko Stanimirović

Љубазношћу декана Грађевинско-архитектонског факултета у Нишу, проф. др Петра Митковића, 2. новембра 2015. године је одржано предавање познатог италијанаског архитекте, Антонела Де Бониса, у организацији Кластера урбаног планирања (www.upcluster.org) уз подршку фирме Fibran и градске општине Медијана.

Кластер је иначе основан у августу ове године, са циљем унапређења и развоја свих сегмената урбаног планирања, сарадње са научним и државним институцијама, размене искустава, али и јавне свести о значају области урбаног планирања. Архитекта Antonello De Bonis је гостујући професор на факултету за архитектуру La Sapienza у Риму, на предметима из обасти савремених материјала и архитектонске презентације. Његово двочасовно предавање је омогућило студентима и стручној јавности да се информишу о савременим достигнућима из области примене иновативних технологија и материјала у архитектури, илустрованим примерима изведених објеката и реализованих архитектонских пројеката италијанског професора Де Бониса. Пред пуним амфитеатром, приказани су у детаље Italian Pavillion на шангајском светском сајму (2010), кошаркашки стадион Palamontepashchi у Сијени (2008), Multi Media Public Library у Нембру (2007) и Interactive Science Museum на Малти (2013). Са посебном инспирацијом, студентима је пренео његово спајање уметности и науке, на граници између инвентивности и сећања, између савремености и традиције, као што је њему открио Ренцо Пјано (Renzo Piano). Поред илустрације његовог доживљаја односа tehne-poiesis, Де Бонис је дотакао и проблеме реализације архитектонског дела, нарочито у контексту примене савремене технологије.

У знак захвалности Кластер урбаног планирања је колегу из Италије упознао са културним наслеђем Ниша, укључујући Нишку тврђаву, Археолошку салу Народног музеја у Нишу, Ћеле Кулу и археолошко налазиштем Медијана, у сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе Ниш.

Посебна част архитекти Де Бонис је указана на отварању међународне изложбе "Становање 2015", у галерији Друштва архитеката Ниша.

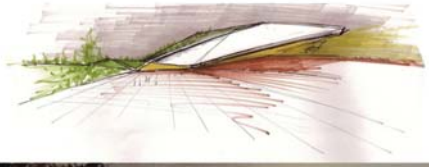

Италијански павољон, фотографије обезбедио: У.П.Кластер

Библиотека, Нембро, фотографију обезбедио: У.П.Кластер

Паламонтепаски, фотографију обезбедио: У.П.Кластер

Антонело де Бонис и остали уважени гости на археолошком налазишту Медијана са директорком нишког Завода, фотографија: У.П.Кластер, 2015.

Предавање Антонела Де Бониса на Грађевинско-архитектонском факултету у Нишу, фотографија: У.П.Кластер, 2015.

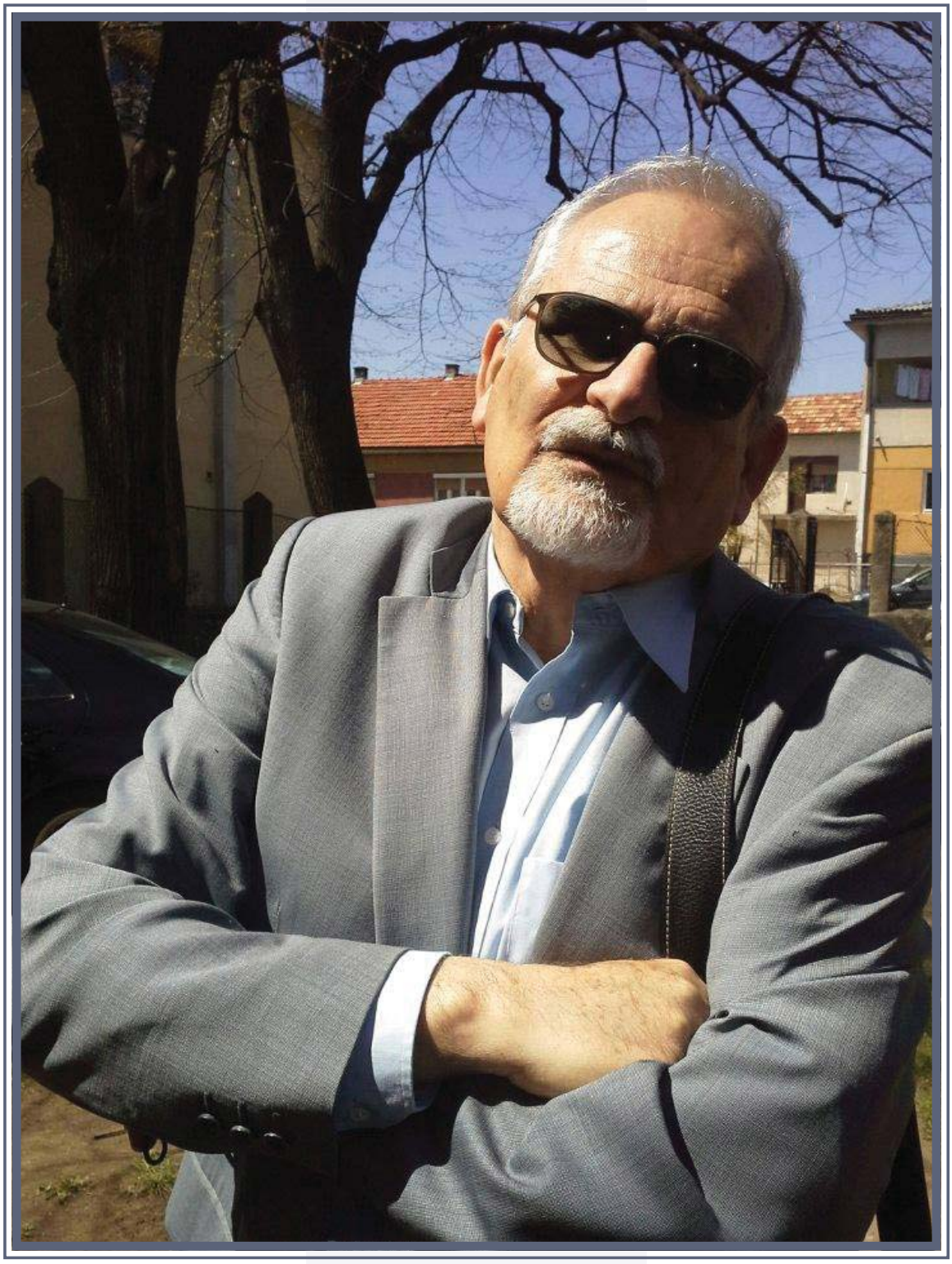

Александар Радовић

1943-2015.

IN MEMORIAM

Архитекта Александар Радовић

Александар Радовић је био цењени конзерватор, награђивани архитекта, дугогодишњи директор Завода, али пре свега, изузетан и племенит човек.
Својим преданим радом оставио је неизбрисив траг.
Поставио је високе стадарде као стручњак и руководилац.
Његово бескрајно стрпљење, одмереност и мудрост, пример су за свако поштовање.
Био је неуморан стваралац, увек у покрету и увек са прибором за цртање при себи, неизоставном техничком оловком и пелир-папиром.
За мене је био непресушан извор информација и знања, а остаће исто тако сигурна сам и вечита инспирација.
Не постоји тема о којој се није могло са њим разговарати, места на коме он није био, особе која је нешто значила у нашем послу, коју није познавао.
Знао је све, имао је одговор на свако питање и решење за сваки проблем.
Био је велики заљубљеник у архитектуру и заштиту, спајао је неспојиво и умео да подучи стварима које се не читају у књигама и не уче ни у једној школи. Његово огромно искуство и перфектно познавање сваке области нашег посла чинили су да све изгледа много лакше и приступачније.
Од њега сте увек могли добити подршку и помоћ. Изузетно је ценио и вредновао рад својих колега, а са посебном пажњом је усмеравао младе архитекте. С обзиром на то да сам била међу њима знам да он никада није пропустио да похвали наш рад, да је са великом пажњом пратио сваки наш корак и увек бринуо да останемо истрајни и доследни себи, без обзира на то куда нас је водио животни пут.
Његов ауторитет и одлучност пружили су мени лично велики ослонац у раду и осећај сигурности, који отвара бескрајно много могућности.
Имати такву особу поред себе у свом професионалном развоју велика је привилегија, као што је и свака прилика коју сам добила у смислу настављања његових послова и пројеката, и као архитекта и као директор једне угледне и веома значајне институције,
коју је он својим радом и својом личношћу таквом учинио.
Била је част познавати га, изузетно задовољство радити са њим и велико богатство имати га за пријатеља.

У Нишу, новембра 2015. *Елена Васић Петровић*

СПИСАК АУТОРА *LIST OF AUTHORS*

Елена Васић Петровић, архитекта конзерватор, директор Завода за заштиту споменика културе Ниш, elena.vasic.petrovic@zzsknis.rs

Elena Vasić Petrović, *Architect Conservator, Director of the Institute for Cultural Heritage Preservation Niš,* elena.vasic.petrovic@zzsknis.rs

Ђорђе Стошић, историчар конзерватор, стручни сарадник Завода за заштиту споменика културе Ниш, djordje.stosic@zzsknis.rs

Đorđe Stošić, *Historian Conservator, Associate of the Institute for Cultural Heritage Preservation Niš,* djordje.stosic@zzsknis.rs

др Гордана Јеремић, виши научни сарадник Археолошког института САНУ из Београда, jeremic.g@gmail.com

Phd Gordana Jeremić, *Senior Research Scientific Fellow of the Archaeological Institute(SASA) from Belgrade, jeremic.g@gmail.com*

Милена Милошевић Мицић, м.а. историчар уметности, виши кустос Завичајног музеја Књажевац, milenija2901@gmail.com

Milena Milošević Micić, *MA Art Historian, Senior Curator of the Homeland Museum Knjaževac, milenija2901@gmail.com*

Александра Мирић, архитекта конзерватор, докторант-истраживач (*Institut de recherche sur l'architecture antique, Lyon*), aleksandramiric@yahoo.com

Aleksandra Mirić, *Architect Conservator, Phd candidate-Researcher, Institut de recherche sur l'architecture antique, Lyon, aleksandramiric@yahoo.com*

Ивана Цветковић, архитекта конзерватор, стручни сарадник Завода за заштиту споменика културе Ниш, ivana.cvetkovic@zzsknis.rs

Ivana Cvetković, *Architect Conservator, Associate of the Institute for Cultural Heritage Preservation Niš, ivana.cvetkovic@zzsknis.rs*

др Ана Момчиловић Петронијевић, доцент, Грађевинско-архитектонски факултет Ниш, momcilovicanact@gmail.com

Phd Ana Momčilović Petronijević, *Docent, Civil Engineering and Architecture Faculty Niš, momcilovicanact@gmail.com*

Ана Костић, архитекта конзерватор, anakostic77@yahoo.com

Ana Kostić, *Architect Conservator, anakostic77@yahoo.com*

Сима Гушић, архитекта конзерватор, office@formaantika.co.rs

Sima Gušić, *Architect Conservator,* office@formaantika.co.rs

Јулка Кузмановић Цветковић, археолог, музејски саветник, Народни музеј Топлице Прокупље, jkcvet54@gmail.com

Julka Kuzmanović Cvetković, *Archaeologist, Museum Advisor of the National Museum of Toplica Prokuplje, jkcvet54@gmail.com*

Зоран Чемерикић, архитекта, zcemerikic@yahoo.com

Zoran Čemerikić, *Architect, zcemerikic@yahoo.com*

Александар Вукојевић, архитекта конзерватор, стручни сарадник Завода за заштиту споменика културе Ниш, aleksandar.vukojevic@zzsknis.rs

Aleksandar Vukojević, *Architect Conservator, Associate of the Institute for Cultural Heritage Preservation Niš, aleksandar.vukojevic@zzsknis.rs*

Бора Димитријевић, археолог, директор Народног музеја Зајечар, muzejz19@open.telekom.rs

Bora Dimitrijević, *Archaeologist, Director of the National Museum in Zaječar, muzejz19@open.telekom.rs*

Мирко Станимировић, архитекта, Грађевинско-архитектонски факултет Ниш, wireframe22@gmail.com

Mirko Stanimirović, *Architect,Civil Engineering and Architecture Faculty Niš, wireframe22@gmail.com*

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА *LIST OF REVIEWERS*

др Ана Момчиловић Петронијевић	*PhD Ana Momčilović Petronijević*
др Tajana Pleše	*PhD Tajana Pleše*
др Миомир Васов	*PhD Miomir Vasov*
др Чедомир Васић	*PhD Čedomir Vasić*
др Адриана Љубенова	*PhD Adriana Lubenova*
Елена Васић Петровић	*Elena Vasić Petrović*
Тони Чершков	*Toni Čerškov*

Завод за заштиту споменика културе Ниш
Добричка бр.2, 18 000 Ниш
телефон: +381 (0)18 523 412
факс: +381 (0)18 523 413
e-mail: kontakt@zzsknis.rs
www.zzsknis.rs

Лектор и коректор:
Мица Ђенић

Преводилац:
Јелена Спасић

Ликовно-графичка обрада:
Драгана Јовановић

Штампарија:
"Vrbas komerc" doo,
Кнеза Михајла Обреновића 47,
Ниш

Тираж:
400 примерака

Публикација је штампана уз финансијску подршку
Министарства културе и информисања
Републике Србије

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.85

СТУБОВИ баштине : гласник Завода за заштиту споменика културе Ниш = Pillars of Heritage : the Journal of the Institute for Cultural Heritage Preservation Niš / главни и одговорни уредник Елена Васић Петровић. - 2015, бр. 1- . - Ниш : Завод за заштиту споменика културе, 2015- (Ниш : Vrbas komerc). - 30 cm

Годишње.
ISSN 2466-328X = Стубови баштине

COBISS.SR-ID 219425292

Република Србија

Министарство културе и информисања

Republic of Serbia

Ministry of Culture and Media

Република Србија

Завод за заштиту споменика културе Ниш

Republic of Serbia

Institute for Cultural Heritage Preservation Niš